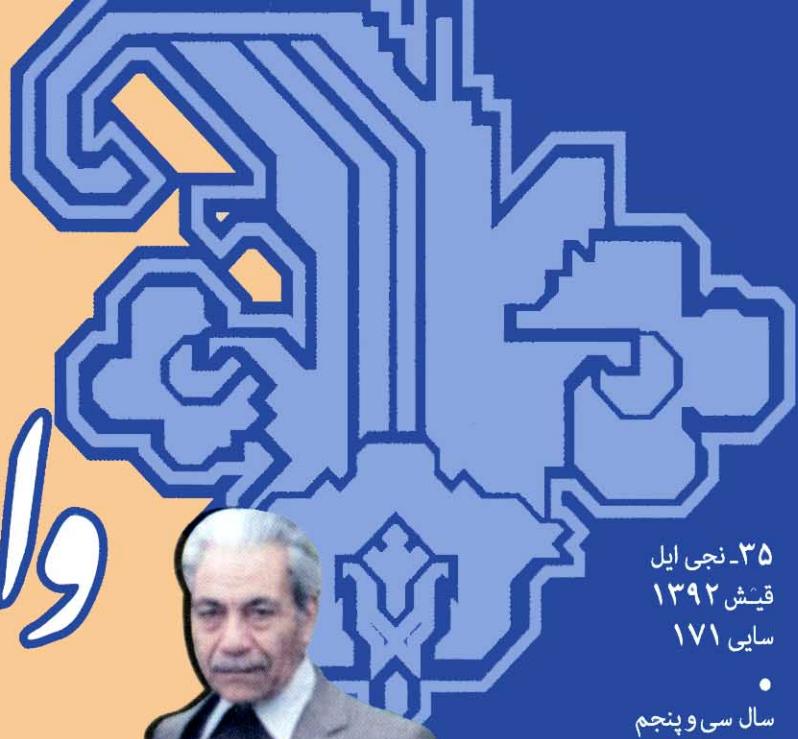

- تورکجه-فارسجا کۆلتورل درگى
- فصلنامه فرهنگی ترکی-فارسی

وارس

دكتور جواد هييت
پروفسور سميح تزجان
لئونيکلايو ويچ گوميلف
سعادت الدين گۈمەج
پروفسور طلعت تكين
پروفسور سولطان طلوع
ايمان جعفروف
حسن مجید زاده (ساوالان)
عزيز محسني
علي رضا صرافى
ابراهيم ررف
كند او شاغى
دكتور حسن م. جعفرزاده
مسىب عربگل
على اصغر جمراسى
عبدال... و اشقانى
آيدىن سردارى نيا
مصطفى رزاقي
پرويز زارع شاهمرسى
نيلوفر فلاح
بابك شاهد
ريابه تقى زاده زنوز

• ٣٥-نجى ايل
1٣٩٢ قىش
1٧١ ساينى
• سال سى و پنجم
1٣٩٢ زمستان
1٧١ شماره

• ٣٦-نجى ايل
1٣٩٣ ياز
1٧٢ ساينى
• سال سى و ششم
1٣٩٣ بهار
1٧٢ شماره

مدىنتىمىزىن قوجامان خادىمى رحمتلى
اوستاد تيمور پيرهاشمى

وارلیق

اوْتُوز بشیننجی ایل، ۱۷۱-نجی سایی، قیش ۱۳۹۲
سال سی و پنجم، شماره ۱۷۱، زمستان ۱۳۹۲

تۆرکجه-فارسجا کۆلتورل درگی
فصلنامه فرهنگی ترکی - فارسی

مؤسس، صاحب امتیاز و مدیر مسئول: دکتر جواد هیئت
شماره امتیاز: ۸۰۲۸

اینجه له مه ایشلری: علیرضا صرافی، آیدین سرداری نیا
ایجرا ایشلری: حسن مجیدزاده «ساوالان»
تایپ ایشلری: آیدین محمدخانی
بونیفورم دیزاین: مهیار علیزاده (آیخان)
بو سایی نین گرافیستلری: اثناز خاکردا، بارک میتفی
پوسٹ آدرس:
تهران، شهرک قدس، فاز ۲ خیابان هرمزان، برج ۹ طبقه ۲

VARLIQ- Quarterly Journal in Turkish and Persian
Chief Editor: Dr. Javad HEY'AT
Assistant Editors for this Issue: A. Sarrafi, A. Sardari nia
Address: 3rd fl. Tower 9, Hormozan Ave., Phase 2, Shah-
rake gharb

E-mail: aidinsardarynia@gmail.com

ISSN: 1023-7186

چاپ: نوید اسلام، قم

واریق

ایچیندہ کیلر ۱۷۱

● اوستاد تیمور پیرهاشمی نین اوْلماز خاطیره سینه / ۴

مقالات

دده قورقود حاقیندا دوشونجه لریم، دوکتور جواد هیئت / ۵

دونیا ادبیاتینین اوْلدوزلاری (۲) آفاناسی فت، مهندس ابراهیم ررف / ۱۵

حافظ و میرزه علی اکبر صابر وحدتی، دوچنت ایمان جعفروف / ۱۹

آغاز تاریخ ترکان باستان (تورکیوت‌ها)، لئو نیکلایوویچ گومیلف،

ترجمه: پرویز زارع شاهمرسی / ۲۸

حیدربابایا سلامدا بیر آز گزیشمک و فولکلوریک سؤزلرین آزادیق آچیقلاماسی،

حسن مجیدزاده (ساوالان) / ۳۲

شامانیزم و دین باستان ترکان (بخش دوم)،

پروفسور دکتر سعادت الدین گوماج، ترجمه: بابک شاهد / ۴۴

فولکلور بولومو

فولکلور میھنلری (۲) فولکلور نه دئیبل؟، علیرضا صرافی / ۴۷

نگاهی اجمالی بر ویژگی‌های قصه‌های ۹۹ کاراکتر اصلی قصص آذربایجان (بخش دوم)،

دکتر حسن م. جعفرزاده / ۵۲

● شعرلر

- حسرت، حمید نطقى (آيتان) / ٧٦
خۇش اىيلر كاني، نيراؤغلو / ٧٧
كىلمە دين، ر.الف. قارتال / ٧٨
اوْطوييا اوْفوقو چىلە باسىدىر، حسین م. گۆنئىلى / ٨٠
سۇنجى، م. موغان / ٨١
آج اوْراقلار، نادر الهى / ٨٣
چىنلىر ايچىننە، توڭل كيانى اصل (كيان خياو) / ٨٤
اندون چىخىرام، خسرو صلح كىننە (بارىشان) / ٨٥
اوْ گىنچە، ائلناز اسلاموند / ٨٧
قار ياغىر، لىتلى كحالى / ٨٩
نىچە رباعى، محمد نوين(باراز) / ٩٠
دۇغۇلۇش، احد فرهەمندى (اوپاق) / ٩١
سودان گلن سۆرمەلى قىز؛ آيدىن آراز / ٩٢

● ادبى نثر

- اوْطە آمان دىرى!...، كند اوشاگى / ٩٤
سازىن معجزەسى، دكتور عزيز محسنى / ٩٦

● كىتاب تانىتىمى

- فرهەنگ جغتايى-فارسى / ١٠١
كتاب دده قۇرقۇد (درسدن يازقىسى) / ١٠٢
شهريارلا بىرلىكده اوْزىگەلشمىكىن اوْزىلشمەيە دۇغۇرۇ / ١٠٢
قىزىل آتىم و باشقۇا اوپىكولر / ١٠٣
گۈزلە كىندىم شهر اۇطاسىن / ١٠٤

اوستاد تیمور پیرهاشمی نین اوملز خاطیره سینه

درگیمیزین ان نجیب و غیرتلی امکداشلاریندان اولان
اوستاد تیمور پیرهاشمی نین دۆنیا گۆز يوماسیندان ۲۵ ايل كىچدى

آذربايجان فرهنگى نين قۇجامان آغ ساققال قوللوچوسو، ئۇمرۇنىڭ ئىلى نين
دە دىلى نىن دە اوغرۇندا صرف ائدىن، آنادىليمىزىن قرامرىنinin مۇلۇقى، «وارلىق» درگىسىنин
قوروجولار و يازىچىلار هيتنى نىن عۆضوو اولان اوستاد تیمور پیرهاشمى نىن بو فانى دۆنیا با
گۆز يوماسى نىن ايگىرمى بىشىنجى اىپل دۇنۇمو اىسفنىد آپى نىن آسىدىر. بو موناسىبىتله
او ائل خادىمى نىن يادى اىلە خاطىرە سىنن شمعى هئچ زامان سۈئەسىن دئىھە، هابىلە بو
اولو اىنسانىن بو گۆنە كىمى چاپ اۇلمامىش اثرلىرىنinin يابىنلەنماسى آرزو سوپىلا، داها اونجە
وارلىق دا چاپ اۇلمامىش شعرلىرىندىن بېرىسى قوللوغانۇزا سونولور.

وارلىق

شانلى ائليم

گىتسىن گۆنش اۆزلۇم، منه يار اوئندا كىم اولسون؟ يار دوشگونو، بو خىستە جانا كىم حكىم اولسون؟
من تك گۆزلىم، قىرىنى ھەركىس بىلە بىلەز
هانسى تىزە عاشىقدى، رقىبلىر قىدىم اولسون
يار گىتسە سۈزىر شمع حياتىم، قالا بىلەم
دارداشجاسىنا گل بولەلىم ھەرنە كى واردىر
دۆنیا، نە كى وار اوئندا سىنن، يار منىم اولسون
منجە بو كىفaiت ائدر عالمدە كى بىر عەمەر
دىلدارە قول اۇماقلامىنیم رۇونتىم اولسون
آرزو بودو يارىن سر كويوندا اوسلۇم من
تا يار آياغىن قىيدوغو يەر مەدفنيم اولسون
چۈخدان سئويم آذر ائلين من دە اۆركىدىن
بو شانلى ائلە شعرىمى تىقىدىم ائدىم اولسون

دده قۇرقۇد حاقيىندا دوشونجەلرىم وارىق

دوكىتور جواد هيئت

5

دده قۇرقۇد داستانلارى، دده قۇرقۇد كىتابىنىن اولىنинه ده يازىلىدىغى كىمى، اوغوز تۆركىرىنىن داستانىدىر. بۇ داستانلار اوغوز ائل لرىنىن ياشاملارىنىن بىر آيناسى و قدىم كۆلتور و فولكلور موزۇزون زىگىن خزىنەسىدىر.

داها اۇنچەكى يازىلارىمدا و دده قۇرقۇد قۇرولتايلىرىنىدا اپساح انتدىكىم كىمى، دده قۇرقۇد بىزىم (اوغوزلارىن اۇولادلارى اۇلان آذربايچان تۆركىرىنىن) ان قدىم مىلى- ادبى آبىدەمىزدىر. حادىثەلر آذربايچاندا باش وئرمىش و دىلى ده آذربايچان تۆركەسینە باشقا تۆرك دىل لرى، حتى آنادۇلو تۆركەسینەن دaha ياخىنديرى. آنجاق بۇنو دا علاوه اتنەھىلى يىم كى، دده قۇرقۇد آبىدەسى بىزىملە برابر بۇتون اوغوز تۆركىرىنىن يىنى آذرى و آنادۇلو تۆركىرىنىن اورتاق آبىدەسىدىر و دىلى ده اوغوزجادىر، يىنى اوغوز تۆركەسى ھله آذرى و آنادۇلو لهجهلىرىنە آيرىلمادان اۇنچەكى عايدىدىر.

بۇرادا علاوه اتنەھىلى يىم كى، دده قۇرقۇدون دىلىنىدىن باشقى، اۇرادا كىچىن يىڭى آدلارى و بۇ يېللەد ياشابان خالقلارىن احوالاتى و حادىثەلر بۇنلارىن غربى آذربايچاندا و تۆركىرىنىن شرقى اۇجوندا باش وئرىدىكىنى گؤستىرىر. بۇرادا اۇرنىك اۇلاراق بۇ آدلارىن بعضىلىرىنە اىشارە ئىدىرىك: دمير قاپى درىندى، بىردى، گىچە، الينجە، فازىلىق داغى، قارادىنیز بايسىرۇت قالاسى، آمېت (ديار بىكىر)، گۈيچە دىزى، سۆرمەلە، درە شام، ترابزۇن، تۇمانىن قالاسى...

«شجره‌ی تراکمه» ده عکس ائتمه‌ی دیکلری می‌شیدیر.^۱

بعضی آذربایجانی مولیفلر دده قورقودو آنجاق آذربایجان اوغوزلاری نین آبیده‌سی حساب ائتمه‌لر و داستانلارین باراماسینی دها قدیم، یعنی اسلامدان اوئنجه‌کی زامانی عایید ائتمه‌لر. ائله بۇنا گؤره ده دؤرد ایل بۇندان اول (میلادی ۲۰۰۰-نجی ایل) باکی دا دده قورقودون (شرطی اولاراق) مین اوج یوچ ایل لیگی قتید ائتملیدی. آذربایجان دده قورقوشونا سلیمانی بئلە بیر فیکر یا یغیندیر کی، کیتاب- دده قورقدادکی اوغوزلارابن فضلانین و ئىلقا بۇوندا راستلاشدیغى اوغوزلار باشقابا-شاخالقلار دیر. ابن فضلانین گئردوگو اوغوزلارین عادتى اۆزىزه ار اولنده اوون آروادىنى، آتىنى، قول- قاراواشىنى دا اولدورمیشلر. کیتاب- دده قورقوددابۇ عادتىن ایزى- سوراغى يۇخدور.

منجه بۇ فرقىل ابن فضلانین گئردوگو اوغوزلارین دها موسىلمان يۇخ، شامان اوماقلاریندان و دده قورقود اوغوزلارى نین موسىلمان اوماقلاریندان ایرلى گلیر، نئجه‌کی اورتا آسیدان گلن سلجوقلار (موسىلمان اوغوزلار) دا بۇ عادتلر قالما می‌شیدیر.

هابئله دده قورقود اوغوزلارى نین شراب ایچمکلرینى، تک آروادلى اوماقلارینى و آند ایچرکن قىلیجلارىنا آند ایچدىكىلرینى و اولمۇن قىرخماقلارینى و قىآنى يئمه- ایچمه آراسىندا گئریب اونا ال باسىپ آند ایچمکلرینى و نهايت قۇردو موبارك سايماقلارينى اوندارين موسىلمان

۱- دده قورقوت، اورخان شایق گوکبای.

اۇلمايدىقلارينا دليل گؤستيرىلر، حال بۇكى ائلات اىچىنده ايندى ده خان و بىگلىر شراب اىچىلر، لاكىن قىآتا ال باسىب آند اىچىمك اۇنلارين مۆسلمان اۇلدوقلارينى گؤستير. دىگر طرفدىن اوغوزخان افسانەسىنин اوغوزخانىن اىكى آروادى واردىر. بىرىنجىسىنندن اۆچ بؤىوك اوغلو و اىكىنجىسىنندن اۆچ كىچىك اوغلو دۇغۇمۇشدور. اۇلومدن قۇرخامق مۆسلمانلاردا باشقما مىلتىردىن داها چۈخ اۇماسا دا، هله ده آز- چۈخ هامىمىزدا مۇوجوددور. قۇرۇدۇ ايندى ده بعضى تۆرك ائللىرىنىدە مۆبارك و اوغۇرلو سايالار. قاشقايلاردا اونون قۇرۇدۇ اولامىش دىئىه بىر آتالار سۆزو وار، يعنى اونون بختى گىتىرمىش، بختى يار اوملوش. اىسلام مۇتىولرى، مفهوم، عقىدە و تەرىپلىرى دده قۇرقۇد بۇيلاريندا او قدر چۇخدور كى، اۇنلارى متىندىن چىخارقا قالا بۇش يېلىرىنى دۇلۇرماق مۆمكۈن دىئىل. بۇنلار يالنىز كىتابىن نىز حىضەسىنندە يۇخ، شعر حىضەسىنندە ده بۇل- بۇل گۇرۇمكىدە دىر.

مۆقدىيمەدن سۆز انتىمير، چۆنكى، سۇنرا دان يازىلمىشىدىر. آمما بۇيلاردا، مثلاً دلى دۇمرول بۇيوندا عزرايىلدىن و اونون خالقىن جانىنى آلماغىنidan صۆحبت گىدىر، سۇنرا كىن و تابوتدان دانىشىلىر.

بۇيلارين ھامىسىندا اىسلام عقىدەلرى اۇزونو گۈستير و بۇيلار اىسلامى سۆزىلە قۇرتارىر. مثلاً باسات تەگۈزو اۇلدوردوڭ بۇي بىللە قۇرتارىر:

دەم قۇرقۇد گلۆپن شادلىق چالدى،

غازى آرنىر باشىنا نە گىلدىگىنى آيدى وئرىدى
هم باساتا آلقىش وئرىدى...

آرلىكىلە قارداشىن قانىن آلدىن،

قالىن اوغوز بىگلىرىنى بۇندان قۇرتاردىن،
قادىر آلاھ يېزۇن آغ انتسون، باسات، - دىئى.
اۇلۇم وقتى گىلدۈگىنندە آرى ايماندان آپىرماسون!
گۇناھىنيزى آدى گۈركلو محمد مصطفى ياباغىشلاسون،
خانىم، هئى!

بۇرادا دده قۇرقۇدون دىلىيندن باسات حاقيىندا دىئىلەن غازى سۆزو ھم عرب، ھم 55 اىسلامى بىر سۆز و عۆنواندىر (كافىر دۆشمانى اۇلدورن و يا اۇنلارى مغلوب اىدىن قەرمان قۇماندانما وئرىلىن عۆنواندىر). سۇنرا «قادىر آلاھ»، «ایمان»، «گۇناھ» (فارسجا)، «محمد» مصطفى ياباغىشلاسون». بۇنلار ھامىسى اىسلامى عربىچە سۆزلىرىر. سۇنرا دلى دۇمرولدان تانرى ياباغىشلاسون. دېقىت يېتىرەك:

يۆجەلردىن يۆجەسىن،
كىمسە بىلمز نىچەسىن.
گۈركلو تانرى.
نئىجە جاھىل لر سنى،

وارىق

گؤگىدە آرار، يېرده اىستر،
 سەن خود مۇمینلىرىن، گۈگۈلۈندەسىن.
 دائىم تۇران جىبار تانرى،
 باقى قالان ستار تانرى،
 اوْلو يۈلۈر اۆزىرىنە،
 عىمارتلار ياپايمىم سەنۆن ايجۇن...
 آلۇرسان، ايكمىزون جانىن بىلە آلغىل،
 قۇرسان، ايكمىزون جانىن بىلە قوغىل،
 گۈمىچۇق قادىر تانرى- دىنى.

بۇ شعردە اىسلامى (عربىجە) تەرىپىنلەرنىن جاهىل، مۇمین، ستار، جىبار، عىمارت، گەرم،
 قادىر و (فارسجا) خود، جان بىر يانا دۇرسۇن، تانرىنىن گۈيىدە يۇخ، مۇمینلىرىن كۈنلۈندە
 اۇطاغى تەمامىلە اىسلامى عقىدەدىر، چۈنكى تۈركىلەر اىسلامدان اۇنچە شامان و يَا گۈك
 تانرى دىنинە ايناۋاردىيلار و تانرىنىن. گۈيىدە اۇلدۇغۇنو قبۇل ائتمىشدىلر.
 اونايىكىنجى بۇيدا تاش اۇغۇز بىيگى و قازان خانىن دايىسى اۇروز طرفىنەن بىئىگە
 كاغىز گۈندىرىپ اۇنۇ اۇروزۇن اۋىينە دعوت اندىرلىر.

بىئىرك قازاندا خيانەت ائتمىگى قبۇل ائتمەيىنچە اۇروز اۇنۇ قىلىجلاير و نىتجە ٥٥
 قانى شۇر- شۇر بىدىنىندن آخرى. اۇنون اىگىدىلىرى بىئىگى اۋىينە گىرىرىلر. بىئىرك اۇلمە دن
 بۇنلارى سۆئىلەبىر:

قىش ۱۳۹۲
سايى ۱۷۱

٨

يىيگىتلىرىم، آروز اۇغلى باسات گلمە دىن،
 ائلۇم، گۆنوم چاپىمادىن،
 قايتاباندا دوهەلىرىم بۇزلاڭما دىن،
 قاراقۇ جدا قازلىق آتىم كىشتەمە دىن،
 آغجا قۇيۇنلارىم مىزىشە دىن،
 آغجا يۆزلىق قىزروم- گلىنوم انگىشىشە دىن (سيزىلداما دان- آغلاما دان)،
 آغجا يۆزلىق گۈركۈمى آروز اۇغلى باسات گلوب آمادىن،
 ائلۇم، گۆنوم چاپىمادىن،
 قازان بانا يېتىشىsson،
 بنۆم قانون آروزا قۇماسون،
 آغجا يۆزلىق گۈركۈمى اۇغلىنا آلى وئرسون،
 آخىرت حىقىنى حلال ائتسۇن،
 بىئىرك پادشاھلار پادشاھى،
 حىقە واصىل اۇلدى، بىلۇ بىلسۇن- دىنى.

بۇ شعرده پادشاهلار پادشاهى و يا باشقان نۆسخەلرده بىيگىزىدە سۈزلىرى فارس كۆلتورو تأثىر دايىرەسىنە گىرمىش مۆسلمان اوغوزلارين (تۆركلرین) عۆنوانىدىر (بۇ دا مىن اىلى كىچمىز). آلاھىنا قۇروشماق دا اىسلامى بىر اينانجىدىر. انالله و اىنا إلە راجعون. بۇ قان آيەسىدىر و ترجومەسى بىلەدىر: آلاھدان گلدىك، يئە آلاھا قۇروشا جاغىق.

دەه قۇرقودداكى بۇيلارين ھامىسى اىسلامىدىر. مۆسلمان اوغوزلار ئىثير- مۆسلمىلره گاوار (كافير) دئىيرلر. ايندى ده آنادۇلۇدا مۆسلمان اۇلمابانلارا گاوار دئىيرلر.

بۇرادا بۇ سۇاللارلا قارشىلاشىرىق:

گۈرەسنى اىسلامدان اۇنچە آذربايجاندا كاغىز واردىمى، سۇنرا مكتوبو ھانسى دىلدە و ھانسى يېپىدا يازدىلار، يازى واردىسا، نەن بۇيلارى او زامان يازىيما كىچىرمەدىلر؟ عجبا بۇ ايدىعالارا مؤعتىر قایناق واردىرمى، يۇخسا بۇنلار حكايە و داھستانلاردا اۇيدورولان سۈزلىدىرىمى؟

ايسلام تارىخيñە گۈرە كاغىزى مۆسلمانلار سىمرقندى آلەيدىدان (م) ٧٢٠ سۇنرا تانىدىلار. سۇنرا م ٧٩٤-٥ بىغداددا قۇرۇقلارى كاغىز فابریكا سىنندا كىنان خىرىيەتىنە پامېغىسى ايشلتىدىر و ٩-نجۇ عصردن باشلايارات كاغىز اىسلام اوللەرىنىدە يايلىماغا باشلادى. آنچاق ١٢-نجى عصردە ايسپانىيادا (آندولوسدا) كاغىز فابریكا سىن بىرپا اوپۇنوب، غربى آوروپا ياسى كاغىز يايلىماغا باشلادى، حال بۇكى شرقى آوروپا، كاغىزى شامداكى فابریکادان تأمىن ائدىرىدى. بۇندان علاوه كاغىز سۇزو فارسجادىر و غرب تۆركلرنىن دىلينە مۆسلمان اۇلاندان سۇنرا گىرمىشىدىر. اۇرتا آسيا تۆركلرى (چىن و واسىطەسىلە) كاغىزى مۆسلمانلارдан داها اول تاپىپ قايمىشلار. و مكتوب سۈزۈنە بىتىك دېمىشلار.

دەه قۇرقود دىلينىدە چۈخلۇ عرب و فارس سۈزلىرى واردىر. بۇ دا دەه قۇرقود اوغوزلارىنىن مۆسلمان اۇلدوغونو گۆستەر، چۈنكى تۆركلر مۆسلمان اۇماقدان اۇنچە دىللىرىنىدە نە عربىچە، نە ده فارسجا سۈزلى اۇلمامىشىدىر. بۇنى گۈكتۆرك آيدىھەلىرى و شامان، مانى، بۇدا دىنلىرىنى قبول ائتمىش اوېغۇر آيدىھەلىرىنى دىليل گۆستەر بىلىرىك. اىسلامىتى قبول ائتىدىكدىن بىر عصر سۇنرا، ١٠-نجۇ عصردە يازىلماش قۇتاڭىغۇ بىلىگ شعر كىابىندا دەه قۇرقوددان داها آز عربىچە- فارسجا سۈزلىر واردىر.

بىر چۈخ مۇلۇقىلر (بىچۇرنى كىمى) اوغوزخان يىن مەتھخان (ھۇن) اىلە ئىتىنى شخص اۇلدوغونو قبۇل ائدىرلر و حتا بۇندان بىلە نىتىجە آماق اىستەبىرلر: «أوغوزخان سۇنرا اساطىرلىشىرىلىميش، داها سۇنرا اىسلاملاشىرىلىميش رئال تارىخى شخصىت، بىر خالقىن اپونىمىدىر، اىسلامىتىن و حتا مىلاددان بىر نىچە عصر قاباق ياشامىشىدىر و اؤن آسيا و قافقازا و مۇشخۇص اۇلراق آذربايجان لاباغلىدىر». بىز ھۇنلارين تارىخىنдин (چىن قایناقلىرى و سايىرە) بىلىرىك كى، ھۇن ايمپراتورو مەتھخانىن و ھۇنلارين مرکزى بۇگۇنكى مۇغولىستاندا، اۇرخۇن- سلنگا چايلارى اطرافى و اۇتونكىن بولگەسى اۇلوشىدور. مەتھخان ٢٠٩ اىل مىلاددان قابقاق آناسى توْمان و يا

تۆمنخانین یئرینه کىچمىش، ۱۷۴ ایل ميلاددان اوّل اوْلموشدور. مته خان چىن يىن شىمالىنى آلدى و بىر چىنلى شاهزاداسى ايله ائولندى و بايكال گۈلوندن ايرتىش چايىنادك بۇتون گۈئى سىبرى بۇزقىتلارينى آلىپ، او زامانكى تۆرك ائللىرى نىن هامىسىنى اۋز بايراغى آلىنما تۇپلادى. گۇرونوركى، مته خان اوغوز خانلا عئىنى آدام اوْلسا دا، بىر باشا آذربايجانلا يوْخ، اورتا آسيا ايله باغلىدىر. ھم ده او زامان آذربايجان مته خانا يوْخ، اشكانى لر ايمپراتورلوغونا تابع ايدى.

دده قۇرقۇد بۇيىلارى نىن دىلينە گىلنجە، داها اوّلده سؤليلەدىگىمiz كىمى، مۇقدىمە دەن بىح ائتمىرىك، چۆنکى اكثەر مۇلۇقلار فىكىرىنە گۈرە مۇقدىمە سۇنرا دان، ۱۵-نجى عصرىن سۇنو و يَا ۱۶-نجى عصرىن اوْلىنەد يازىلمىشىدىر. بۇيىلارىن دىلى بۇتون تۆرك دىللىرىنندن (و يا لهجه لرىنندن) چۈخ آذربايجان تۆركجه سىنه ياخىندير و باتى اوغوز دىللىدىر و كىتابدا كىچىن حادىثەلرىن يېڭىلرېنى ده گۈز اۇنوندە تۇتارساق، اوغوزخانىن داها آذرى و آنادۇلۇ دىل و يا لهجه لرىنە آرىيلىمادان اۋنەجە كى دۆورە عايىدىر. بۇ فىكىرى تۆركىيە قۇرقۇد شۇنناسالارى يعنى محرم آرگىن، اورخان شايقى و دىگەرلىرى ده قبول ائدىر. بۇيىلارىن متنى بۇ ايدىغانى ئۆبۈت ائدىر. تۆرك دىللىرى و يا لهجه لرىننى آز-چۈخ بىلەن ھر كىس دده قۇرقۇد بۇيىلارىنى اۇخورسا، اىستەر-ايستەمز بۇ فىكىرى قبۇل ائدەجك.

دده قۇرقۇدون دىلى بۇگۈنكۈ دىلىمىزە او قدر ياخىندير كى، دىلىمىزەدە اوخوما- يازما بىلەن ھر آذرى، متنىن چۈخونو راھاتجا باشا دوشە بىلەر. آما متنىدە آنادۇلۇ تۆركجه سىنه عايىد سۆزلىر، سۆز بېرىشىمەللىرى قرامر خۆصوصىتلىرى و جۆملەلر ده واردىر. ھم ده بۇلدور. من بۇ خۆصوصىدا باكىدا ۱۹۹۹-نجى ايلدە كىچىرىلىن دده قۇرقۇد قۇرولتايىندا بىر بىلدىرى سۇندۇغوم اوچۇن^۱ بۇرادا بىر نىچە نۆممەنە و ئەرمەگە كىفaiت ائدەجگەم.

آلان (مئيدان)، آيا (الىن اىچى)، بنىز (ياناق)، بۇجوك (بارى)، بۇلۇشماق (گۈرۈشمك)، بىنار- پىنار (بۇلاق، چىشمە)، بۇنالدى (باشى دئندو)، آغلىنى ايتىرىدى، بېك (بالا، گىله)، چىنلار (سېيىرىر- قۇلاق)، دىرىايدىم (دىنيرىدىم)، دۆييون (تۇى)، آوت (بىلى)، نسنه (شئى)، بىر دۇرلو (بىر تەھر)، اوپارماق (تەرىك، تىبىھ)، سۈلوماھق (نفس چىمك)، فيرلادى (آتلادى)، سۈرعتلە چىخىدى)، گاۋۇر (كافىر، غىتىر مۇسلىم)، قاواغا (ساواش)، يارىن (صباحاھ)، گۈرپۈز (گۆجلو)، اۆكچە (دابان)، گۆملەك (كۆئىنک)، سوچ (كۇناھ)، ھىرسىز (اوغرۇ)، اۆيلەن (گۈن اورتا)، اۆيلىوق (بۇد)، كدى (پېشىك) و سايىره...

من بۇ سۆزلىرىن يۇز داناسىنى تىبىت ائدىپ، بىلدىرىمەدە نقل ائتمىشىدىم، قرامر خۆصوصىتلىرىنندن اسکى آنا دۇلۇ تۆركجه سىنه ياخىن اوْماقا لىياناشى فعل لرىن صرفىنەد بۇگۈنكۈ زامان اوچۇن (بۇر=yor) شكىلچىسى واردىر، مىڭا نەلر اولويور. عۆممىتىلە يۇوالاق (دۇداقلانان) سس (او=u) حاكىمدىر: وئرددۇم، چاغىرۇب، آلتۇن، ھىرسوز، ائيو...

فارسجادان آلىنما «كى» (كە) واردىر.

1- دده قۇرقۇد داستانلارى نىن دىلينەد تۆركىيە تۆركجه سى اوْزلىكلىرى، دۆكتور جودا هيئت، باكى ۱۹۹۹

سۆز بىرلشمەلرى و اىفادە شكىللىرىندىن نۆمۇنەلر:

- ۱-نجى بۇيدان: سىنۇن نەيىنە گىركەتىيەكە آتار گىسى اۇلۇر، چىقسىن بنۇم گۈرور گۈزۈم، آتىن اۇكىجەلەدى (مەھمېزلەدى)، بانا يازوق دېگىل (منه خىنیف دېگىل). بۇ بۇيدا ۱۹ دانا بۇ چئشىد سۆز بىرلشمەلرى و اىفادە شكىللىرى واردىر.
- ۲-نجى بۇيدا: يۇقىمودور (يۇخدۇرمۇ)، اۇلۇموسون، دىرىمىسىن، بۇمودور (اۇلوسۇنىمى...)، آلتۇن كۆپەلو (قىزىل سېرغالى)، دىگەر بۇيلاردا دا بۇ تىب سۆز بىرلشمەلرى مۇوجىددور.

جۆملەلەرنىن نۆمۇنە: آلاھ عشقىنە قاپىيو آچ چىقايىم، دىنى.

- سەمۆزۈنۈ آلىقۇ، آروغۇنو قۇيۇۋەر، دىئىدى (كۆكۈنۈ آل، آرىغىنى قۇي قالسىن). آذرى تۆركەھىسىنە «قۇ» و «ۋەر» ياردىمچى فعل كىمى ايشلەنمز، آل، قۇي دىئىلىر. يۇخارىدا گىتىرىدىگىمۇز مىشاللار گۆستەر كى، دەد قۇرقۇدون دىلىنىدە آذرى تۆركەھىسى اۇزلىكلىرىلە بىرگە آنا دەلۇ تۆركەھىنىن خۆصوصىتلەرى دە واردىر.
- واختىلە تۆركەھىنىن مشھور تارىخىچىسى و «اوغوزلار» تارىخىنىن مۇلۇقى رەحمتلىك دۆستوم پروفېسور فاروق سۆمئۇر دە بىر مقالەسىنە «دەد قۇرقۇدۇن تكچە آنادەلۇ تۆركلىنىن عايىدىدىر». دىئىھە يازدىيغى زامان من اۇنما اعترىاض ائتمىشىدىم و او رەحمتلىك دە اىكىنچى مقالەسىنە فيكىرىنى اىصلاح ائتمىشدى.

وارلىق

۱۱

- ایندى اىسە بۇيلارىن دىلى و اۇنلارىن ياشى بارەدە دۆشۈنچەلەرىمى اىفادە ئىتمىك اىستەيىرمۇ: بعضى مۇلۇقلۇر دەد قۇرقۇدۇ بۇيلارىنىن دىلىنى اىسلامدان اولكى دۇورىدە، يعنى ان آزى ۱۳۰۰ - ۱۴۰۰ اىيل بۇندان اولە، عايىد اۇلدۇغۇنو قبول ائدىر و مىتىنەكى عربىچە - فارسجا سۆزلىرىن آز اۇلدۇغو و اۇنلارىن دا كاتىب طرفىندىن علاوه اىندىلىكىنى اىرلى سۆرۈرلە.
- دەد قۇرقۇدداكى عربىچە - فارسجا سۆزلى داها چۇخ دىنى - مەذهبى و ايجىتىماعى سۆزلىر و بعضاً دە بىدېنى سۆزلىرىدەر. بۇ سۆزلىرى اۇغۇزلار مۇسلمان اۇلوب ایرانا گلدىكىدىن سۇنرا، يعنى ايرانلىلارلا علاقە ياراتىقىدان سۇنرا مۇسلمانلارдан آلىشىلار. بۇ بارەدە رەحمتلىك پروفېسور دەميرچىزادە آذربايجان دىلىنىن تارىخى كىتابىندا ماراقلى اىضاحات و ئىتمىشدىر.
- دەد قۇرقۇددىلىنىن ياشىنىنى آشكارا چىخارقماق اۆچۈن تانىدىغىمۇز اسکى تۆرك مەتلەرىلە بۇگۈنكۈ دەلىمېزى دە نظردە تۇتاراق مۇقايسىھە ئىتمەمیز لازىمىدىر.
- بۇ گۆن اليمىزدە ان اسکى اۇغۇز مەننە يېنى سئى و سۇنرا اۇرخۇن كىتىبەلەرىدىر.
- ان اسکى قېير داشى بارلىق (وارلىق) چاينىن كىاريىندا تاپلىمېش و مىلادى ۵ و ۶-نجى عصرىدا ياشامىش بىر اۇغۇز بىكىنە عايىدىدىر. بۇ قېير داشى اۆزىرىنىدە بۇ سۆزلىر يېنى سئى اليقباسىلە حك اىندىلىمېشدىر:

- ۱- ار اردەمى آتىم تاپدېيم اردەمى.
- ۲- اۇزىيىگەن آلپ تۇران آلتى اۇغۇز بۇدوندا اۆچ يېگىرمى (ياشىمكى) آدېرىلدىم.
- ۳- بىگ ارىكىمە سىزىمە آدېرىلدىم.

بۇگۈنكۈ تۆركىچە مىزىلە:

- ١- آر آردىمى آدىمى تاپدىم آردىمى.
- ٢- اۋىزىيگەن آلىپ تۇران آلتى اۇغۇز ائلىمدىن ١٣- ياشىندا آيرىلدىم.
- ٣- بىكىلىك قۇدرتىمدىن، سىزدىن آيرىلدىم.

بۇندان سۇنرا اۇرخون كىيەلرى گىلىر. اۇرخون كىيەلرىنىن ان اۇملىلىرى نۇنىۇقوق، كۆل تىكىن و بىلگە خاقان قىبىر داشلارىدىر. بۇنلار داھا اينكىشاف ائتمىش اۇرخون اليفباسىلە يازىلمىش و مىلادى ٨-نجى عصره عايدىدىر. ايندى ايسە كۆل تىكىن كىيە و يا آبىدەسى نىن متنىندىن بىر پارچاسىنى نۆمونە اۆچۈن نقل ائدىرىيک:
تنگرى تىگ تنگرى ده بۇلۇش تۆرك بىلگە كاغان بۇ اۆدكە اولورتوم، سابىمین تۆكەتى ائسىدېگىل اولايىو اينى يىگۇنوم، اوغلانىم، بىرىكى اوغوشوم، بۇدونوم، بىرىيە شاداپىت بىكلەر، بىرىيە تاراكتا بۇيروك بىكلە، اۆتۈز تاتار...
بۇگۈنكۈ تۆركىچە مىزىلە:

تائىرى كىمى گؤىدە اۇلۇش بىلگە خاقان بۇ زاماندا اۇتوردوم، سۇزومو قامىلە (هامىسىنى) انشىت، خۇصوصاً قارداش اوغلو، اوغلۇم، بۇتون قۇھوموم، مىلەتىم، گۇنىشىدەكى شاداپىت بىكلەر، قۇزىنەتكى تاراكتا بۇيۇرۇق بىكلە، اۆتۈز تاتار...
ايندى ايسە دده قۇرقوددان بعضى نىز و شعر نۆمونە لىرىنە فيكىر و ئىركە:
بابام آت سكىرىدىشىمە باقسىن، قىوانسىن، اوخ آتىشىمە باقسىن، گۆننسىن، قىلىچ چالىشىمە، باقسىن سئۇنىسىن، دئر اىدى (دېرسە خان اوغلو بۇغاخ خان بۇيۇ). و يا يۇمرۇ يۇمرۇ آغلادى، يانۇق جىگىزمى تاغلادى (سالور قازان بۇيۇ).
و يا اول زاماندا بىگلىرىن آقىشى آقىش، قارقىشى قارقىش اىدى (بامسى بئىرەك بۇيۇ).
و يا شعرلىرىن:

قىش ١٣٩٢
سايى ١٧١

١٢

يۆجەلردىن يۆجەسىن،
كىمسە بىلمىز نەجەسىن،
يا وارام يَا وارمايام،
يا گلەم يَا گلەمەيم.

ايلىك باخىشدا، دده قۇرقود متنىندىن نقل ائتىدىگىمىز متنلىرىن بۇگۈنكۈ تۆركىچە مىزىلە عئىنى اۇطاسا دا، اۇنا چۇخ ياخىن اۇلدۇغو معلوم اولور.
بۇ متنلىرىن دىل اۆزلىكلىرى قاشخارلى محمودون «ديوان- لغات الترک» اثرىنده اىضاح ائتىدىگى اۇغۇز تۆركىچە سىلە اۇرلاشىر. مىللاً اسىكى تۆركەدەكى د = ئى اۇلۇش (آدرىلدىم = آيرىلدىم)، آبلاطىف شكىلچىسى (دان، دن) تاشكۇل ائتمىش: (بۇدوندا = بۇدوندان)، (ارىكىمە = اركىمدىن)، (سىزىمە = سىزدىن)، «ب» فۇئمى = «و» اۇلۇش: (بارماق

= وارماق) و يا دوشموشدور: (بۇلۇش = اۇلموش)... و بعضى سۆزلىرىن تلفظو دىيىشمىش و بۇگونكىو شىكلينى آمىشىدىر، مثلاً: (اُلورتوم = اوْتوردوم، تىڭرى = تانرى، ساب = ساو، سۆز، ائسىدگىل = اشىد، اشىدگىل). سۇنرا سايى سىستىمى نىن دىيىشىمىسى و بۇگونكىو شىكلينى آلامسى (اوج يىكىرمى = ۱۳) دىققىت چىكىجىدىر.

هم ده دىليمىزه فارسجا، عربجه سۆزلىرىن دىليمىشىدىر، مثلاً: جىڭر، بابام و زامان كىمى. دده قۇرقودون دىلىنى اوْغۇر مەتلىرىلە ده مۇقايسە ائتسك، اۇنلارдан دا داها يېنى اۇلدوغو معلوم اولۇر.

اساساً دده قۇرقوددان نقل ائتىدىگىمiz نثر و شعر پارچالارى قدىم تۈركىجە ايلە مۇقايسە داها اينكىشاف اتتىمىش و بدیع شىكلينى آلىش دىل نۇمۇنەلىنى گؤستەرىر. بۇ داده قۇرقود دىلى نىن گۆنۈمۈز داها ياخىن اۇلدوغونا دىلىدىر.

من دىل خۆصوصىتلەرنى نظرەد تۇتاراق، بۇنلارىن سۇن شىكلەرى نىن دىلىنى ۱۰ و ۱۱-نجى عصردن داها قدىمە آپارا بىلەيمىر. البتە سلجوقلۇ اوْغوزلاردان اول ده آذربايچاندا تۈرك دىللى ائللىر و خالقلار ساکىن اۇلۇشلار. ساکالارىن حاکىم طبقةسىنى و خاقانلارى افراسىبابى (آلپ ار تۇنقانى) تۈرك قبۇل ائتىدىگىمiz گۈرە، مىلاددان يىندىي يۆز ايل اول ده ايندىكىي يۈرۈدمۈزدە تۈرك طايپالارى نىن ساکىن اۇلدوقلارى معلوم اولۇر. مىلاددان سۇنرا هۇن لار، ساپىرلار، كىنگىلىر، اون اوْغۇر، سار اوْغۇر، خىزىلار، آغاچلىرى (آغاچ ارىلىر)، پىچىنكىلر و نهايت قىچاقلارلا اوْغۇزلار اۇرتا آسىدان داها چۈخ خزىرىن شىمالىنдан گلىپ آذربايچاندا يېلىشىلەر (ھەرددەت، آباس كاتىنا، موسى خورۇن و درالشىجان...). آنچاق بۇ تۈرك ائللىرىنى دىللەرى و يا لهجهلىرى (قىچاق خارىچ) اوْغۇز تۈركىجەسىنندىن اۇلدوقجا فرقلى اۇلموشدور.

وارىق

۱۳

اۇرخان شاييقىن «دەمم قۇرقود كىتابى» ندا قايناق كىمى گؤستەرىگى «جام-جم آپىن» كىتابىندا اوْغۇز خانلارىنidan تۈرك تمۇرون مامۇن خليفە زامانىندا اوْغۇزلارىن گۆرجىستانا و رۇما غىزا ائتدىكىلىرىنە و آق قۇيۇنلو اوْزۇن حسن آدینا يازىلەمىش اولان «كتاب-ديارىكىريه» نىن باينىدر بۇيۇنون آذربايچاندا يېلىشەسىنى پىيغىمىز زامانىنا قدر آپارىغىينا و ھابىلە بەرىلاسالاب آدىلى منقىھەوى بىر باشقۇ تارىخ ده داھى باينىدىرلىلارىن آذربايچانا و دۇغو آنا دۇلۇيا يايلىميش و اۇرادا يېلىشەلىنى ئىئىنى چاغلارا چىخارىدىغىينا دايىر معلومات واردىر (پىرتو نايلى بۇراتاۋ).

قايناقلارى مۇعتىبر قايناقلار كىمى قبۇل ائتسك، باينىدىر بۇيۇنون (اوْغۇزون) پىيغىمىز زامانىنidan مۆسلمان اۇماقلارىنى قبۇل ائتمەمiz گىرىكىر. آنچاق بۇيىلارىن دىل خۆصوصىتلەرى داها اۇنچەدەن ده سوئىلەدىگىم كىمى اۇنلارى اۇنوجو عصردن قدىمە آپارا بىلەيمىر.

بۇرادا بىر شئىن دە علاوه ائتمەلىيىم كى، بۇيىلارىن سۇن شىكلى آذربايچانا و آنادۇلونون دۇغو اوْجونا عايد اۇلدوغو حالدا اۇنلارىن كۆك چۈخ قىىملەر، چۈخ احتىمال تۈركلىرىن تۈركىستاندا ياشادىقلارى زامانلارا گىئىپ چىخىر.

بۇرادا بىر مسئله داهى اۇتايىداكى بعضى عالىملىرىمىزىن فيكىرى يىلە راضىلاشا بىلىمىزم. من تۆركلرىن آنا يۇرۇلارينى اۇرتا آسيا، آلتاي داغلارى و قدىم مۇغولىستان اراضىسى بىلىرم، غرب تۆركلرىنى ده مۇختلىف زامانلاردا اۇرالاردان مۆهاجىرت ائدىب، ايندىكى وطنلىرىنده يېڭىشىپ، يۇرد سالدىقلارينا اينانىرام. بۇ تىكىچە منىم فيكىرىم دىگىل، بلکە ده دونيا تۆركولوقلارىنىن كلاسيكاشمىش عقىدەلریدىر.

مشهور آذرى دده قۇرقۇدشۇناس خ. كۇراوغۇلونون دا يازدىغى بۇنىو گۇستىر. «۱۱-

نجى عصرىن ايلك اۇن ايللىكلرىنده آذربايجانا گلمىش اۇغوز كۆتلهلىرى كىفايت درجه ده كۆمپاكت يېلى تۆرك دىلى اهالى ايله قارشىلاشدىيلار... گلمەلرىن اۇغوز قىچاقلارىن- اساس اعتىبارىلە ھۇن منشائى تۆركلە، آرتىق آذربايجان يىزلى اهالىسى اۇلموش

مقالات تۆركلە اتنىك ياخىنلېقلارى بىر چوخ فاكتلارلا تصديقلىنىر.»

اما بۇ مسالە يالىز تۆركلە، هله غرب تۆركلرىنە مخصوص دىگىل، آزىالىلار (مدلر، بارسلار، ائرمنىلىرى) و بىر چوخ مىللەرىن ده دۇرۇمو ئىتىنيدىر. ائرمنىلىرى مىلاددان ۶۰۰ء ايل اوئنجه بالكانلارдан آنادۇلونون قۇزئى دۇغۇسونا گلېپ يېڭىشىشىلار. او زامان آشورىلرىن شىمالىيندا يېڭىشىكلىرى اۆچۈن آشورىلار ائرمنى (آرمنيا) «شىمالداكى خالق» آدینى وئرىمىشىلار. اۇنلار بۇگۈنكۈ وطنلىرىنە چوخ- چوخ سۇزرادان گلېپ يېڭىشىشىلار. حتا اۇنلارين پايتختى اولان ایروان شەھرى ده اۇزۇن عصرلر مۇسلمان تۆركلرىن (آذربايغانلىلارين) شەھرى اۇلموشدور.^۱ آتا بۇ گۈن ایروان يىنى ياردىيلان ارمەنستانىن پايتختى اۇماغانىنى دونيا (حتا بىزلىرى) قىبول ائتمىشىدۇر.

قىش
سايى ۱۷۱

تۆركىه تۆركلرى اۆزلىرىنىن ده غۇرۇلا اعتراف ائتدىكلىرى كىمى، ۱۰۷۱-دن سۇنرا (مالازىگىرە مىيدان مۆحارىيەسىندىن سۇنرا) آنادۇلۇيا گىرمىشلىر و اىستانبۇل ۱۴۵۳-دە بىزانس شرقى روم) لارдан آملىشىلار؛ آما بۇگۈن ھامى بىلىر كى، بۇ اۇلکە تۆركلرىن يۇرۇدۇ، وطنىدىر و آدى دا تۆركىيەدۇر.

۱۴

مقالات مىن سۇنوندا دۇشونجەلرىمىن يېتكۈنلارىنى بىلە اىفادە ئەدىم:

دده قۇرقۇد داستانلارى اۇغۇزلارين مىلى داستانلارى و ان قىمتلى مىلى- ادبى آيدىلەلەدىر. داستانلار غربى آذربايجان (اۇتاي- بۇتاي) و تۆركىيەنىن شرقى اۆجونوندا باش وئرن حادىئەلرلە سۇن شكىلىنى آملىشىدۇر. داستانلارىن دىلى اۇغوز تۆركىجەسى اۇطاقلار ياناشى بۇگۈنكۈ آذربايجان تۆركىجەسىنە داها ياخىنيدىر. يېڭى آدلارى و دىل خۆصوصىتلەرىنى ده دىققىت- نظرە آلارساقدا، داستانلارين سۇن شكىلىرىنىن مىن ايلى كىچمەدىگى قناعتىنە يىم.

۱- دۆكۈر صەد سەردارىنى، ایروان يك ولایت مۇسلمان نىشىن بود.

دۇنيا ادبىاتى نىن اوْلدوزلارى: آفاناسى فەت^۱ وارىق

مهندسى ابراهيم ررف

۱۵

بۇ يازىمىزدا اوْلكە مىزىدە آز تانىنمىش اوْلان بىر فلسفە و دۇيغۇ شاعيرىنى تانىتماق قرارىندا گلىميشىك كى، رۇس ادبىاتىنин پارلاق اوْلدوزلارىندان بىرى سايىلماقدادىر.

ادبىات دا اينجە صنعتىن بۆتون قوللارى كىمى دۇنياسال بىر حادىشە دىر و اينسان دۇيغولارىنى و اوْتون دۇنيا گۇروشونو ايفادە وظىفە سىنى داشىمماقدادىر. دىل بۇ دۇيغولارىن و فلسفى دوشونجە لرین آنجاق ايفادە واسىطە سىدىر. هر مىلتىن ادبىاتى اوْزونە مخصوص اوسلوبدا اينكىشاف ائدىر و اوْ مىلتىن ذهنىتى نىن گۆزگوسودور، بۇ اوْزدن هر مىلت بۇ خزىنە نى اوْزونە مخصوص طرزىدە زىگىنلەشىدىرىر. اوْنۇقمالى بىق كى، آنا دىليمىزە و ادبىاتىمىزَا اوْلان سئوگىمىز، غايىت طېبىعى و ضرورى اوْلدۇغو حالدا، باشقان مىلتلىرىن دىل و ادبىاتىنا اىكراھ لا ياناشما آنلامىنا گلمز. ترسىنە، اوْز دۇغما ادبىاتىمىزدا داها بؤيوک نايلىيتلر قازاماق اوچۇن باشقامىلت لرین ادبىاتى ايلە تانىشلىغىمиз اوْلدوقجا ضرورىدىر. بۇ حؤكم اينجە صنعتىن بۆتون قوللارىندا عىئىن درجه ده صاديق دىر، نىتجە كى، اوْلكە مىزىن فضولى و حافظ كىمى بؤيوک شخصىت لرینىن دوشونجە گىنىشلىگى و دۇيغۇ زىگىنلىگى اوْنلارىن مۇعىن درجه ده باشقامىلت لرین دىل و ادبىاتى ايلە تانىشلىغىندا اىرلى گلىميشىدىر. بىر شاعير و يازىچى دۇنيا دىللەری و ادبىاتىنا نە قدر

مقالات

سۇيوق مۇناسىت گۆستەرە، اۆز دىلىنده دە بىر او قدر دايماز تفگۇر طرزىنە مەحکومدور. ائلە همین سىبىن دە، بىز بۇ يازىلارى آرىدىجىل شكىلde دۆنىا ادبىيات اولۇزلارى ايلە تانىشلىغا حصر ائتمىشىك.

الغرض، روس شاعير و يازىچىسى آفاناسى فت (Fet)، Afanassi، ۱۸۲۰- دە دۆنىيا با گۈز آچدى. آفاناسى تانىنمىش بىر مۆلک آغاسى ايدى، آنا طرفينىن ايسە آلمان سۇپىلو ايدى. او، ياشىندان باشلاياراق اۆزوندە شعر دۇيغولارىنى كشف ائتمىگە باشладى. حیات خاطىرە لرىنده يازىر: «ساكتى آنلارىمدا كى، عادتا لاقىيد آنلاردىر، ايجىرىمدەن چىچك دالغالارى بۇرولغان كىمى حرکتە كىليردى. بۇ دالغالار سانكى روحومون دىزىنин درىنلىكىنдин اۆزه دۇغۇرۇ حرکت ائدىرىدى. عۆمومىتلە حىس ائدىرىدىم كى، بۇ چىچكلىرىن كۆك بىر يىزە باغلى دئىيل. شعر مىصراعلارى دىلىمە گۈردى و اونلارى يازىرىدىم، آنچاق داها سۇنرا بۇ مىصراع لار منىم گۆزومدە دىرىپىنى ايتىرىدى و من اونلارى محو ائدىرىدىم.»

آفاناسى فت ۱۸۳۷-نجى ايلدە اۆز آتالىغى نىن ياردىمىي ايلە مۇسکو شهرىنده بىر مكتبه آد يازدىرىر. داها سۇنرا يعنى ۱۸۳۸-نجى ايلدە مۇسکو بىليم اوجاغىندا داخىل اولۇر و ايلك اۇنچە حقوق، داها سۇنرا ادبىيات ساھە سىنندە تحصىل آپىر و ايلك شعرلارىنى يازماغا باشلايىر. اونون يارادىجىلىغى بۇ دۇورىدە گۇئوتە، هايىزىش هايىنە و يازىكوفون اۆسلىبونون تأثىرى آلتىندا دىرىر. آفاناسى فت بۇ دۇورىدە آپولىن گرىگورىئىف، ياكوف پۇلانسىكى و سرگىنى سۇلۇوپىئىف كىمى شخصىتىلە تانىش اولۇر كى، گله جىكىن بؤيۈك علمى- ادبى شخصىتىلىرى ايدىلىر. دەمك اولۇر كى، آپولىن گرىگورىئىف يىن ادبى اۆسلىبو و فلسفى گۈرۈشى شاعيرىن اۆسلىبونون گلىشىمە سىنندە اھمىتلى رۇل اوپىنامىشىدیر.

نچو ايلدە آفاناسى فت يىن بىر نېچە شعرى مشھور روس يازىچىسى نىكولاى قۇقولون الينە چاتدى و اونون طرفىنiden يۆكسك قىمتلىنديرىلىدى، بۇ ايسە شاعيرىن رۇعىيە سىنە بؤيۈك تakan وئىرىدى و سبب اولۇر كى، ايلك شعر دفترىنин نشرىنى دوشۇنسون. ۱۸۴۲-نجى ايلدن باشلاياراق، اونون شعرلىرى يواشاش- يواشاش ادبى ژورناللاردا چاپ اولۇردو و اۇخوجولارىن حىرىتىنە سبب اولۇردو.

شاعير ۱۸۴۸-نجى ايلدە اۇرتا باب بىر عائلە يە منسوب اولان ماريا آدلى بىر قىزا وۇرولدو و قىزدا اونا محبىت بىسلەدى، آنچاق اونلارىن باشقا صىنیفلەرە منسوب اولۇرغۇ، ائولىنمه لرى اوغۇروندا انگل ياراتدى و اىكى سئوگىلى بىر- بىرىنە شایىعە يايلىدى كى، سئوگىدە اوغۇرسوزلوق سىبىنندە اۆزونو ياندىرىمىشىدیر. بۇ حادىتە شاعيرىن اورگىنinde بؤيۈك بىر درد اولۇردو و اونون شعرىنە دە بؤيۈك تأشىر باغيشلادى.

شاعير ۱۸۵۳-نجو ايلدن باشلاياراق بعضى مجلىسلەرە گەت- گل ائدىرىدى و اۋزادا بعضى شخصىتىلە تانىش اولۇردو كى، گله جىكىن بؤيۈك ادبى شخصىتىلىرى اولاجاقدىلار، او جۇملە دن ايوان تۈرگىنىشىف، واسىلى بۇتكىن و لىتو تۆلستوى. بۇنلارىن چۈخۈ آفاناسى فت يىن شعرىنى تحسىن ائدىرىدىلر و اۆز حىرىتلىرىنى

گىزلىتمىرىدىلر. بعضى تىقىيدچىلىرىن فيكىنە گۈرە، پۇشكىن دن باشقا، آنجاق آفاناسى فت بئلە بىر گوجە مالىك اىدى كە اوخوجونون دۇيغولارىنى بۇ شكىلە تائىرنىدىرسىن و اۇنلارىن رۇحونو اوز جايىناغىنا آلسىن. آفاناسى فت حياتىنин سۇن اىيلرىنده شعردىن بىر قدر اوزاقلاشدى و غير- روائى ادبىات ساھە سىنده، ھابئلە اوتكىبىوقرافى ساھە سىنده ائىرل يارامىغا قۇرشاندى و ۱۸۹۲-نجى اىلدى دۆنیادان گىتتى.

باشقا مىلتلىرىن شعرى، اىلە تانىش اۇطاق عادتاً ترجومە يۇلويلا حىاتا كېچىر و شعرسل دۇيغولار بۇ ترجومە لىردى عادتاً دۆزگۈن عكس اولۇمۇر. دىل باجارتىغى ترجومە اۆچۈن، البته كى لازىمىدىر، آنجاق شعر دۇيغولارىنى دۆزگۈن ايفادە ئاتمك اۆچۈن ھم ده شاعير اۇمالىسان. آفاناسى فت چوخ بؤيۈك شاعيردىر، آنجاق اولكە مىزدە دۆزگۈن و يېتىلى قدر تانىنمامىشىدىر، بۇرادا ايسە تاخسىرلارىن چۇخۇ ترجومە نىن اوزىرىنە دۆشور. حقىقت بىر قدر آجى اولسا دا، بىز ايندىيە دك حىدرىبابانىن دۇيغولارىنى فارس وطنداشلارىمىزا دۆزگۈن چاتىри باىلمە مىشىك، و بۇ وطنداشلار اكثراً بىلەملىر كى، بۇ حىدرىبابا دىيىلن اثر نەدن بۇ قدر شۇھەرت قازانمىشىدىر. تۈرك وطنداشلارىمىز دا، حافىظىن شعرلىرىنى عادتاً فارس دىلىنندە اۆخۈپ آنلايىلار و بۇ ساھە ده فارس دىلى بىلەمە ين تۈرك خالقلارى اۆچۈن يېتىلى بىر ترجومە مۇۋجود دىيىلدىر، بئلە اۇلدوغۇندا، آفاناسى فت ياخود دا پۇشكىن و باشقا شاعيرلىرىن اثىرىنى نە يۇللا قاورايانا بىلەرىك؟

بۇنۇنلا بئلە اوزىزمۇزە جسارت وئىرېب، آفاناسى فت ين بىر شعرىنى ترجومە ئىدىب، اوخوجولارا تقدىم ئىدىرىك:

١٧

حياتىن عذابلارى

حياتىن عذابلارينا دۆزدوم، يانلىش اۆمىدلر اىچىنده،
عذابلارين قارشىسىندا دىز چۈكىدوم،
گئجه- گۆندور گۆز قاپاقلارىمى يۇمسام دا،
غريبه گۈرونوتولره توش گىلدىم هر زامان.

گۆندهلىك حياتىن قارانلىغى درىنلشىر،
پائىز اىلدىرىمىنىن پارلاق طرزىدە چاخىشىندا سۇنرا،
اوندا كى گؤىدە، اوركىن دىللىن بىر چاگىرىش كىمى،
قىزىل كېرىكلى اۇلۇزلارين پارلىتىسى قۇپۇر.

سۇنسوزلوغون آلۇولارى بۇ قدر دۇرۇ،
گؤييون درىنلىگى بۇ قدر ياخىن،
سانكى زاماندان بىرباشا ابديتە باخىرام،
و سىن آلۇولارىنى تانى بىرما، دۆنيانىن گۆنشى.

آلۇولو قىزىل گۈل لر اىچىنده،
حركتىسىز يارانىشىن جانلى محرابى،
آلىشىر و تۆستولەپىر،
اونون دۇمانىنىدا ايسە،
مۇرگولر اىچىنده بۆتون قووهەلر تىتەبىشىدە بۇلۇنور،
سانكى ابدىتىن رؤياسى كىمى.

گۈيلىرن درىنلىكىنندىن اوقتن هر شئى، هر شۇعاع،
ايسترسە مادى، ايستر اثيرى،

مقالات

بۇتون بۇنلار كىچىر خىالىندان سنىن، دۇنيانىن گۈنشى،
و آنچاق اۇترى رؤيالار.

كائىناتىن نفسىنىدەكى بۇ خىاللاردا،
دۇمان كىمى اۇتۇرم، و ايستەمەدن داغىلىشىرام،
بۇ گۈروننۇلر و چاشقىنلىقلار اىچىنده،
ياشاماق نه راحات، نفس آماقاسا عذابسىز.

قىش ۱۳۹۲
سايى ۱۷۱

سەھىرىلى بىر گئجه نىن ساكىتلىكىنده، قارانلىغىندا،
صىميمى بىر پارىلتى گۈرۈم،
اوۇلۇزلارين چاغىريشىندا تانىش گۈزلەر،
ايستېرلەدە اۇنودۇملوش بىر قىرىن اۆستونە اىشيق سالماقدا،
اۇتلار تۆكىپ، چۈللىر بۇم- بۇز،
يالقىز بىر مزار يېتىم رؤيالار اىچىنده.
گۈبلەدەسە ابدىت دوشونجەسى كىمى،
اوۇلۇزلارين قىزىل كىپرىيكلەرى پارىلداماقدا.

رؤيالاردا بىر داها گۈرۈرم سنى، قېرىندىن قالخاراق،
بۇ دۇنيادان اۇچوب- گىتدىكىنندىن برى،
سانكى هەنج دىيشىمە مىشىسىن،
ايكمىزى دە بىر داها گنج گۈرۈرم،
سننسە باخىرسان، كىچمېشلەدە باخىغىن كىمى.

حافظ و میرزه علی اکبر صابیر وحدتی

دؤچنت ایمان جعفروف

فیلولوژی اوزره فلسفة دوكتورو- ناخچیوان دؤولت اوئنیورسیتەسى

۱۹

سیل طعن اوپىلە تموجلە آلىب دۇور و بىريم
بىزرم بىر قوجامان داغە كى، دريادە دورار
«میرزه علی اکبر صابير»

۲۰-نجى يۆز اىل آذربایجان ادبىاتى تارىخى نىن خالق حىاتىنا ائتمك سېبىيىدىن، يۆكسىلن خطىلە اينكىشافىنى اوزونە مخصوص سىستىمىلى پروقراملا اىستيقامتلىرىلمىش «ملانصرالدين» مجموعەسى نىن مىلى- ادبى ساھىدە يېرىنى مخصوص دىرنلىرىرين آكادمىك «عىسى حبىب بىلىسى» يازىر:

«ملانصرالدين» ژورنالى ۲۰-نجى عصرىن اول لرىنده ياشايىپ يارادىميش قۇدرتلى ادبىلىرىمىزىن- ملانصرالدينچى، يازىچى و شاعىرلىرى نىن بۇيوك ايدىاللارى نىن چۈخ جىلدلىك كەلياتى دىر... بۆتون فعالىتى دۇورونىدە جىليل مەدقىلى زادەنىن رداكتورلۇغۇ ايلە نىشر اوۇنан «ملانصرالدين» ژورنالى قۇدرتلى يارادىجى نىن بۇيوك سەعى لرى نىتجەسىنيدە اوز اطرافيىندا میرزه علی اکبر صابير (۱۸۷۲- ۱۹۳۸)، محمد سعيد اوڑدوپادى (۱۸۷۲- ۱۹۵۰)، عۆمۇر فاييق نعمان زادە (۱۸۷۲- ۱۹۳۸)، على نظمى (۱۸۷۸- ۱۹۴۶)، على قولو غمگىسار (۱۸۸۰- ۱۹۱۹)، عبدالرحيم بى حاقۇئىدىيئف (۱۸۷۰- ۱۹۳۳)، میرزه علی معجز (۱۸۷۳- ۱۹۳۴)

مقالات

بايراملى عباسزاده (۱۸۵۹-۱۹۲۶) و باشقالارى كىمى گۈركەلى يازىچى، شاعير و قىزئەچىلر

جىملەشىرىمىشىدەر. (۱)

الب، حقىقت و عدالت اوغرۇندا مۇبارىزەنى جىليل مەدقىلى زادەنин سرکەدىلىكى ايلە آپاران «ملانصرالدين» ادبى جىبهسى نين اون سىرارىندا محض مىرزا على اكىر صابىرىن دىيانىدىغى نىن بىلدىرىلمەسى تصادوفى دئىيل. بلى «ملانصرالدين» يىن بۆتۈۋ بىر ايسىتىداد دۆنیاسى ايلە ساواشىندا مىرزا على اكىر صابىرىن غلبەلىرى اينكار ئەدىلمىزدىر. عىنى سىبىن ھەلە مۇعاصىرلەرنى بىلە مىرزا على اكىر صابىر صنعتى نىن اوغۇرلارىنى شرطلىدىرن جەھتلە داها درىندىن دوشۇندورموش، شاعيرىن حياتى باهاناسىنا باشا گلن هەمين مۆفقىتلىر ادبى- اىستىك فيكىر صاحىبلەرى طرفىنەن مۆختلíf شىكىلە معناندىرىلىمېشىدەر.

مثلاً صابىر شۇناسلارىن بؤيۈك اكتىرىتى بو و باشقا مقامدا عباس صختىن «صابىر» مقالەسىنە مۇلۇفین مۇعاصىرى و دۇستو اولان شاعير حاقىندا آشاغىدا كىنى خاطىرلاقاغا احتىاج دۇيموشلار:

... صابىر افندى مۇقلىد دئىيل، ائلە مۇۋەجىدىر كى، كۆھنە شعرلە يىنى شعرلە آراسىندا بىر عصىرىلىك قدر اوچوروم آچدى كى، بىر داها گىرى دۇنوب دا اوچورومو آلاماغا كىمسەدە جۈرأت و جىسارت قىلمادى. (۲).

منطىقى مۆحاكىمە يە اساسلەنەق، عباس صخت ۱۹۱۱-نجى اىلە قىلمە آدىيىغى بو يازىسىندا مۇعىين قدر ايفتا وارمەش، بو سىبىن بىر «اوچوروم» آدى ايلە كۆھنە شعرلە آراسىنداكى علاقەنى ئامى ايلە كىسمىشىدەر. عمومىتىلە، ادبى- نظرى فيكىرلەن صابىر مقالەسىنە مۇناسىبىتى بىر معنالى اۇمماكىشىدەر. مثلاً عباس زمانوفون «صابىر گۆلۈر» كىتابىندا عباس صختىن - من دە ايدىعا ائدىرم كى، صابىر افندى نىن آثارى بو بىش ايلىن مۇددىتىنە ایران مشروطەسىنە هامان نئۇع اوردو دان زىفادە خىدمەت ائتمىشىدەر.- مۇدعا سىندا اول ملانصرالدينچى ساتира اوستاسى نىن فرانسيز شاعىرى «شاتوبريان» لا مۇقايسىسى يېرسىز سايىلمىشىدەر. دىگر طرفىنەن قطۇعتىلە دەمك اولاركى كۆھنە و يىنى ادبىياتىن مۇقايسىسىنە مىرزا جىليل و صابىر تازىلىغى ادبىيات شوناس ياشار قاراينىفىن رئالىزم: صنعت و حقىقت مۇنوقرافىياسىندا داها اوبىزكىبو (عىنى) دىرىنلىرىلىمېشىدەر:

كلاسىك رومانتىك شعر عنعنه مىز فضولى دە كەمالا چاتاندان سۇنرا بو ساھەد، بو يۈل لە اۇندان اىرلى داها هەچ كىس گىئە بىلمىزدى.

فضولى اورېتىنەدە (حۆجەرسىنە) اينكشاف دۇورو، جىبارلى نىن دىئىگى مشھور «فضولى طىلىسىمى» اپوخاسى (بىدىارشناسى) باشладى... صابىرىن، مىرزا جىليلن كەمالا چاقىش، سۇن حدودا ذىرە يە يۆكسلەمىش تنقىدى رئالىزمىنەن سۇنرا ايسە بىلە «طىلىسىم» دۇورو اۇلادى. (۴)

گۈروندوڭو كىمى، عباس صختىن... «صابىر افندى... كۆھنە شعر ايلە يىنى شعرلە آراسىندا بىر عصرلىك قدر اوچوروم آچدى». دەيىمىنەدە معىن تصحىحە احتىاج وار. داها دۇغرسو، صابىر صنعتىنى بىر اوچوروملا دئىيل، ذىرە يە مۇقايسە ائتمك داها دۆزگۈن دور.

قىش
سايى
۱۳۲
۱۷۱

۲۰

فیکر میزج «ملانصرالدین» بین اولمر شاعیری کوئنه ادبیات‌لا یتنی ادبیات آراسیندا صابیر حذی ایله تمام‌لامانان بیر ذیروه یارا قیشیدیر کی، کیمسه‌نین محض او ذیروه‌نی آشماغا هونری چاقامیشیدیر. صنعته یتنی لیگی ایله سجیه‌لنن صابیر ذیروه‌سی نین عظمتی ایسه فردوسی، سعدی، حافظ، فضولی آدلی ذیروه‌لر سیلسله‌سینی تمام‌لاماسیندادیر. باشقا سوزله صابیر ذیروه‌سینه گندن یوں عینی زاماندا حافظ- شیرازی (۱۳۰۰- ۱۳۸۹ میلادی) صنعتی نین اوج‌الغیندان کنچیر.

ملانصرالدین ده صابیر ساتیراسی ایله حافظ لیریکاسی نین ایلک سینتری مجموعه‌نین ۲ ایون ۱۹۰۶-نجی ایل تاریخلی- ۹-نجو سایی نین بیرینجی صحیفه‌سینه ایزله بیریک.

«ماه- کتعانی باتیب، ای پری کتعان، غم یئمه» میصراسی ایله باشلایان شعر درگی نین ۱۹۰۶-نجی ایله عایید ساییلاریندا بوقتو و حالدا بیرینجی صحیفه‌د، یانی اوز قاباغیندا چاپ اولوموش ایلک و سوون نظم اثری دیر. بو فاکت ایسه حافظ شیرازی غزلینده نظیره شکلینده یازیلمیش شعرین «ملانصرالدین» آدلی ادلی جبهه‌نین صنعت پرسپیلرینه تمامی ایله اویغون گلمه‌سیندن خبر وئریر.

«هوب هوب نامه» ۱۹۹۲-نجی ایله عایید نشرينده حاقیندا سوز آچیلان ساتیرانین تقدیماتی آشاغیداکی آچیقلاما ایله یئکونلاشمیشیدیر. بو شعر صابیرین ایلک معلوم نظیره‌لریندن‌دیر. محمد هادی نین حافظدن ترجموه ائتدیگی بیر غزله نظیره اولاراق یازیلمیشیدیر. غزلین فارسجا ایلک بیتی بئله‌دیر:

یوسف- گم گشته باز آید به کتعان غم مخور،
کلبه‌ی احزان شود روزی گلستان غم مخور
هادی بو بیتی بئله ترجموه ائتمیشیدیر:
ماهی کتعان گلر، ای پری کتعان غم یئمه،
بیت الاحزان اولاد بیر گون گولوستان، غم یئمه!» (۵)

ماراقلیدیر کی علمی فیکر حافظ شیرازی‌یه مخصوص «غم یئمه» ردیفلی غزلین محمد هادی طرفیندن ترجموه‌سیندن، ائله‌جهه‌د هنی میرزه علی اکبر صابیرین ساتیرا یازماسیندان بحث ائدرکن نه‌دنسه ترجموه و نظیره‌نین یارا تدیغی ایلکین تأثراً اساس‌لاغیشیدیر:

هادی نین «اومنید وصال جانان، یاخود غم یئمه»، شعرینده مشهور افسانه قهرمانی یوسفین باشینا گلن موصیتلردن و آتاسی یعقوبون چکدیگی ایضطیرابدان بحث اولونور... میرزه علی اکبر صابیرین «ماه کتعانین باتیب، ای پری کتعان، غم یئمه»، شعری بو ترجموه‌یه پارو دیادیر. (۶)

البته، ادبیات‌شوناس عزیز میرزه‌مقدوفون یازدیغی کیمی، حافظ شعری نین ایلک بیتینده شرق ادبیات‌ندا گئیش یئر توtan مۆختلیف مۆلیفلرین بو و یا دیگر مقصده مۆراجیعات ائتدیکلری یوسیف حکایتی نین یادا سالینماسی تکذیب ائدیلمز فاکتیدیر. لاکین

غزلده بۆتەولوکله همین حکایت دن دانیشیدیغینی سوئیلمک غیری اوپزکتیو اولار. داها دۇغروسو، شاعیر اۆلجه معین افسانه دن سۆز آچسا دا، مۆعاصیری اولدوغو اینسانا اوز توپور. عذاب و اذیتلردن عیبارت بىر جمعیتىدە ياشاماسينا باخماياراق، اوْتون معنوی جهتنى نە قدر اوجادا دايانا بىلەجىگىنى وورغولايىر. دىگر طرفدن، صابير ساتيراسى نىن پارودىا اولدوغون سوئیلمک ده اوْزونو دۇغولەتمۇر.

چۈنكۈ، ساتيرادا حافظ، ياخود هادى رۇمانىكاسى دئىيل، محض ۲۰-نجى عصردە حياتىن بۆتون طرفارىنە حاکىم كسىلىميش ايجىتىماعى ظۇم تىقىد ھەدىنە چئورىلىمىشدىر. صابير ساتيراسى نىن پارودىا اوماغى «محمد هادى» مۇنوقرافىياسى مۇئىيەتىنىن ادبىات شوناسلىق آنسىكلوپېدىك لۆغىتى» كىتابىنداكى پارودىا ايلە باغلۇ آچىلماقلاردا تصدىقىلەمك مۆمكۈندۈر؛ پارودىا- ساتيرىك ادبىياتىن نۇۋەلەرىندىن بىرى، هەنارى ادبى جريانى، ڈانرى، مشهور يازىچىنى، ياخود اثرى مسخرەيە قۇيماق مقصدى ايلە يازىلان اثر، كىناھلى نظيرە. (٧)

عمومىتلە آدى شرقىن فەرسى (٩٣٤ - ١٠٢٤)، خىام (١٠٤٠ - ١١٤١)، نىظامى (١٢٩١ - ١٢٦٤)، سعدى (١٢٥٩)، كىمى بؤيووك شاعيرلىرى ايلە عىنى سىراذا چكىلن حافظ شىرازى غزل ادبىاتى نىن قۇدرەلى اوستاد صنعتكارلاريندان حساب ائديلمىكده دىر. حافظ شىرازى و اثرلىرى مقالەسىنده اكرم جعفر يازىر:

«أۇنۇ شرقىدە دە غربىدە دە بۆتون دەۋولرىن و بۆتون خالقلارىن ان بؤيووكلىرىك شاعيرلىرىندىن بىرى سايىلار» (٨)

قىيد اىدك كى، اوزلىرىك شعرلىرىنە اساساً حياتىن اينسانا سئوينجىلى طرفارىنى قلمە آلان شاعير يئرى گىلىكىچە جمعىت داخىلى تىصادلاردا حؤكمدارلارين ظالىملىگىنەن، ظاھىرەدە، حقىقت جارچىسى كىمى گۇرسىن دىن نۇمایىنەلرەن نىن معنوی عىيە جىلىكلىرىندىن سۆز آچمىشدىر.

ائىلە ابوالفضل حسینى نىن ترجمەسىنده «يوسىفى آخىر آلار آغوشە كىنان، غم يئمە، مىصراعى ايلە باشلايان غزللەردا دە بىش ائولادى اينسانا دوست اوملايان زامان داخىلەندە اومىدىزىلىك دئىيل، صىبرە، دۆزۈملوگە چاغىریر:

يوسىفى آخىر آلار آغوشە كىنان، غم يئمە
گۆل آچار بىر گۆن يىنە سۇمۇش گۆلۈستان، غم يئمە
... كعبە-ى- مقصىد دالىنجا سەن پىادە وور قدم
مین تىكان توتسا يۇلۇ، يۇرسا بىبابان، غم يئمە
قالمىشىق دىلدارە حسرت، كام آمير ظاليم رقىب
عىيى بىۇخدور، محو اولار آخىردا هيچران، غم يئمە (٨)

میرزە على اكىر صابير اورتا عصرلىر شاعيرى حافظە نظيرە- جاواب اولاراق يازدىغى شعردە فۇرم و مضمۇنۇ تامامى ايلە دىيىشمىش، ساتيرانىن اۆلکى دۆزد مىصراعىنى غزل ڈانرى نىن اىستراكچىرىنە (قالىيىنە) اوىغۇن قلمە آلسا دا سۇنرا دان مۆزدۇيچ مۆرپىع (٢ و ٣

و سۇراکى بىنلىرىن دۇردونجۇ مىصراعلارى بىرىنجى بىنلە قافىھەلنن مېتىع) فۇرماسىنا كىچميشىدىر. دىگر طرفدىن ملانصرالدینچى نظم اوستادى مسالە يە مۇناسىبىت باخىمينداندا حافظ شىرازى دن فرقلىرى و اونۇن كىنایەسى بۇقۇن حۆقوقلارى الىندن آلىنىمىش زەمتكىش اىنسانى مۆبارىزە يە سىللە يېر:

ماھ- كىنانىن باتىب، اى پىر- كىنان، غم يئە!
تا گولوستانىن اۇلوبور بىت احزان، غم يئە!
كىسب نامىرى قىلار افكار ويجدان، غم يئە!
اى دىلى- محنتزە، اۇل شاد لېرىز- سرور
كىسب نامىرى قىلار افكار ويجدان، غم يئە!
ايشلە، قۇى قدىن بۇكولسۇن، ايشلە، آلىن ترلەسىن
ايشلە، آچ قال، آچ بهائىم تك عيالىن چىرلەسىن
ظۇمۇن فرياد و دادى قۇى دىليلن ازېرلەسىن
غارت ائتسىن روزۇنۇ ملاً و بى، خان غم يئە! (٩)

البته، مىرزە على اكىر صابىرە مخصوص غم يئە رىپلى ساتيراسىنىن بىر ترجمە اثىرىنىن دۇغۇرۇرغۇ تأثيرلە تصادوفاً مئىدىانا چىخىدىيغىنى سۈйلەمك يانلىشلىق اولار.

نظىرىنىن آخرىنجى بىنلىرىنن آيدىن اۇل سور كى، ملانصرالدینچى شاعير عدالتە ظۇمۇن، عملە جاھىللىكىن، حورىتلە مۇستىبىلىكىن داها كىكىن شكىلە قارشى- قارشى يَا دايانىيغى موجود زاماندا اۇرتا عصرلەر شرق ادبىياتينا عايدى نۆمۇنەلىرىن، يۆكىكى صنعتكارلىقلا قلمە آلىنسا دا ظۇم اىلە بارىشماغى تبلىغ اىندىن شعرلىرىن ترجمومە اۇلوناراق يىنى نىسىلرە چاتدىرىلماسىنا احتىاج گۈرمۇر.

دىگر طرفدىن، مىرزە على اكىر صابىر ساتيرانىن سۇنۇندا روحًا بۇيۇك صنعتە باغلىلىيغىنى بىر داها تصدىقلە يېر.

چىكىلىن ئۇمۇرون چاتىنجا، بىنوا، آه و فغان
بۇيەلە پۇنھان سىرلىر اۇماز سەنە هەرگىز بىان
مانانصرالدین لسانالغىبە اۇلدون ترجممان
روح پاكىندرى سەنە هەرمە ئاخوازىن غم يئە! (٩)

شۆبەسىز كى، ساتира اوستادى «لسانالغىب» سۇزۇنۇ اىشلەركەن حافظ شىرازىنىن صنعت دۆنیاسى ايلە باغلى سۇز صاحىلىرىنىن فيكىرىرىنە درىنەن واقىف اۇلدوغۇنو بىر داها وورغولاماق اىستەمىشىدىر. چۆنکو غىيدىن خېر گىيرىن معناسىنداكى لسانالغىب حافظە عايدىدىر. ١٥-نجى عصر شاعيرى عبدالرحمان جامىنىن (١٤١٤ - ١٤٩٢) شرق و غرب مۇلىفلرى طرفىيندن همىشە بۇيۇك احتراملا ياد ائىيلەن حافظ شىرازى يە و ئەدىگى آددىر.

مىرزە على اكىر صابىرین شە قارشى مۆبارىزەدە فۇرما و مضمۇن اعتبارى ايلە حافظ شىرازى صنعتىنىن نۇواتورجاسىنا (Novatorcasina) فايدالاڭماسى «مانانصرالدین» ژورنالىنىن

۲۵ آوریل ۱۹۱۰-نجو ایل تاریخلى ۱۶-نجى سایندا نشر اۇلۇغۇش ادبىات باشلىقلى ساتىرىك شعرى دە داھا آيدىن گۈرۈنۈر. ماراقلىدىرىكى، ادبىاتىمىزدا يېنى رئالىست نظمىن بؤىوك اوستادى فۇرمۇ اعتبارى ايلە چۆخ مۇرگب قۇرولوشدا يازىلمىش اۇز اثىرینه حافظىن بىر غزلىندىن سىچىدىگى آشاغىداكى مطلع بىتلە باشلايىر.

دل مى رود ز دستم، صاحبدلان خدا را
دردا كە راز-پنهان خواهد شد آشكارا

ترجمە:

اۆرک صاحىبلىرى، اى آلاه، اۆرک اليمدن گىڭىرى
دد بودور كى، گىزلى سىرل آشكار اۇلاجاق (۱۰)

البته، حافظ شيرازى اۇز غزلىندە دونيانيڭ نىظامىن لىرىك فلسفى مؤوقىدىن ياناشمىش بىر درويش اۇلاراق تانرى حىمما يەسىنە سىغىنديغىنى بىلدىرىمىشدىر. مىرزا علۇا كېرىرى دۆشۈندۈرن ايسە آرازىن او تايىندا ياشابان آذربايجانلى قارداشلارين طالعىدىر. باشقا سۇزۇلە، ملanchorالدىنچى شاعير اون دۇردونجو عصىرە ياشامىش همكارىندان محض «دردا كى، راز پنهان خواهد شد آشكارا».

مېصراعىنى اخذ ائتمىش ایران اوچجون كاراكتىرىك ايجتىمماعى حادىشەلرین ماهىتىنە آيدىنلىق گىتىرىجىك يېنى فۇرمالى بىر ساتىرىك اثر يازمىشدىر.

ماراقلى دىير كى، صابىرىن تضمىن اساىندا قلمە آلىنان هەمین ساتىراسىنىن كلاسيك شرق شعرىنىن ھانسى شىكىلەنە اوىغۇن يازىلدىغىنى سۈپەلەمك چىتىندىر. چۈنكۈ، اثىرین اۇلۇندە حافظ شيرازى يە مخصوص بىت معىن قدر اپىقراف تأثيرى باغيشلايىر. صابىرى اۇز ساتىراسىنى يېنى قافىھ سىستىمى ايلە باشلايىر و بىنلەرى حافظىن مېصراعى ايلە بىتىرىرىر. دىگر طرفدن، ملanchorالدىنچى شاعيرىن اثىرندە اىلك بند ۸ مېصراعلى «مۇئەمن» (müsəmmən) ايكىنجى و اوچونجو بىنلەر ۱۰ «مۇئەشىر» (müəşşər) دۇردونجو بند ۹، بىشىنجى بند ۱۲، سۇنونجو-آلتنىنجى بند ايسە يېنە دە سكىگىز مېصراعدان عىبارتىدىر.

ھر بىندين سۇنوندا ايسە يالنىز حافظ غزلىندىن سىچىلىميش مېصراع تكرار اۇلونور. گۈرۈندوگو كىمى، حاقىندا سۆز آچىغىمىز شعر ژانرى باخىمندان ترکىب بىنдин، ياخود ترجىع بىنдин فۇرمۇ اولچۇلرىنە دە اوىغۇن گلمىر.

دىگر طرفدن، صابىرى بو اثرى آذربايغان ساتىرىك ادبىاتىندا يېنى تىپلى مۇلۇغى دەن (مېصراعنىن بىرى باشقۇ دىلەدە اوماسى) دانىشماغا دا ايمكان وئىرىر.

شۆبەھىزىز كى «ھوب ھوب نامە» دە «آسۇدەلىك بۇ ساعت يېزدىن گۆيە جاھاندا» باشلىغى ايلە تقدىم ائدىلىميش ساتىراسىندا مۆختلif شعر شكىللىرى وحدتىنە نايىل اۇلان صابىرى شرق شعرى صنعتىنىن فۇرمما اينجه لىكلرىنە واقيفلىگىنى بىر داھا تصدىقلە مىشىدىر.

دل مى رود ز دستم، صاحبدلان خدا را
دردا كە راز پنهان خواهد شد آشكارا

آسوده‌لیک بو ساعت یئردن گؤیه جاھاندا
وار ایسه واردیر آنچاق ایران دا، هر مکاندا
تبریزده، ساراب دا، خالخال دا، خان چوپاندا
غیثرتلی شاهستون ده، هر آند، هر زاماندا
لۇرلاردا، شیخ خزعل ده، کاشان دا، ایصفاھان دا
تهران دا، انجومنده، کابینه، پارلمان دا
ایشلر بوقتون حقیقت، سۆزلر، بوقتون گۇوارا
دردا کى، راز پنهان خواهد شد آشكارا!

دالما تفكوراتە، قارە کى، ایش بو حالت
يا کیم لرین گۆجوندن ایران دا ائتدى نشأت!
اليوم هر طرفدن چارپىمير گۈزە شىكايىت
ھر كىسىدە وجد و شادى، هر يېرده امن و راحت
احوال داخلىلە بىل خىردىر، سلامت
داد و سىدە رونق، شركىتىدە هر تىجارت
خوش دىل بوقتون جماعت، راضى بوقتون رعىت
آسودە حال- مىلىت، دايير امور- دؤولت
نظم و نسق مەھىا، لىشكىر بوقتون صفا آرا
دردا کى، راز پنهان خواهد شد آشكارا!! (۱۰)

والىق

۲۵

دۆشونوروك کى، بو ساتيرادا بىنلر داخلىلە مىصراع سايىنداكى مۆختليفلىگە سبب
مۇلەييفىن فۇرما و مضمون باغلى ليغىنىدا ماڭىمەل ناييل اۇلماق جەھىدىر.
باشقۇ سۆزلە، شاعير هر بىنده مىصراعلارين سايىنى اولكى بىنده دېيىل، فيكىرىن
تاماملامىسىنا اوىغۇنلاشىرىمىش، بو ایسه اوز نۇۋەھىسىنە واحيد يېرەدە مىصراع سايى اعتىبارى
ايلىه فرقىلنەن بىنلرلەن مىئىانا چىخىماسىنى شەرتلىنديرمىشىدىر. بىتلەلىككە مىرزا على اکبر صابىرىن
«دردا کى، راز پنهان خواهد شد آشكارا» مىصراعى ايلىه تاماملانان ساتيراسى ملأنصرالدین يىن
نظم صنعتىنەدە ئانلارىن كۇنتمامىناسىسايىنا دايير ان مۆكمەل نۇمونەلردىن بىرىدىر.
بوقتوولوكلە ايسە اثر كنایەدن عىبارتدىر. داها دۇغروسو، يېز اوزىرىنەدە امن- آمانلىغىن
يالىز ایران دا اوىلدوغونو، هر وىلايت دە اينسانلارين راحات ياشادىغىنى، تىجارتىن گىنىش
ايىنكشاف اىتتىگىنى، ترقى نىن محض حۇكمدارلارين سعىنى نىتىجەسىنە گەرچەكلىشىدىگىنى
يازان شاعير گىزلى ايشلرلەن آشكارلارنىغىنى بىلدىرمككە اوخوجولارى اصل مطلب حاقيىندا
داها درىنندىن دۆشوفىگە سىللە بىر:

ھا، ايندى دە احدخان، اۇل منبع عدالت
آبادى وطن چىن من باب تابعىت

ناصر تک ائتمک ایستر ایشات قدری میلت

بۇل سیاحتىندن من ائىلەمم حكایت

جود و سخاوتىنندن تعرىفینى نهايت

قوى مادمازىللار انتسىن تعرىفینى نهايت

ایرانا بنز اۇسون قۇي صفحەی بخارا!!

دردакى راز پنهان خواهد شد آشكارا!! (۱۰)

میرزه على اکبر صابيرين فارس شاعيري حافظ صنعتىنه حؤرمىت و احترامى طنز

اوستاسى نين مۆعاصىرلىرى طرفىنдин ده تصدىقلەنمكىدەدیر. داھا دۇغروسو ملانصرالدين ادبى

مكتىبى نين بۇيوك نۇمایىندهسى حاقىنداكى خاطىرەلردىن آيدىن اولور كى، صابير ھله گنج

ياشلاريندان شرق كلاسيك ادبىاتىنى درىنەن مىسىمەميش، سعدى شيرازى ياخود حافظ

شىرازى شعرىتى نين اوْفوقلىرىنە دايىر دۇلغۇن تصوّرە مالىك اۇلوشدور. مثلاً سولطان

مجيد غنى زادەنин صابير حاقىندا كېچىك بىر خاطىرە باشلىقلى يازىسىندا صابيرين بۇيوك

كلاسيكىلەر مۇناسىبىتى ايلە باغلى آشاغىداكى سطىرلەر خۆصوصى ايلە ماراق دۇغورور:

بىر آخشام محمود امين بىن اۋۇنەدە ايدىك. صابير دە دعوت اۇلۇغۇشدو. مۆعلىم

يۇلداشلار اۇنۇن رۇباعىلىرىنندن اوْخويوب مۇذاكىرە ائدىرىدىلر. بىزىم بۇ صۇجىتىمىزدە صابير

اصلًا ايشتىراك ائتمەدىكى حالدا آنچاق مسالەنин آخرىنىدا اوْ اۇزو ايلە دانىشىرىميش كىمى،

دۇداغى نىن آلتىندا يواشىدان اوْخودو:

كىرىملەرە كرم واردىن، دىرم يۇخ

لېيم لىرە دىرم واردىن، كرم يۇخ!

قىش ۱۳۹۲

سايى ۱۷۱

۲۶

سعدى دەن ترجمە اۇلۇنان بۇ بىر بىت هامى نىن خۇشۇنا گىلى. حتى يۇلداشلاردىن

بىرىسى مۇباليغە ائدەرك، فاصاحتىدە صابيرى يۈكىشك قۇيماق اىستەدى. آمما صابير اۇزو

خجالىتىن باشىنى آشاغى سالاراق برىكىن دىئدى:

- خواجه حافظىن دىلى ايلە دئىيرم:

«اوستاد- سخن سعدىست» دۇغرودان دا سعدى اوستاددىر. اۇنۇن مۇقاپىلىنىدە بىزىم

كىمىلر شعر پىنە چىسى دىلر. (۱۱)

بىتە، میرزه على اکبر صابيرين اۇزونە مخصوص تاوضۇعكارلىقلا سعدىنى اوستاد

سایماسى، ھم دە بۇ فيكىرىنى محضر حافظ كلامى ايلە تصدىقلەمەسى- ۲۰-نجى عصر

آذربايجان شاعيرى نىن دۇنياسىندا سعدى و حافظ صنعتى نىن خۆصوصى يېڭى توپاسىنندان

خبر وئرمكىدەدىر. قىيد ائدىك كى، سولطان مجید غنى زادەنин سۆز آچدىغى حادىتەلر

1894-نجو ايلە تصادوف ائدىر. شاعيرىن دىيگر مۆعاصىرى اۇلان على ايسكىندر جعفرزادە

ايىھە میرزە على اکبر صابيرين ترجمەي حالى نىن 1910-نجو ايلە باغلى بىر مكتوبو

صابير شۇناسلارىن دېقىتىنە چاتدىرىمىشدىر:

... صابیرین مکتوبونون ياديمدا قالان مضمونونو ايختيصار اوزره يازيرام:

برادر مهربانيم على ايسكندر!

معلومونوز اوْلدوغو اوْزره بالاخانى مكتبينده تدریس- اطفال ايله مشغوم، ظن
اندريديم کي، شاماخى دا چكديگيم عذاب- امدن بير قدر اوْلاقلاشىپ بورادا بير نؤوع راحات
كىچىرەم، برادر! دئىهېيلم كى، حافظ دېيشكىن:
كوكب- بخت- مرا هىچ منجم نشناخت
يارب، از مادر گىتى بهچە طالع زادم؟ (۱۱)

هر حالدا بو ايکى خاطيره بير داها تصديقله بير كى، صابير بقتون عۆمرۇ بۇيۇ
كلاسيك شرق ادبياتينا، اوْ جۆملەن حافظ شيرازى يارادىجىلىغىنى باغلى اوْلموشدور.
ميرزە على اكىر صابير رئاليزمى ايله حافظ شيرازى رومانتيکاسىنىن يئنى بير
كۇنتمامىناسينا اختلاط مۇدىلىنى ملأنصرالدينچى شاعيرين ايکى بىيىت دىن عەبارت اثىرىنيدە ۵
ايزلەيىرەك، داها دۇغروسو، ايلك دفعە «گۆنüş» قىزىتى نىن ۱۲ دىکابر ۱۹۱۰-نجو ايل تارىخلى
۸۹-نجو سايىندا چاپ اوْلۇغاسى بىلدىرىلىن شعرىن بير بىتى صابيرە، بير بىتى ايسە حافظە
مخصوصدور، باشقۇ سۈزۈلە، صابير اون دۇرد اثر كالمىنى ۲۰ عصر استييكاسى ايله بىرلەشدىرىھەرک
اينسانلىغىن صاباحينا خىمت اىندىن سۈزۈن افلىزىلگىنى بير داها تصديقله مىشدىر.

اتدى گۆلزار- بهشتى ايکى بوغدايا بابام
ساماسام ناخلفم من اونو بير آرپايده (۵)

وارىق

٢٧

گۈروندوڭو كىمى ۲۰ عصر آذربایجان ادبىياتىندا يئنى تنقىدى رئاليست شعرىن
بۇيىك اوستادى ميرزە على اكىر صابيرين مۇحتشم صنعت دۇنياسىندا حافظ شيرازىنىن
اوْزونە مخصوص يىرى و مقامى واردىر و بۇقۇلوكله صابير و حافظ وحدتى مۇختليف يۆز
ايىرده، مۇختليف فۇرما و مضموندا مىدانما چىخان، تارىخي اينسانلىق تارىخى ايله اۇلچولىن
شرق استييكاسىنىن بشرى اومنىزىمىدىن خېر وئرمىكىدە دىر.

- ۱- حىبيب بىلى، ادبى تارىخى يادداش و مۇعاصرلىك، باكى- نورلان ۲۰۰۷.
- ۲- عئاس صحىت اثرلىرى ۲ جىلدە، اىكىنچى جىلد باكى- آذر نشر ۱۹۷۶.
- ۳- عباس زامانوف، صابير گۈلۈر، باكى- گىنجلەك ۱۹۸۱.
- ۴- ياشار، قارايف، رئالىزم: صنعت و حقىقت، باكى- علم ۱۹۸۰.
- ۵- ميرزە على اكىر صابير، هوپ هوپ نامە، باكى- بازىچى ۱۹۹۲.
- ۶- عزيز ميراحمدۇف، محمد هادى، باكى- بازىچى ۱۹۸۵.
- ۷- عزيز ميراحمدۇف، ادبىيات شۇناسلىق، آنسىكلوپدىياسى ان. پى،
بى. ۱۹۹۸.
- ۸- حافظ- شيرازى، سەچىلىميش اثرلىرى، باكى- اۇندر نشرىياتى- ۲۰۰۴.
- ۹- ملأنصرالدين ۱۲ جىلدە، بىرىنچى جىلد باكى- علم ۱۹۸۸.
- ۱۰- ملأنصرالدين ۱۰ جىلدە، اوچونجو جىلد، باكى- چىنار چاپ ۲۰۰۵.
- ۱۱- صابير خاطيرەلدە، باكى- گىنجلەك ۱۹۸۲.

آغاز تاریخ ترکان باستان (تورکیوت‌ها) لئونیکلایوویچ گومیلف

ترجمه: پرویز زارع شاهمرسی

صرفنظر از این نکته که ریشه‌های تاریخی هر ملت به قدیمی‌ترین ادوار بازمی‌گردد، موّرخان زمان آغاز روندی را ترجیح می‌دهند که پیدایش ملتی را مشخص کند. مثلًاً رومیان زمان پیدایش روم و عرب‌ها زمان هجرت محمد (ص) از مکّه به مدینه را به عنوان مبدأ تاریخ خود می‌دانند. سالنامه‌نویسان روس، سال ۸۶۲ م. را به عنوان مبدأ تاریخ روس پرگزیده‌اند. واقعیونگاران فرانسوی مبدأ را از کلودوین مرووین برداشته‌اند و موّرخان نیز سال ۸۴۳ م. یعنی سال فروپاشی امپراتوری شارل به کوشش آگوستین تیری را به عنوان مبدأ تاریخ فرانسه پذیرفته‌اند. مبدأ تاریخ برای تورکیوت‌ها سال ۵۴۵ م. است.

در شمال چین جنگ جدید آغاز شده بود. گائوهوان امپراتور قسمت شرقی وئی، با آناهوان فرمانروای ژوژان و کوال یو حاکم توگون متّحد شده و به امپراتوری قسمت غربی وئی حمله کرد. در نتیجه رقیب او یعنی یوی وین تای تحت فشار فراوان قرار گرفت ولی قشون متّحد نتوانستند پیروزی قطعی به دست آورند. «وئن دی» امپراتور قسمت غربی وئی، برای اینکه متّحدی برای خود باید، شخصی به نام آن نوبانتو را به نزد «بومین» فرمانروای ترک فرستاد. این ایلچی که در سال ۵۴۵ م. به اردوگاه تورکیوت‌ها وارد شد، با خوشحالی زیادی مورد استقبال قرار گرفت. «در آنجا همه یکدیگر راتبریک گفته و می‌گفتند: اکنون فرستاده‌ی دولتی بزرگ به نزد ما آمد، به زودی دولت ما نیرو خواهد گرفت.» این دلیل که در نظر اول بی‌اهمیت می‌باشد، نشان می‌دهد که حاکمیت ژوژان‌ها، برای تورکیوت‌ها قابل تحمل نبود و ضرورت مبارزه

برای آزادی، آنها را نمی‌ترساند.

بومین که با روحیه‌ی ملت‌ش هماهنگ رفتار می‌کرد، به صاحب اختیارش فرمانروای ژوژان، وفاداری نشان داده و هیئت ایلچیانی را با پاسخ و هدایایی به شهر چانگان پایتخت امپراتوری وئی فرستاد. او بدین ترتیب اتحادش را با سرور- دشمنش تحکیم کرد ولی این حادثه به قطع ارتباط با ژوژان‌ها نیانجامید. به احتمال بسیار مذکرات به صورت کاملاً محروم‌انه انجام می‌شد. این مذکرات سیاست شقی دولت تورکیوت را به عنوان متحد وئی غربی و وارث آن امپراتوری بئی- چڑوی در ربع قرن بعدی مشخص کرد. این سیاست از سال ۵۵۰ م. در شمال شرق چین نیز که تحت حاکمیت خاندان بئی‌تسی قرار داشت، به اجرا درآمد. بومین به خوبی آگاه بود که دولتش برای مبارزه با ژوژان‌هایی که خراجگزارشان بود، بسیار ضعیف است. او تصمیم گرفته بود وظیفه‌ی یک متحد یا دست‌نشانده را به اجرا درآورد. در همان سال تصادفاً اتفاقی افتاد که فرست را برای انجام خواسته‌ی او مهیا کرد. طوابیف تنه‌ی غربی به دشواری اسارت در چنگال ژوژان را تحمل می‌کردند. سرانجام کاسه‌ی صیرشان لبریز شد. آنان سر به شورش نهادند و برای اینکه ضربه‌ای کاری بر ژوژان وارد کنند، از جونقاریای غربی به سوی خالخا حرکت کردند. یوش چنان بد شکل گرفته و در زمان نامناسبی صورت یافته بود که درست است آن را انفجاری بی‌هدف از خشم مردم و نه جنگ بنامیم. تاریخ حتی نام رهبران شورش را نیز به یاد نسپرده است.

زمانی که شورشیان به نیمه‌ی راه رسیدند، ناگهان در دره‌های آلتای گبی، با تورکیوت‌هایی مواجه شدند که بر اسبان جنگی بیل آسا سوار شده، زره‌های چند لایه پوشیده و با نیزه‌های بلند مسلح شده بودند. تنه‌ها هرگز انتظار ضربه‌ای را از جناح خود نداشتند. از سوی دیگر آنان می‌خواستند با ژوژان‌ها بجنگند نه با تورکیوت‌هایی که هرگز هیچ بدی از آن‌ها ندیده بودند.

۲۹

بدین جهت نیز تنه‌ها فوراً اعلام کردند که فرمانبردار بومین هستند. فرمانروای تورکیوت این موضع آن‌ها را پذیرفت و بدین ترتیب دومین گام غیروفادارانه را در باره‌ی ژوژان برداشت. فرمانبرداری در صحرا معنای تعهد متقابل را مرساند. حکمرانی که ۵۰ هزار آلاچیق را در فرمان خود دارد تنها می‌تواند آن‌ها را به شرط عمل به خواست صاحبان آلاچیق حفظ کند. در غیر این صورت حکمران ممکن است هم اتباع و هم سرش را از دست بدهد. تنه‌ها تهیا یک چیز می‌خواستند: نابودی ژوژان‌ها. بسیار احتمال دارد بومین که آن‌ها را در اردوی خود پذیرفته بود، از این مسئله خبر داشت. از آنجا که مردم بومین نیز این هدف را داشتند، جنگ حتمی بود. از این رو نیز حوادث سرعت بیشتری به خود گرفت.

بومین برای اینکه آتش جنگ را با ژوژان برافروزد و در عین حال مقصّر شناخته نشود، دسیسه‌چینی را آغاز کرد. او دخترش را به دربار آناهوان فرستاد و خواهش کرد تا وی دخترش را به زنی بگیرد. طبق آداب و رسوم صحرا، این به معنای همتازی فرمانروایان ژوژان و تورکیوت بود. اگر آناهوان نمی‌خواست که نفوذش را از دست بدهد، نمی‌توانست به این خواسته پاسخ مثبت بدهد. آناهوان خشمگین پاسخی خشن به بومین داد:

«تو خدمتکار من هستی به چه حقی چنین پیشنهادی به من می‌کنی؟»

اعتراض آناهوان، بومین را در موقعیت فردی تحقیرشده قرار داد. حکمران تورکیوت نیز همین را می‌خواست. او برای اینکه راه صلح را بینند، فرمان اعدام ایلچی ژوژان را صادر کرد. اتحاد

مقالات

قیش
۱۷۱

۳۰

با امپراتوری وئی شرقی در این شرایط برای او سودمند بود. بومین فوراً مذکرات با وئن دی را از هر گرفت و در سال ۵۰۱ م. با «چانگ له» شاهزاده خانم چینی ازدواج کرد. این ازدواج نفوذ او را در میان کوچروان افزایش داد. بومین که می‌کوشید از برتری‌های حمله‌ی ناگهانی استفاده کند، در زمستان سال ۵۰۲ م. یورش را آغاز کرده و ژوژان‌ها را به طور کامل شکست داد. آناهوان خودکشی کرد و پسرش یان لوچن نیز به نزد متحدانش یعنی تیسیت‌ها گریخت.

بومین لقب ایلخان را پذیرفت ولی در پیان سال ۵۰۲ م. درگذشت. پسرش با لقب «قارا ایسیق خان» (یعنی فرمانروای پرحرارت سیاه) بر تخت فرمانروایی نشست. باقیمانده‌ی ژوژان‌ها شخصی بنام «دین شوچزی» (عموی آناهوان) را به رهبری برگزیده و مبارزه را ادامه دادند در جنگی که در نزدیکی کوه بیشان رخ داد، ژوژان‌ها دوباره شکست خوردند. از خوشبختی ژوژان‌ها (که البته دیری نپایید) قارا ایسیق خان به طرزی اسرارآمیز جان باخت و پسرش «شنتو» از تاج و تخت دور نگه داشته شد. «قوشو» برادر کوچک‌تر قارا ایسیق خان با لقب موخان خان فرمانروا شد.

خاقان جدید خونسرد، بر حرم و عاقل بود. هیچ‌چیز به غیر از جنگ او را به وجود نمی‌آورد. در سال ۵۰۳ م. قارا ایسیق خان، ژوژان‌ها را دوباره مغلوب کرد. امپراتوری تسى متحдан شکست خوردند اش را پذیرفت و آنان را از تعقیب تورکیوت‌ها نجات داد ولی ژوژان‌ها نمی‌توانستند در چین جایی برای خود بیابند. ژوژان‌ها که احشام و املاکشان را از دست داده بودند و رنجبری نیاموخته بودند، دوباره به قلدری تحریک شدند. در بهار ۵۰۴ م. حکومت تسى ناچار شد قشونی را برای سرکوبی آن‌ها اعزام کند. ژوژان‌ها شکست خوردند ولی این حادثه، اخلاق آن‌ها را غاییر نداد. در پاییز سال ۵۰۰ م. امپراتور تسى، ژوژان‌ها را از قلمرو خود به صحراء راند. در آنجا نیز تورکیوت‌ها و کیدان‌ها فوراً آن‌ها را مجازات کردند. دین شوچزی به امید یافتن پناهگاهی برای خود، با باقیمانده‌ی افرادش رو به سرزمین وئی غربی نهاد ولی در اینجا برای مبارزه با امپراتوری تسى، نیاز فراوانی به تورکیوت‌ها به عنوان متحد احساس می‌شد. از این روی نیز سه هزار اسیر دست و پا بسته ژوژان را به سفیر تورکیوت تحویل دادند. سفیر دستور داد که همه‌ی بزرگ‌سالان گردن زده‌شوند و تنها به کودکان و خدمتکاران «مشایع特‌کننده‌ی شاهزاده‌ها» رحم شد. حساب ژوژان‌ها تصفیه شد. تورکیوت‌ها صاحب تمام قسمت شرقی صحرای بزرگ شدند. به پاس کمکی که در نابودی ژوژان کرده بودند، تورکیوت‌ها در سال ۵۰۶ م. از خجالت امپراتور وئی غربی درآمدند. زمانی که سرهای بردی‌هی جنگاوران ژوژان در کنار دروازه‌ی شرقی چانگان بر زمین انداخته شد، سپاه متحد تورکیوت-چین به توگون یورش برد. همه‌ی اهالی شهر ناچار شدند به کوه‌های نان‌شان پناه ببرند. سپاهیان پیروزمند، شهر شودون در نزدیکی کوکونور یعنی اقامتگاه فرمانروای شهر خومچن را تصرف کردند.

سال بعد توگون‌ها خواستند با حمله‌ای، یورش چین را پاسخ دهند ولی عقب نشستند. چون قادر به تسخیر دژهای استوار نشدند. امپراتوری تسى نتوانست هیچ کمکی به متحدد در حال مرگش بکند چرا که قبلًا سپاهیانش را برای دفع حملات گیدان‌ها در شمال (سال ۵۰۳ م) و حکمرانی لیان از جنوب (سال ۵۰۰ م) فرستاده بود. «یوی وین تسى» پسر «یوی وین تای» که از این پیروزی‌ها به شور آمده بود، نقاب سلطنت‌طلبی و شاهدوستی را کنار انداخته و آخرین فرمانروای امپراتوری وئی را وادار به کناره‌گیری کرد. او در سال ۵۰۷ م. بر تخت نشست و سلسله‌ای را که به وجود آورده بود، بئی-چژو نامید.

پاورقی‌ها:

- 1- H. Cordier, *Histoire generale...*, V. 356
- 2- Бичурин Иакинф. *История Тибета и Хухунора*. СПб., 1833. Т.1. С.85
3. آن نوباتو از کوچروان بیگانه‌ی تسبیح (یعنی ختنس) هستند. ن.ک: بیچورین. همان. ص.۲۲۸. با یکاه آشنا ۱۰۰ سال پیش از اینجا ظهور کرده بود. در منبع دوم، منشاء او مصادفی بیان نمی‌شود. کس را به نزد شاهزاده‌ی تورکیوت فرستاده بودند که زبان تورکیوت را می‌دانست. این نیز نشان می‌دهد که قرارگاه آشنا ارتباط خود را موطن اولیه، قطع نکرده بود.
4. او در کتیبه‌های اورخون به نام «ومین خاقان» نامیده شده است. واسیلی بازتولد و ملیوارانسکی کوشیده‌اند تا او را با ایستمن‌خان به عنوان یک شخص معروف نشان دهند ولی تائوسون، مارکوارت، آرسوف و گروم گریزیابلو به صورت درخشنان ثابت کردند که در منابع چنی، دو برادر به نامهای ایلخان گومینا و شنتی وجود داشته‌اند.
- توضیح مترجم: نام اصلی او در ترکی باستان، بومین قاغان یا ایلخان قاغان، آشنا نومن است. او رئیس گروه طوابیق ترک بود. او عنوان «تومان» یعنی فرمانده ۱۰ هزار نفر را کسب کرد. نام او به چینی Tümén (土門-T'u-men) و عنوانش به چینی Tümén Yili (土門伊利可汗-T'u-men Yi-li) بود. همسر او شاهزاده چانگله از امپراتوری وغی بود. نام او دوبار در کتیبه‌های اورخون آمده است. (الف) گول تکن. مست شرق. سطر ۱. (ب) ایلخان خاقان. مست شرق. سطر ۲.
5. بیچورین این تاریخ را سال ۵۲۵ می‌داند ولی احتمالاً این مکثر با واقعیت همانگ است چون که امپراتوری به تازگی فروپاشیده و آرایش قوا هنوز معلوم نبود. ن.ک:
- Julien S. Document" ... Vol.3. P.329
6. توضیح مترجم: برای آگاهی بیشتر درباره جونقاریا و تاریخ سیاست آن بذکری:
- Kalan, Ekrem.Cungar Hanlaginin Siyasi Tezi. Mimar Sinan Guzel Sanatlar Üniversitesi. İstanbul-2005.
7. بیچورین. همان ص.۲۲۸. گریم گریزیابلو گمان می‌کند که «باربوروم»‌ها علیه زوژان‌ها قیام کرده‌اند. (گریزیابلو). ص. ۲۲۰. ولی تعداد از ایاهایا با تعداد تنه‌های آسیای مركبی همانگی دارد. (ن.ک: لوزنده. ص. ۳۶۹). از این رو باید دنبیرفت که بومین طوابیق تنه را به زیر اطاعت آورد که در جونقاریا می‌زیستند و پس از تبلودی زوژان‌ها، تا باکال و کورولن گشتش یافتدند.
8. تورکیوت‌ها برای زوژان‌ها فلز ذوب می‌کردند.
- 9- Бичурин Н.Я. Собрание сведений... Т.1. С.228
10. ج. ژولین منبع این خبر را به گونه‌ی دیگری ترجمه می‌کند: آنهاون به دست خود، پسرش بان لوجن را کشته و به تسبیح سلطانهای چینی «کان مو» که بیچورین ترجیح کرده، اخباری مبنی بر خودکشی آنهاون را اراده می‌کند.
11. خاقان‌های تورکیوت در دوره‌ی نخست خاقانات عبارتند از: ۱- بومین خاقان (۵۴۲-۵۵۷). ۲- قارا ایسیق خان (۵۵۳-۵۵۷). ۳- موحان خان (۵۵۴-۵۷۲) ۴- تولان خان (۵۷۷-۵۸۸). ۵- امراء خان. ۶- یشبشار خان (۵۸۱-۵۸۷). ۷- باکال خان (۵۸۷-۵۹۰). ۸- تولان خان (۵۹۰-۶۰۰).
- برای آگاهی بیشتر ن.ک: [م].
- Melek Tekin, *Türk tarihi anşiklopedisi*, Milliyet Yayınları, 1991
- Kahar Barat, *The Uygur-Turkic biography of the seventh-century Chinese Buddhist Pilgrim Xuanzang, ninth and tenth chapters*, Indiana University, Research Institute for Inner Asian Studies, 2000
- Hasan Celal Güzel, Ali Birinci, *Genç Türk Tarihi*, cilt 1, Yeni Türkiye, 2002
- İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü, Ayyıldız matbaası*, Ankara, 1977
- Ahmet Taşgil, *Gök-Türkler*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2003
12. توضیح مترجم: دومین خاقان ترک: قارا ایسیق خان پسر بومین خان. نام اصلی این خاقان «یخیچی قاغان» بود. نام او در چینی: .Yixiji Kéhán (Yi-hsi-chi K'o-han) 乙息記可汗 (K'o-lo) 科羅
- Melek Tekin, *Türk tarihi anşiklopedisi*, Milliyet Yayınları, 1991
- Kahar Barat, *The Uygur-Turkic biography of the seventh-century Chinese Buddhist Pilgrim Xuanzang, ninth and tenth chapters*, Indiana University, Research Institute for Inner Asian Studies, 2000
- Hasan Celal Güzel, Ali Birinci, *Genç Türk Tarihi*, cilt 1, Yeni Türkiye, 2002
- İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü, Ayyıldız matbaası*, Ankara, 1977
- Ahmet Taşgil, *Gök-Türkler*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2003
- 13- Julien S. Documents... Vol. 3. P.350
- 14- Dinhshuchzhi
15. توضیح مترجم: در سلطانهای چینی گفته شده که این مسئله طبق وصیت قارا ایسیق خان انجام شده است.
- Ahmet Taşgil, *Gök-Türkler*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2003. N 1. s 19.
16. این خاقان نامهای زیر را داراست: تسبیح (یعنی پرده). نام خانوارگی: سیقین (یعنی نوه یا برادرزاده)، لقبش: یاندی (یعنی پرزو).
- عنوانش: میوی یا موحان. ما از نام استفاده کردیم که در ادبیات علمی بیشتر بکار می‌رود.
17. توضیح مترجم: سومین خاقان ترک: موحان خان پسر بومین خان. عنوان چینی او قبل از رسیدن به قدرت: Yāndū Sījīn (Yen-tu) - نام او در زبان چینی: (Ssu-chin) 燕都俟斤 (Sijin) 俟斤= Irkin/Erkin
- 18- Liu Mau-tsai. *Die chinesischen Nachrichten...* S.35
- 19- Бичурин Н.Я. Собрание сведений... Т.1. С.208
- 20- Иакинф Бичурин. *История Тибета...* С.85
- 21- Cordier H. *Histoire generale...* P.359
- 22- Иакинф Бичурин. *История Китая*
23. جریان مرتضی طرفدار سلسله پادشاهان ساقط شده.

حيدربابايا سلامدا بير آز گزىشىمك و فۇلكلورىك سۆز، ايش و اوپۇنلارين آزاچىق آچىقلاماسى

حسن مجید زاده (ساوالان)

وارلىقىن كىچمىش 169-نجو سايىسىندا كىتاب تانىتىمى بؤلۈمۈنە تانىتماق اىستەدىكىمiz «حيدربابا جاوابلارى» آدلى كىتابىن «حيدربابا جاواب» شعرلىنى تانىتىرىما سۈزلىنى يازا- يازا گۈرۈم سۈزلەر كىتاب تانىتىمىندان آرتىق اولوبدور. اوپاندان مجلەنин مقالەلرى 96 صىحىفەنى دۇلدورماق اۆزىزه يىدى. ايش بىتلە اۆلدوقدا بىش آلتى سطىردىن آرتىغىنى وئرە بىلمەدىك. بىز بو سئىمىلى قىلم صاحىبىي رېانى عالىم آيتا... كاظمىيە جان ساغلىغى، معنوى سئۇينجىلە دۇۋو ياشاماق، داها گۈزىل اثرلىر يازىپ ياراچاق دىلەدىك و دىلەپەرىك.

گۈرك نىچە اۆلور بولقىش شعرلى يارانىر و يازىلىر. بىزىم اقلىز عارف شاعيرىمiz اوستاد محمدحسىن شهرىار، چاغىمiz و گۆنوموزون چۇخ گۈزىل، نزىكى، اينجە دويغو دوشونجەلرىنىڭ تايىسيز معنالارىنى شعر مصراعلارينا تۆكۈپ داشىتىرىرىرى كى، هر اۇخۇيانى، ائشىدىنى شاشىرىدىر، كەفلەنلىرىرى، شىرىن- دادلى، لۇتلى بىر عالمە دالدىرىرى، حىئىرلەنلىرىرى، دىنجلەرى.

اوراچاق كى خېرىمiz وار و گۈرمۇشوك اوستاد شهرىارىن دۇغما دىلىنىدىن باشقا چۇخ گۈزىل و اتلا نىچە جىلدەدە معاصرلىرى اىچەرە تايى بىرابرى اۇمایان آغىر حىملى فارسجا اثرلىرى وار. بونلار بىر يان، اوستادىن دۇغما تۆرکەمىزىدە غزل، گىرايلى، قۇشما و آىرى اولچولىرىدە اوزون- قىسما 83-دن چۇخ رقملىرىدە تايىسىز، ناب و دوشوندوروجو اعلا شعرلىرى وار. بونلاردا آىرى، 1- اينجە، ظريف.

شعرلری نین اۇزوندە ایکى «حیدربابایا سلام» آدلی منظوم شاهاترى وار. بىرىنجىسى ٧٦ بند^١ هر بند ٥ مصراعليق، هامىسى ٣٨٠ مصراع دىر. ایكىنچىسى ٤٩ بند، ٢٤٥ مصراعليق دىر. بو ایکى منظومه نين بۆتونو ٦٢٥ مصراع دىر.

آما نصرت!... فتحى نين يازىب ١٣٤٣-نجو ايلده يابىيغى «يادى از حیدربابایه سلام» كىتابى نين اۆزۈندەن تېرىزىدە ١٣٨٠-نجى اىل فردوسى كىتابخاناسى نين انتشارات خفر آذر نشري نين يابىيغى «يادى از حیدربابایه سلام» كىتابىندا بىرىنجى «حیدربابایه سلام» ٧٦ بند يېرىنە ٧٧ بند اولوب، بىر ٥ مصراعليق بند آرتىيىدىر. بو بىر بندىن آرما حكايىھى بىلە دىر. آقاي اصغر فردى نين زحمت چىكىب ١٣٧١-نجى ايلده حاضيرلايدىغى «كىيات تركى شهريار» آدلى ٢٣٨ صھىفە لىك كىتابى نين ٢٩-نجو صحىفە سىنە بئلە يازىلىپ: «اوستاد شهريار بىر گۆن حیدربابانى كرج ده قورۇمۇش بىر مجلىسىدە اوخوياراق «اوشاقلارين بىر دسته گول باغلاسىن- يىشل گلنده وئر گىتىرسىن بۇ يانا» بندىنە چاتاركىن بىر اوشاق ئىنده گول دسته سى شهريارا ياخىنلاشىر و شهريار اورادجا بىدەت! بۇ بندى دئىير» (ف)

٧٧-نجى بند:

حیدربابا يوخۇ چىخىدى دۇغۇرمۇ!
گول دسته سىن آلدىم باسىدىم باغىرىما!
عىسى گلدى ئىن باسىدى آغىرىما!

آيرىلېغىن دېغى چىخدى جانىمدان!
جىلاد دۇنيا كىچىدى منىم قانىمدان.

وارق

٣٣

بىر آرشادىرىجى شاعير دۇست دئىيردى:

- «من شهريار عالمى، شهريار شعرى و شعرلری نين مصراعلاريندا گىزىشدىكىجه بىرك كۈنلۈم اىستەين، ياخشى دېك يۇلۇنۇ ئىلە كى گىرك آسان الله گلمەين و آسان اۇلمايان معنا و معنالارى شهريار شۇعورو، شهريار شعرىنده دىئىلىميش، چاتدىرىلىميش گۈرۈم. مثلاً پاك معصوم دئورلر (اوشاقلارق دئورو) نو آسانلىقلا گىزدىرىر. بو گىرىشىمەدە مۆھىش قاسىرقا و گىدابلاردان كىچىرىر، حال و كەھ جىگىن اومىدىرىنە آپايرىكىن ايلاھى، عرفانى دويغوللا سەئىھىرىلى، طىلىسىملى آخارىن دورولوب صافالدىغىنى گوستىرمىگىلە ابدى، ايلاھى ال چامالازىقىلارى گۈرۈر. سانكى كائناناتا اىشىق توتور. آدامى اۇوندۇرۇر، سئۇيندىرىجى ذئوق، نشاط دويغولارىنى گۈرۈر و آسانلىقلا گوستە بىلىر».»

گۈرك نىچە اۇلور بىر بئلە آقىش شعرلری يارانىر و يازىلىر! مرحوم اوستاد سىيد محمدحسىن شهريار ٢٠-نجى عصردە (أۇزو ياشادىغى عصردە) شرقىن شاعيرلر يېتىرن ایران مۆھىطى نين مىنلرچە تورك اۇلوب فارسجا يازان و فارس اۇلوب فارسجا يازان شاعيرلری نين صدرىنده دورور- بو اۇز يېرىنده. بئلە لىككە مرحوم اوستاد شهريارين اۇز دۇغما دىلىنده يازىب-

١- البتە ٣٠ دان چوخ كىتابلاردا، آىرى- آىرى مقالالىردا «أ-نجى حیدربابا» ٧٦ بندىر. سند اولاراق «حیدربابا سلام» يىن اىللىك چاپى ١٣٣٢-نجى ايلده مرحوم اوستاد مەھى روشن ضميرىن مقدىمەسىلە بىرىنجى «حیدربابا سلام» ٧٦ بندىر. و سۇن بندىن سۇنۇ بۇ مصراعلارلا بىتىر: «دئنه منىم شاعير اوغلۇم شهريار»- «بىر ئۇمىر دور غم اوستونە غم قالا».

مقالات

یارادیغى شاه اثرلىرى نين ان اعلانسى «حیدربابىا سلام» يىدىر.
بو باخيمدان او واختىن هر استعدادلىسى، دىلىن ائن-بۇي، داد و لۇتىنى بىلەن، دىلىنە،
ائىلينە سئوگى و محبىتى اولان شاعيرلىرىن شهرىار نۆتونغوندان يارامىش، خارق العاده اثرين لەتى
بۇتون وجودلارىنى بۆزۈپور. بىللەدىر كى، هر گۈزلە معنالار دۆشكىن، بىدېمىسى سۆز صرافى و
اوستاسى اولان شاعيرلىرى، دىنج قۇيمور، قىدىقلائىر. همان شاعيرلىرىن اوزگىنندن گلن تىمىز سئوگى
و محېتلەرلە اۇنَا آقىش سوئەلەدىر. اوخشار و ساغ اۇل يازدىرىر.
اودور كى، اولكە ايچرىسىنە دىلىمېزىن اۋىزلىك و گۈزلىگىنى بىلەن، بۇل سۆزلى دۇغال
درېنلىگىنى آنلايان، بو دىلى و شهرىار يارادىجىلىغىنى سئون «حیدربابا»نى اوخويوب، اۇنا حىئران
اولوب، ئظىرەلر قوشوب صىميمى سئوگى لرىلە آقىشلايىپلار.

بو آقىشلايىنلار تىكىجە شاعيرلەر دېئىل، عالىملەر و ياخشى قلم صاحىيلرى نىز يازىچى لارى
ايچ سئوگى لرى ايلە اينجەلىكلىرى، هر نىچە گۈزلە معنالارى دوپىوب، آقىشلايىپلار. او بىر ياندان
سەرد آشىرى، اولكە خارىجىنندن دە آردى- آراسى كىسىلمەين دال- بادال دۇغما تۆركەمېزىدە
يازىپ- يارالدان قلم اوستالارى بىلەم آداملارى، يازىچى و شاعيرلەن شهرىاري و دىلىمېزى ياخشى
بىلەپ، قاورايىپ درك ائنلىرنەن سئوگى و محبىت دۇلۇ معنالار داشىيان نىز مقالە، مكتوبلار، كىتاب،
كىتابچالار، شعرلەر، آقىشلار سئلى كۆشۈلتۈرلە گلىرىدى و هله دە يازىلېپ- يارانىپ گلەمكىدەدىر. ايلك
اونچە ئۆلەز اىگىت شاعير، روحۇ شاد اولسۇن مرحوم تۈرىزلى على اوز «على تۈرىزى نىن غىزلىرى»
كىتابىندا ١٦ بىت ٣٢ مصراع يىقىش آقىش شعرىنى بو بىتلە باشلايىر:

فېش ١٣٩٢
سايى ١٧١

آقىش سنه بو اولكەدە ئى شهرىارىمېز
اي پارلايان سىتارەمېز، ئى افتخارىمېز

٣٤

اۇنдан سۇنرا تۈرىز، تەھران، باكى^١، استانبول، آنكارا، كركوك، موصل، بغداد، اسلام آباد،
شىرازدان، سميرمەدان، قاشقاى، ساوه تۆركىلەر، گۈچە ماحالىندا، ارسباران، هەريس بۇتون قاراداغ
ماحالىندا، بؤيۈك خوراسان، غربى- شرقى آذربايجان دان و باشقۇرلەن ئۆلەز ئۆلەز ئۆلەز
بنزەھەلر ايىدى كى، يارانىپ- يازىلېپ دۇغما تۆركەمېزىدە ادب فاصامىزى بزەيىب، لۇتلى و
معنوى معنالارلا دۇلدۇرۇپ، بۆزۈمۈشدور.
ايلك دئور آقىش و جواب يازانلارдан تۈرىزلى مەممەد حسین صحافى جىتنى مقام ايىدى.
اۇنون «حیدربابا داغى» دىليجە قۇشدوغو يىتدى بىنلىك شعرىن ايلك و سۇن بىنلىرىنى بىرگە
اوخوياق:

ايگىد اوغلوم، شىرىن سۆزلى شهرىار!
اۇسۇن سنه دۆنیا بۇيۇ بخت يار!
اوز اليمەدە اولسا منىم اىختىيار!

1- نىچە كى اوستاد شهرىار اۋزو «درىا ائلەدىم» غىزلىنە بىللە اشارە ائدىر:
نە تك اپراندا متىم ولو له سالېلىش قىلىم،
باخ كى تۆركەدە، قافقازاردا نە غۇغا ائلەدىم!

يۈلۈن اوستى، اولان چىچك سېھەر
 باش آيرم، دۇداقلارين اوپەرەم
 فراقىندا اوزگىمى داغلاديم!
 باهار گىتدى گۆللەر سۈلدۈ آغاڭلاديم!
 آما سەن بىر دستە گول باغانلاديم!
 وئرىدىم اۇن، بوردان كىچىن يىللەر،
 مندىن آلىپ داغىتىسىن لار چۈللەر.

آقىش يازانلارдан بىرى ۵۰ بؤىوك استعدادلى عالىم كار و لال لارا مدرسه آچىب، درس فۇرمۇل و سىستىمىنى اوزو اوز دوشونجەسىلە تاپىب، يازىب- يازادان اوستاد جىتاڭ باغچابان يىدى.^۱ او، چۈخ چىتىنلىكىرە قاتلاشماقلالا يازىغى درىلىكىلاردىن شخصاً درس وئرمگە دە باشلاپىر و موفق ۵۰ اۇلور، البئە اولوسلار آراسى (بىنالملل) استانداردالاردىن داها اوستۇن. بىئەكى، جامعەمىزدە كار- لال اۇلانلارى ساغ- سلامت اۇلانلاردىن ذەجه گئىر قىلغاناق قۆيمىبابى. ساغلام اينسانلارلا بىر سىرادا ساوادلانىيلار.

بؤىوك اينسان و اينسانلىق عاشيقىن، قۇجمان معارف خادىمى، نۆبوغ صاحبىسى مىزىز جىتاڭ باغچابانىن جوابىنا گىلدىكىدە دەھەلىيىك كى، هەر سۈز، يازى و شعرى درىن معنا داشىيان دۆنيا گۈرمüş حكىم ئاغىلى، ياخشى تجربىلە بىر آتائىن اوغلوغا ائتىدىگى محبىت قۇنوشما- دانىشمالار شىكىنەدە اۇلمۇشدور. بو جاوابلار تىكىجه قۇجا و قۇجمان باغچابانىن دىلىنندە بىچ، سانكى بۆتون تۆرك دىللى آذربايجانلى لارىن، او بؤىوك خالقىن آدىندان شەھرىارا اوز طبىح و اوزگىنىن قىزقىن سئوگىسىلە جىتاڭ معلم سۈپەلەيىر. بوردا معارف خادىمى نصرت!... فتحى (آشباڭ) يىن «يادى از حىدرىبابا» اثر و كىتابىندا گلمىش باغچابان معلمىن دوققۇز بىندىنندىن اىكى بىندىنى گىرىرىك:

سلام ائىلر بۆتون ائلىمiz سەن،
 باغچامىن، باغىمiz گۆلۈمۈز سەن
 اوزون مۆدەت سوسان دىلىمiz سەن
 دى گۈرك دەھەلى داها نەھىن وار؟
 افسوس كى سەن گئچ دىل آچدىن شەھرىار

كىچىك اوشاق تازا سۈزە گلنده،
 آىرى بىر دادلىلىق اۇلور دىلىنندە،
 لىتىن وار آغاڭلادىندا گۆلەندە،
 ايندى كى دىل آچدىن سوسما آغا، گول.
 يامان سۈپەلە، ياخشى سۈپەلە، داغلا گول.

۱- اوستاد باغچابان تۆركجه، فارسجا ۲۸ علمى- ادبى كىتابلارين مؤلفى، مۆترجىمى و يازارى دىرى.

سۇنرا حؤرمىلى عالىم جناب آيتا... حاج شىيخ على آقا كاظمىنىن سئوگى، محبتله
قۇشوب يازدىيغى ٨٣ بند ٣٧٥ مصراعالى «حىدرىبابا جاوابلارى» ندان اىلك ٤ بىندىنى اوخوياق:

اىل اىچىنده افتخارىم شهرىار
باغ اىچىنده شىرىن بارىم شهرىار
دېل مۆلکۈنده شهرىارىم شهرىار
حىدرىبابا دئىپ اوجالىتىن منى
حئيف اولا ھىجرىنده قوجالىتىن منى

مقالات

داڭلار آرا افتخارلى بىر داغام
باڭلار آرا گۆللۇ، چىچكلى باغان
اۋەز آدىم، حشرە كىمى من ساغام
تا نە قدر شهرىارىم وار من
دوئىيا بۇيۇ اعتبارىم وار منىم

سحر يىتلى سلامىنى دئىننە
اوشاقلارىم تىزە پاتار گىئىنە
قورد كىچى نىن شنگولوسون يىئىنە
خاطىريمە گۈزل نقشىن سالارام
سلامىنى حسرتىلە آلرام

قىش ١٣٩٢
سايى ١٧١

٣٦

محبىتلى اوغقول، قوربان آدىنا
هر طرفە حق يېتىشسىن دادىنا
عىزىزلە يېب منى سالدىن يادىنا
الىن، دىلىن دۆنья واركىن وار اولسون
هاردا اولسان آلاھ سنه يار اولسون

ايشىن اينجە جىك اۇملۇ يئى بودور كى، حاج آقا كاظمى، اوستاد شهرىارىن
«حىدرىبابا سلام» يىنин سىس- سۇwoo چاپدان قاباق و سۇنراسى قولاغينا چاتجاجىن گنج پاك،
معصوم چاغلارى نىن گۆجلو واختىندا اوْنَا علیك سلام جوابى و آلقىش يازماغا باشلامىش و
يازمىش اولسا دا، اثر ايشىق اۆزونە، اىل آراسينا چىخمايىب، دؤزوب زامانلا ايشىن ميوھسى
يېتىشسىن، ان ياراشىقلى شىرىن چاڭى كى، مۇلیف دە ياشلانىب يېتىگىن آتا ياشىنا نائىل،
سكسىنى حاقلايىب قۇجا و قۇجمان تجروبەلى چاڭىندا عىنآ اوستاد باغچابان كىمى اۆزونو
«حىدرىبابا» داغى يېرىنinde گۈرۈپ، دئىيە بىلىر «أوغول علیك سلام». گۈرۈوك دۇستوموز

کریم آقا مشروطه‌چى ده اوستاد شهريارا بير چوخ شعرل حصر اندىب، حتا باشدان- باشا «حيدرباباي سلام»ى فارسجايا چئورىب، آما يئنه قۇجامان ياشينا چاتاندان سۇنرا «شاعير اوْغلو»م آدىلى كيتابىنا بو بندله باشلايىر:

شاعير اوْغلو! سسين گلدى يئتىشدى
آلېشىدېغىم غم- غوّصە ايلن آتىشدى
بىر چۈخۈپلا ياخالاشدى، توتوشدى
يئددى^۱ ايللىك سوسقۇنلوغۇ سيندىرىدى
آنالارين اوْز دىلىلەن دىنىدىرىدى

شاعير اوْغلو! يۆز ايل كىچىدى ياشىندان
نەلر دۇغدو اوْ سئوادالى باشىندان
ھر نە تۈكۈن، اوْدا چىخىدى آشىندان
دۇغما ئىللە دائىم سنى عزيزلىر
آقىش دئير سنه داغلار، دىنلىزلىر

بىر نىچە دىللرى ياخشى بىلەن (فرانسىزجا، آنادولو تۈركجهسى، فارسجا، آذربايچان تۈركجهسى) درىن اسکى- يىتنى كاغىذ و آغيز ادبىياتىنى بىلەن بىليم آدامى، جۇغرافى معلمى، جۇغرافى و ادبىاتىمىزىن علم خادىمى، اوستون دويغو و دۆشونجەسىلە آذربايچان يىن ادبىات دۆنياسىندا اوْزونە دىرىلى و گۈركەلى يېر توقاوش، طبىعت و حىات گۈزلەكلىرىنى سىنجىب دىرىلى داشقاش و اينجىلىرىنى شعر مصارعىلارينا دۆزمه سىنى ياخشى باجاران، اوستاد شهريارىن صىميمى دۇستو شاعير حىبىب ساھرىن «يادى از حيدرباباي سلام» كىتابىندا گلمىش بىش مصارعىق، آلتى بند «بىزىم كىنده اوْلۇب كىچنلر» باشلىقلى، «استاد شهريارا هدىيە» ايستىگىلە بىر سىلسە و اوْخشامى قوشماسىنдан يالنىز اىكى بىندىنى گىتىرىم:

آخشام اوستو داغلار بنك- بنكدىر
ھر يېر گۈي اوْت، ھر يان گۈلدۈر، چىچىكدىر
تۇز قۇپاران يۈلدا، قۇپىون، اينكدىر
بىر چوباندىر درەرەد نئى چالان
داغى- داشى دىللەندىرن، سىس سالان

گۆنش قىيزىل اىشيق ساچىر ياما جا
كۆلک اسىر اوْزاقلارдан آستاجا
تۇخوناركىن ھر بوداغا، آغا جا

1- دوكتور حسينىقلۇ كاتىسى بىر چوخ كىتابلار يازمىش، حقوق دوكتورو، باجاريقلۇ و كىللەن دۇلمۇشدور.

گۆل ياپراغى سولار اوستە الهنير
باتير گۆنش، سولار قانا بلهنىر

اوستاد شەريار، سەھنەدە يازديغى منظومەسىنده يازىر:

- «جوشقۇن»ون دا قانى داشدى، منه بىر ھايلى سىس اولدو
ھەرسىز بىر نفس اولدو.»

جوشقۇن تەخاصو ايلە يازىب يارادان دۆكتور حسینقلى كاتبىنىن¹ «عىزىز شەريارا سلام»
٩٢ بندىك آلقىش قۇشماسىندان دۆرد بىند:

مقالات حىدرىبا باىغان، چارداق كۈمەسى
سازاقلارين، ساز تك گلن ناخەمىسى
داغ چىچكلىرى نىن سېھلەنمەسى
سۆزلىرىنە جان تاپدىلار، دوردولار،
طراواتلى، گۆزل صحنە قوردولار.

شعرىوبىن بولاغى قابىنابىپ داشىر
اینسان واله اولور، عاغىللار چاشىر
دۇغرودان شاعيرلىك سەنه ياراشىر
سۆزۈن، شعرىن كمالىنى گؤستىدين
تۈرك دىلى نىن جلالىنى گؤستىدين

قىش ١٣٩٢
سايى ١٧١

٣٨

گىزدىن دىاريوبىن، باغچاسىن، باغىن
ياشىل چىمنلىرىن، درەسىن، داغىن
اكىنچى ائولرىن، بۇستان چاراداغىن
گۈردون كى، نە گۆزل يورددو بۇ دىار
اۆرك سئون ائلى، زىنگىن دىلى وار

بو دىلەدە هەر نە كى ايستەدين، دئىدين،
اۋۇز دىلىمىز، نۇغۇل- ناباتىن يىئىدىن،
دئىھ بىللەك بىز، بو دىلەدە سىئر ائدىن،
گۈرۈن گىنىش، درىن، اوجا بىر دىلدەر،
مېن اىللەرن قاملىش قۇجا بىر دىلدەر.

بىر نئچە آلقىش دويغۇلارى ايلە اۇخشار، بنزىر دۆشونجهلىرىنى يازانلاردا يازدىق. اوْ

چتین و یاساق گونلر ۱۳۴۳-۵ «حیدربابایا سلام خاطره‌سی» نی بیر چوچ عذاب‌لاردان سۇنرا
چاپ ائدیب چىخاران مرحوم نصرت... فتحى (آتشباڭ) ين ۲۰ بند آلتى لىق قۇشماسىنداڭ اىكى
بندى بىتلەدىر:

هاردا قالدى، چمنىمىز، باغىمىز؟
تې، دە، كۈوشنىمىز، داغىمىز؟
پىتىمىز، قۇيۇنومۇز، ياغىمىز،
خۇش ياشايان، خۇش دۇلانان چاغىمىز؟
ائشىتمىرم، ائل فريادىن، يورد سىسىن،
كاش آدامى، تانىش يېرە، قورد يېسىن.

يىل كىسيلىب، آلاچاريو، دۆشىنە،
لۆمە تۈپۈق، كرمەلىگى ائشىنە،
اوماج آشى تىندير اوقتە پىشىنە،
اونو بىئىب، دۇيوب قارنىز شىشىنە،
اوز يانىزدا، منى ۵ بىر ياد ائدىن،
غربت يېرە، اوزگىمى شاد ائدىن.

وارق

۳۹

نصرت... فتحى نىن اوستىدە يازىلان «حیدربابایا سلام خاطره‌سی» كىتابى ۱۹۶۴-نجو ايل
مارس آينىدا تهران دا نشر اوْمۇشدور.

اوستاد شهرىيارين يالىزى «حیدربابایا سلام» يىنا ايران، تۈركىيە، عراق و قوزئى آذربايجان دا
يازىلىميش آلقىشلار، بىر مقالە، ايکى مقالەيە سىيغماز. حتى مىن صحىفەلىك كىتاب دا آز گلر.
بىتلەلىكلە بوردا اوستاد شهرىيارين حىرىتىدە اولان، اوشاقلىقلارى بىرلىكده معصوملۇقاڭىمىي اولان
ياخىن قۇھومو ابوالفضل حسینى (حسرت) دن^۱ ۵ بىر چوچ اىچىنەن گلېپ قلمىنەن تۈكۈلەن
صىمىمى آلقىش شعرلىرىندان بىرىنى كىيرىنەن سۇنرا، شهرىyarin «حیدربابایا سلام» يىنин
مصارعالارىندا گزىشىب اوز دۇغما اۇرتاق فۇلكلورىك آد، سۆز و اوپۇنلارىمىزى آچىقلایاق، سۇنرا
سىزى آلالا تاپشىرەق.

1- ابوالفضل حسینىنى هىر يېرەدە شهرىyarin ياخىن قۇھومو، هىردىن دە عمىسى اۇغلو يازىلار. عمىسى
اۇغلو اولا بىلمىز جۇنكۇ شهرىyar بېجت تېرىزى يازىلىب، حسینى ئىتىبل. اوستاد شهرىyarin ياخىن دۇستو و
ھەزادىنى ياخشى بىلەن آقاي بۇيوك نىكادنىش نۇبرىن يازىدېغىنا گۈزە امير اصلان خان، خشكىتابدا خىر،
اينسان سئور، نۇقولۇ و پارلاق شەخصىتلى بىر خان ايدى. اوستاد شهرىyarin دۇغولۇغۇ خشكىتاب و ماحالدا
ذات و اىچ دۇشۇنچەسى تىمىز، مادى و معنوى باخيمدان خېرخواھ بىر كىشى ايدى. جامعە دە دۆيىن آچان
ھەرنىچە مادى- معنوى يادىمەنى اسېرگەمەن، سۇزو كەچەن و شهرىyarin آتاسىله صىمىمى قارداش كىمى،
عائىلە باخيمىنداڭ بىر ائولى كىمى ايدى و امير اصلانىن اۇغلو ابوالفضل اوستاد شهرىyarin دۇستو و اوشاقلارىق
يۇلداشلارىنىن ان صىمىمى و ان ياخىن-ايدى، شهرىyarin آتاسىنا عەم دئىرىدى.

مقالات

ابوالفضل حسینی (حضرت) دن:
یوردو موزون خزان ووران چوئوندن،
باھارینا حسرت قلان گوئوندن،
اٹلری نین باغلى قاطیش دیلیندن،
اوستادلارین اوستادینا سلاملار،
تۇرپاغى نین ائولادينا سلاملار.
شهریاریم، شهریارلار تاجیسان،
اوّرک شیکار ائتمە يە قىيماجیسان،
«مردە شیرین، نامىدلە آجیسان،
آماسلارلا يازىلماش بىر اثرىن،
ظالیملارى قىلیچ كىمى كىرسن.

اثر يازدين هئچ بىلمىرم تۇپ آتدين!
ايللر بۇيۇ ياتانلارى اوپاتدىن،
يارامىزىن كۆزمەسىنى قۇپارتدىن،
«كەف» اوچوب، تۇر قىرىلىپ كۆزومدىن،
اوئانىرام من باخاندا اوزومدىن.

قىش
١٣٩٢
سايى ١٧١

دۇلایى دان سئىرە چىخان گۆنلىرى،
باش آشاغى دوروب باخان گۆنلىرى،
كۈرك زۆرۈب سنى يېخان گۆنلىرى،
من ده باخىپ اوزاقلار دان گۈرۈم،
سئىل آخىدان بولاقلار دان گۈرۈم.

داشلى بولاق بىر سئىل كىمى داشايدى،
كۆز ياشىمى اوز سوپونا قۇشاسىدى،
شىپلى دن ده سەندىن ده آشاسىدى،
سینە مەدە كى بو داغلارا آخاسىدى،
زىندانلارى، چېرلىرى يېخاسىدى.

بالىق كىمى اوّرگىمەن دىلى يۇخ،
عصرلىرى گۆزلەميشم، اىلى يۇخ،
بىر سازىم وار قىرىق- قىرىق تىلى يۇخ،
هئچ بىلمىرم اۇنۇ نئجه چالىم من،
يئر اوّزونە قىامتلار سالىم من.

ایش بىلە اوْلۇر: اوستاد شەھرىار بىرىنچى «حىدرىباپا سلام» ينى تەھراندا يازىر. هەر يېردىن آقىش سىسىلىرى تۈكۈلۈر. اۋز دۇغما يورودو تېرىز و خشکنابا دۇندوکىدە «ايکىنچى حىدرىباپا سلام» ينى قۇشور و يازىر. ايکىنچى حىدرىباپا دان ۱۲ و ۲۸-نجى بىنلىرى اۇخوياق كى، اوْ مۆھىط و فضادان شەھرىار دىلى ايلە دانىشىر:

۱۲- بوردا خىال مئيدانلارى گىتىشدى،
داغلار داشلار بۆتون منه تانىشىدى،
گۈرجىك منى حىدرىباپا دانىشىدى:
بو نە سىسىدى، سەن عالمە سالىپسان!
گل بىر گۈرك اۇزۇن ھاردا قالىپسان.

۲۸- بو دؤشلەدە قوزولارى ياياردىق،
آخماسىنلار، اوْلۇز تكىن ساياردىق،
قوش قۇوانى چكىپ داشا داياردىق،
قوش قۇوان دا ائلە بىل كى قاباندى!
قورد اوزاقدان دئىير بىس كى چۈباند

وارىق

حىدرىباپا مىصراعلارىندا بعضى سۆزلىرىن آچىقلاماسى

۴۱

خوخان، بۇستان قاراسى يَا قوش قۇوان: باڭى، بۇستانى قۇرماق اوچۇن آغاچدان دۆزلىش آدام
ھېيكلى اوْلاردى. (ايکىنچى حىدرىباپا-۲۹-نجى بند)
چاراداق: گۆنش، ياغىش و سايىرەدن قۇرماق اوچۇن دۆرد دىرىك اۆزرىنېھ چالى. چىرىپىردا
دۆزلىش يېت. (۳-نجى بند: بايرام يېلى چاراداقلارى يېخاندا / نوروز گۆلۈ، قار چىچىگى چېخاندا)
بولاما: قۇيۇن، اينك، گامىش دۇغاندان سۇنرا ايلك سۆدو آىرى واختالارىن سۆوندن سئچىلىر، بىر
آر قاتى و چۈخ طاملى اوْلۇر. بىر آز آىرى سۆدەلە قاتىپ بولايارلار (بولاما) اوْلار. طېت باخىمىندان
دا قوزۇ، بىزۇۇ، بالاق اوچۇن چۈخ فايдалى دىر، حىوان، خستەلىكلىرىنندە دە قۇرونۇلار، آماندا
اوْلۇلار.

آغىزى: بولامانى (ايلىك سۆدو قاتىپ بولاياندان سۇنرا بىر آزجا بىشىرنە سۆد شىشير قات- قات
اولان اۇنو پىچاق ايلە كىسيپ يېلىر. چۈخ دادلى و قۆھلى يېمكدىر. (۳۱-نجى بند: اينكلرىن
بولاماسى، آغىزى)

قىسماق: عصىلىشىپ ھېرسەلە آلت- اوست دىشلىرى بىر- بىرىنە باسماق. (۴۱-نجى بند)
مېسىماق: قۇرخودان بىر بوجاغا قىسىلماق، چىكىنەر كىزلى يېرە يا بىرىنин يانىنا سېغىنماق،
كۆسمك. (۴۱-نجى بند: ملا باقر عموغلو تىز مىساردى)
كۆرک زۆيمك: داغىن، تېنهنىن صاف ساھمان يېرىندەن قار اوستوندە كۆرئىن اىچ طرفىنده

مقالات

(آحالدى)

اوت سوروب اوزو آشاغى سۆروشوب، زۆيمك. (۳۹-نجو بند: كۆركچى لىر داغدا كۆرك زۆيندە)
ناخىرجى: قارامال (ايىك، اوکوز، گامىش، دانا، بىزۇو، ائششك، قۇدوق) اۇتاران آدام. (۳۴-نجو
بند: قۇدوقلارى چكىپ ووراردىق بندە)

تىشە: بعضى يېزىلدە دە «تىشى»، بعضى يېزىلدە «آل ايىي» دئىيلير. جەرەدن باشقى اىپ اىيرمك
آلدىر. آغا جىدان دۆزىلىش ۱۵ سانتالىق تۇخماڭا اۇخشار آلتىدىر كى قۇيۇن، دوه يۆنۈنو
يۆبىوب، قورودوب، يۆن داراغى اىلە داراياندان سۇنرا تىشە اىلە اىيرىپ يعنى (آل اىلە فيرلا دىپ)
يۆنۈ ساپ حالىنا سالىپ، الده ۵ مىل اىلە يۆن جۇرابى تۇخويارلار. (۴-نجو بند: قارى نە
اوزاداندا ايشىنى / گۆن بولوتدا ايسىزدى تىشىنى)

تۇخلۇو: اۇن آيليقىدان بىر ياشىناتقا قۇيۇن بالاسى. (۴۵-نجى بند: تۇخلۇلارىن آبخىلىيوب

شىشكى: ايكى ياشىنidan دئورد ياشىناتقا قۇيۇن.

غۇچىا: آچىلماسىنا آز قالماشىش، آچىلمامىش چىچىك. (تۇمورجوك) غونچانىن چىچىگە دۇنۇشونون
آچىقلا ماسى.

چىچىك: آدىرىر ۱- بىتىگى، آغاچ، مئيەلرلىن، تۇخوموندان اۇنچە وئرىدىكلىرى رىنگ- رىنگ و
چۇخونلوقلا گۈزىل قۇخولو، جاناسىز اىلى، ياخشى عطىلى. گۈزىل لىچكلى، بعضىسى آدامىن
جانىنى، اوئىينە ياتان، شىن، سئۇينچ وئىندىر. ۲- اوشاقلارىن بىنى، درى اوستوندن دن- دن سېمىش
خستەلىك (چىچىك چىخارقا، فارسجا سى «آبلە» دېكىدىر). ۳- چىچىك چىرتلاماق: ايج سئۇيگىسى
اوژە وئىمك، سئۇينمك، نىشەلنمك. (گۈل گۈل چاغىرىرى، چىچىك چىچىگى): گۆللۈك، چىچكلىك.
گۈزىل كۈنۈل آچان شاعيرانه بىزەتەلر دە طېيىتىن چئورەسىنى آچماق اوچون سۈئەلەنir. (۲-

قىش
سايى
۱۳۹۲

۴۲

نجى بندە:

حىدرىبابا كەھلىكلىرىن اوچاندا
كۈل دىيىنەن دۇوشان قالخىب قاچاندا
باخچالارىن چىچكلىنىپ آچاندا)

نزيكى: بىر نوع شىرىن، گىرده اىچلى فطىر. (۶۰-نجى بند: ستارە عەمە نزىكلىرى ياباردى)
برە: ۱- سوپىون باغلانان يئى، سو آرخىندا سوپىو بويان- اوبىانا چىپىرىن يئى. ۲- گىمى بىھسى،
گىمى باغلانىب- آچىلان يئى (بندر كشتىرانى). سۆرۇ داوارلارىن گلىپ ياتىپ ساغىلان يئى. (۵۲-
نجى بند: خشكتاب يىپلۇ، بىندى، بىرەسى)

گدىك: داغ كېچىدى، داغ يۈلۈ، داغا چىخان يۇلۇ. (۵۷-نجى بند: گىدىكلىرىدە قوردلارى توت
بۇغىنیان)

قىپچاق: اوغوز تۆركلىرىنىن ۲۶ طاييفاسىنidan بىرى. خشكتاب يۈلۈ و ماحالىندا داغ دۇشوندە بىر
كىد (بۇ كىند اىلە آداش اولان كىندرلىن سايى تۆركلىرى ياشىيان يېزىلدە آز دئىيل؛ مثلاً اورمو گۈلۈنون
«شاهى» (اسلامى) يارىم آداسىندا بىر كىندىن آدى، تهرانين غربىنinde شەھرىار شهرستانى تۈركىيىنده
بىر كىندىن آدى و ...)

خرمن اوستو: ياي فصلينىدە خرمن مۇرسومو. خرمنى ول يا جەرە (جرجر- جارجار- چنگل) اىلە
دؤبىوب بوغدانى سۇنبول، قىلچىق و ساماندان آيسىرماق واختى. (۴۷-نجى بند: خرمن اوستو

مكتبي باغلار يا يوخ؟)

آغاج مينىب آت گزىرىمك: يۆز ايل بوندان قاباق، ايندىكى اوشاق اوپيونجاقلارى اوملايدىقдан، اوشاغين آناسى، بئيووك قارداشى يامىسى، بير آغاج بوداغى كسيب، اونون يارپاپاق و كىچىك دال-بوداغينى داللايىب وئردىلىر اوشاغا، اوژلىكىلە اوغلان اوشاغينا. اوشاق بير آياغين آعاجين او يانينا قۇيوب، بير آياغين بونيانينا قۇيباردى. (آغاج ايکى آياغين آراسىندا) بير باشى يئرده سۈرۈز، بير باشى دا اوشاغين يىننە ئىلە بىل آتىن جىلۇوونو يىننە توتاردى. او سياپاق اوشاق قاچاردى.

(٢١-نجى بند: آى اوْزىمو اوْ ازدىرن گۇنلرим، آغاج مينىب آت گزىرىن گۇنلريم)
ول سۈرۈمك: وَل خرمىنە تاخىل دؤيمە آلتى، قالىن دَن- دَن اىچى اوْوولوش تاختانىن اوپوقلارينا قىراقلارى ايتى گىرددە كاندان اىرى داشلار سُوخولوب بىرك كېچىرىلمىش آلتىرى. داش طرفى اوْزوچىلو تاخىلىن سُونبۇل- ساپاقلارى اوستە قۇيولور، اونون تاختا و صاف طرفىنە آدام آياق اوستە دايانيز، بير جۆت اوکوزلە و خرمن دئين آلتىلە خرمىنى دئىوب بوغدانى قىلچىق، ساپاق، ساماندان آييراللار. (٣٣-نجو بند: نوروز على خرمىنە ول سۈرۈدى)
يۇسۇز: دىنسىز.

دادماق: بير شىئىن لىدَت، طام، دوزلو و شىتلىكىنى دىلىن اوجو ايلە بللەمك.

دۇنگە، دۇنۇم: بير يۇلدان آىرى يۇلا دۇمك. آما اىنسان حياتىندا بير اتلە مقاملار اولۇر اوْزۇنون نقشى اوْملادان آىرى بير مىسیرە دوشۇر. (٤-نجى بند: بىلەمىز ايدىم دۇنگەلر وار دۇنۇم وار)

چىلىنگ- آغاج: بير نوع اوپيون آدى. آذربايچاندا و ايرانین آىرى يېلىرىنندە ٤٥-٤٧ ياشلى يىنىيتمە و گنجلر اونىارلار. آغاج بير چىلىك يۇغۇنلۇغۇندا، چىلىك و چىلىكدىن بير قارىچ آرتىق اولار. آما چىلىنگ ١٥ سانتىلىق اولار. (٩٦-نجو بند: آغاچلاردان چىلىنگ آغاج كىرسدۇخ)
آزادان خىرنجىزىق آهـا- ساققا: آشىق اوپيونو، جوانلار گنج و يىنىيتمە اوپۇنلارىندان. (١٠٧-نجى بند)

سوتول اوچمە: يىتىشىمەسىنە آز قالمىش بوغدانى اوتوب يىمك.

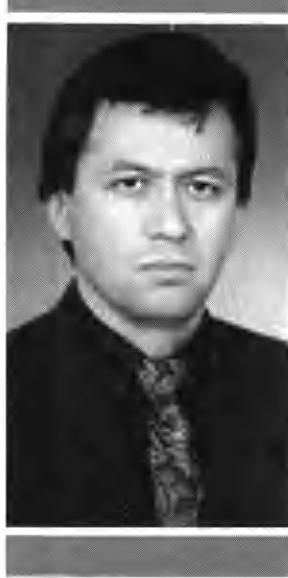
نيسگىل: اىچرىدە اولان كدر و سىيخىتى، گىزلى حىسرت، هر نىتجە كدرلى دويغۇ، اوْرگە ايشلەميس بير سىيخىتى، آغرى، كدر، اوْرکىدە قالمىش دىلىك (كاش بىلە قىزقىن چاغىمدا اىستىگىمى و سئوگىمىم آچماغا سئوگىلىم ده بوردا اولايدى). اىستەنيلەمىش شى زامانىيەدا اوملايان، كۇنۇل و اوْرگە چۈكموش سىيخىتى، (نيسگىل اوچجون بير چۈخ ايمـا- اىشارەلر ده ائتمك اولار)
نيسگىل سۇزو توڭىن اينجە معنالار داشىبىر. (١٤-نجو بند:

نيسگىلى سۇز اۆزكىلە دىرىدى
آغاچلار دا آلالاها باش آيردى)

خلورچى: آرپا، بوغدا، خشە، يۇنچا، يۇلوناندان و بىچىلنەن سۇنرا، بير حيوانا يۆكلەيىب گىرين آدام (اصلىنە خروارچى- خر بارچى = اولاق ايلە يۆك داشىيان). (٤-نجو بند: خلورچىلر بوردا خلور داشىرىدى)

بۇيلاقماق: آدام بۇيوندان بىر آز اوچا دووار و يا هر بىر هۆندۈر يېرىن دالىسىنى و يا اوستۇنو گۈرمك اوچجون اوْنون دىيىنە دايانيز، دابانلارى قۇوزا يىب بير آز اوچماقا لاما كلا اىستەنيل يئرە باخماق. (٥٩-نجو بند: بۇيلاقماسى، دام- دوواردان باخماسى)

شامانیزم و دین باستان تُرکان (بخش دوم)

پروفسور دکتر سعادت‌الدین گوئمچ / ترجمه: بابک شاهد

کلمه «شaman» و مفاهیم دیگری که به جای آن به کار می‌رود تا به امروز در خصوص ریشه‌یابی نام پیشوایان دین شامانیزم که شامان نامیده می‌گردند تحقیقات زیادی صورت گرفته است. ورود این کلمه از زبان «تونقاژ» به روسی و به واسطه‌ی زبان روسی نیز داخل شدن آن در ادبیات علمی مغرب‌زمین آشکار است. در ابتدا چنین پنداشته می‌شد که این کلمه ریشه‌ای سانسکریت دارد اما پس از کشف زبان‌های «توهارجا» و «سوگدچا» وابسته به زبان‌های هند اروپایی که در آن سامان = راهب بودا تلقی می‌گردد ادعای ریشه‌ی هند - اروپایی داشتن این کلمه قوت گرفت. چرا که این کلمه با زبان «تونقاژ» بیگانه به نظر می‌آید و در گسترش شامانیزم از جنوب به سمت شمال تأثیر بودیزم مشاهده می‌گردد. اما تحت تأثیر قراردادن تُرکان «ساختا» که در همسایگی «تونقوزها» بودند نیز واقعیت دارد. به طور خلاصه کلمه‌ی شامان نیز بسان شامانیزم متعلق به تُرکان نمی‌باشد. در حقیقت، در اسناد تاریخی باستان مربوط به جامعه‌ی تُرکان دلایلی بر وجود دینی شبیه به شامانیزم مشاهده نمی‌گردد.

امروزه در میان تُرکان «آلتای» لفظ «قام» در معنای «شaman» استفاده می‌شود، آنچه که تابه امروز آشکار گردیده است استفاده‌ی این کلمه به بعد از قرن پنجم میلادی بازمی‌گردد.

در زمان حکومت «هون‌ها» در اروپا از دو فرد به نام‌های «آتاباقام» و «اش قام» بحث می‌گردد. یعنی هون‌های اروپایی نیز به پیشوایان مذهبی «قام» می‌گفتند. اگر شامانیزم در اعتقاد دیرین تُرکان جای داشت، تاریخدانان لاتین و ژمن که اطلاعات بسیطی در خصوص هون‌ها ارائه داده‌اند به جای گفتن جمله‌ی «هون‌ها مراسم دینی مشخصی نداشتند». باید خبر از آئین‌های عجیب شامان می‌دادند. شاید هم در این منابع، به سبب عدم شباهت اعتقاد به آفریدگار از سوی تُرکان به اعتقادات ایشان توضیحی در این باب نداده‌اند.

علیرغم رغبت خاندان حکومتی به بودیزم در میان «تابقاج‌ها» نیز نگاره‌هایی از وجود شامانیزم مشاهده نمی‌گردد. در میان اویغورهایی که هم مانیزم و هم بودیزم را در سیر تاریخ پذیرا شده بوده‌اند نیز به دلایل آشکار برگی خوریم. محمود کاشغری لفظ «قام» را به معنای «کاهن» بیان می‌دارد. یعنی این کلمه تا آن زمان از سوی تُرکان مسلمان شده فراموش نشده بود. یوسف خاص حاجب در کتاب «قوتادقو بیلیک» این کلمه را به صورت «اوتجالار» معنا نموده و این افراد را برای انسان‌های روی زمین افرادی مفید بیان می‌کنند. و در جایی که مظہر قناعت یعنی «اوچوروموش» را نصیحت می‌کند بیان می‌دارد که: «برخی از افراد به دلیل نداری و برخی نیز به دلیل اضطراب در حال زوال می‌باشند. درمان درد اینان نزد توست. اینان را درمان کن و قام اینان شو.» به عبارت دیگر اینها افرادی همسان بوده‌اند. اگر چه با نزدیک شدن بدین عصر اسلامیت به سرعت در میان تُرکان واقع در قسمت مغرب گسترش پیدا نموده بود و مفاهیم دینی نیز آغاز به کارگرفته شدن نموده بود. بدین ترتیب دین باستان تُرکان جهت بقا در میان دین‌های دیگر به خصوص اسلام در تکاپو بود.

واریق

۴۵

هر باور، متناسب تعالیم خود نام‌هایی بر مبلغین مذهبی خویش می‌گذارد. چنانکه در سطور فوق تلاش برای بیان آن داشته‌ایم، پیشوایان دینی تُرکان «قام» نامیده می‌شد که در میان اقوام مختلف تُرک به گونه‌های متفاوت نیز تلفظ یا بیان می‌گردید. به عنوان مثال «قارلوق»‌های باستان کلمه‌ی «ساقون» را به کار می‌برند که به معنای پزشک متخصص بود. قرآن و فرقیز به جای قام از لفظ باقسى استفاده نموده‌اند. به احتمال زیاد کلمه‌ی باقسى لغتی خارجی بوده که به واسطه‌ی بودیزم داخل در زبان شده است. در میان ترکمن‌ها باقسى یا باقشی به معنای شاعر نوازنده می‌باشد. ترکان ساخا به قام مرد «اویون» و به قام زن «اواداقان» می‌گفتند. مغولان که به تقلید دین ترکان پرداخته بودند به قام مرد «بؤ» یا «بؤگه» و به قام زن بسان ساخاها عنوان «اواداقان» داده بودند. فرقیزها به قام زن «بوبو» که تغییر یافته‌ی «بی‌بی» می‌باشد می‌گفتند. در چوواش‌ها این کلمه «یوم» می‌باشد. تُرکان مسلمان کلمه‌ی قام را فراموش نموده بودند. قوم‌هایی که این کلمه را تا به امروز زنده نگاه داشته‌اند آلتای‌ها به ویژه توواها می‌باشند. از لفظ شامان تا زمانهای اخیر تُرک‌ها بی خبر بوده‌اند. کلمه‌ی شامان که از اوخر قرن هجدهم میلادی به کار گرفته شد چنانکه در سطور فوق نیز ذکر گردید با زبان ترکی بیگانه بود. به کلمه‌ی شامان در کتبه‌هایی که تا به امروز کشف شده با داخل نمودن کتبه‌های اورخون مواجه نمی‌گردیم. بدین سبب، با در نظر گرفتن منابع موجود، نمی‌توان نتیجه گرفت که تُرکان باستان شامان بوده‌اند.

در خصوص شامانیزم و دین پاستان ترکان در ترکیه و خارج از ترکیه تحقیقات زیادی صورت گرفته است. در میان اینها جدی ترین تحقیق را میرچا^۱ ایاده انجام داده است. وی، همکر جمعیت‌های آسیای میانه و شمالی را حول محور دین شaman بیان می‌دارد. اما شامان در تمام فعالیت‌های دینی نقش بازی نمی‌نماید. چنانکه هر جادوگر شامان نیست، هر فرد شفافهندۀ نیز شامان محسوب نمی‌گردد. یعنی یک جادوگر، یا پرشک یا عطّار مسئولیت پیشوائی دینی را هم بر عهده ندارد. به نظر وی شامانیزم تکنیک وجود و استغراق می‌باشد. با نبود آن شامانیزم نیز مفهوم ندارد. در کنار این امر باید در نظر داشت که در تاریخ ادیان و در انتولوژی ادیان تمام حالات مختلف وجود داخل در چارچوب شامانیزم نمی‌باشد. به نظر ایاده شامان در وهله‌ی نخست توسط روش‌های مختصه به خود روح خود را به سما برده یا به زیر زمین می‌کشاند. در این اثنا روح‌های دیگر را زیر فرمان خود برده و با نیروهای طبیعت و شیاطین امکان برقراری ارتباط می‌باید. در تلقی شامانیزم شامان حاکمیت خود را از آتش گرفته، روح‌های بیمار را شفا داده، آرزوهای مردگان را به جای آورده شکایت‌ها و دردهایشان را شنیده و بدین وسیله‌ی تواند با خدایگان زیر زمین ارتباط برقرار نموده و واسطه‌گری نماید. با این ویژگی‌ها در اطرافش احترامی توانم با ترس را می‌آفریند.

در شامانیزم پرواز روح (بالارفتن تا آسمان‌ها و یا زیر زمین فتن) همراه اکستازی محقق می‌گردد. در شامانیزم مفهومی با این محوریت که شامان پیوند دوستی با الهه‌ی «اولگن» در آسمان و یا الهه‌ی «ارلیک» در دنیای تاریکی برقرار می‌نماید. با آنها دیدار نموده و سخن می‌گوید. روحی که از بدن بیمار بیرون رفته را یافته و به بدن وی باز می‌گرداند یعنی بیماری را معالجه می‌نماید، وجود دارد.

در دوره‌های مختلفی شامان‌ها لباس‌هایی از پوست گوزن یا خرس که روی آن سمبلهای مختلفی موجود بود می‌پوشیدند که هر شکلی معنای خاص خود را داشت، کلاه‌هایی خاص بر سر نهاده و ماسک‌های مختلفی می‌پوشیدند. دفعه‌ی اولیه‌ی که تصاویری خاص بر روی آنها بود می‌تواختند. و تا هنگامه‌ی از دست دادن هوشیاری صداحای مختلف و عجیب و غریب درآورده و به رقص و پایکوبی می‌پرداختند. در برخی موارد نیز بیوه‌ش می‌شدند. باقی‌های قرقیز و قزاق بسان باقی‌های آلتای و ساخاباس‌ها و کلاه‌های خاصی نمی‌پوشیدند. وجه تمایز آنها با دیگر افراد، پرهای پرنگان بود که بر لباس یا کلاه خویش می‌دوختند. برخی از باقی‌های بدن موارد نیز اهمیت نداده و بسان افراد عادی می‌گشتند. جهت اخذ درجه‌ی باقی‌گری، فرد مورد نظر باید در نزد استادی ماهر شاگردی می‌نمود. باقی‌های قزاق متفاوت از هم‌مسلمانان آلتای خویش قوپوز می‌تواختند. تُرکان آلتای به کلاه «قام»، «مانیاک»، تُرکان «ساختا» نیز «قومو» یا «اویون تانقاوسی» می‌گفتند. به عنوان مثال قام‌ها، در مراسم قربانی، تنها جبهه‌ی سفیدی پوشیده، کلاهی درست شده از پوست درخت راش بر سر می‌نهادند. در حالت کلی دو نوع لباس داشتند. و در کنار آن مشاهده می‌گردد که قام‌های سفید بر عکس قام‌های سیاه لباس‌های ساده‌تری بر تن می‌کردند. حقیقتاً امروزه ثبت اینکه لباس‌های رسمی قامان‌ها چه بوده است، بسیار دشوار می‌باشد. در طول زمان در میان ایشان تغییرات زیادی صورت گرفته است. با این وجود با رجوع به نوشه‌های سیاحان قدیمی که آسیای میانه را گشته و با توالی به معلومات منابع تاریخی قدمی می‌توان در خصوص شکل لباس‌های این پیشوایان دینی اظهار نظر نمود.

فولكلور نه دئييل؟ وارليق

فولكلور مباحثىرى (۲) / عليرضا صرافى

٤٧

فولكلور مبحثىرىين بىرىنجى بولوموندە فولكلورون نە اولدوغۇندان سۆز آچمىشدىق. (همىن مبحثى يىشكۈنلاشدىرىماق اوچون مقالەنىن سۈنۇندا وئىرilen قرافدا فولكلورون چىشىدىلى بۇلۇملارى گۆستەرىلىميسىدىر) آنجاق هر بىر وارلىغىن داها دۇغرو تانىملاماسى اوچون اۇنون نە اولدوغۇنو دانىشىدىغىمiz حالدا نە اۇمادىيغىنى دا دوشۇمك لازىمدىر.

مثلاً آشاغىداكى تعريفلەر دېقىت ائدىن:

فولكلور كند حياتى كۆلتۈرۈدور

فولكلور خالقىن شىفاھى ادبىاتى دىر

فولكلور آتا- بابالاردان سىنه دن سىنه يە گىلىپ بىزە چاتان كۆلتۈرۈدور...

فولكلور عموم خالق كۆلتۈرۈدور.

فولكلور بىر خالقىن معنوى وارلىغى دىر.

بونلارىن ھامىسىندا معىن قىڭىزىت وارسا دا قاپساملى و جامع تعريف اۇمایىب، معىن درجه دە ناقىص و غىرددىقىق دىر. آشاغىدا همىن تعريفلەر حاقيقىندا قىساجا دانىشىلاجاق:

بىرىنجى تعرىفده «فۇلكلور كند حياتى كۆلتورو» كىمى تانىملامىشىدىر. دۇغۇرودور كىندرىمىزدە تكولۇزىنىن تأثير دايىرەسى شەھىرلە نىسبت داها سىنېرىلى و خالق كۆلتورو داها گۆجلو قالمىشىدىر. شەھىرلەدە مديا، يىنلى تعليم- تربىيە سىستەمى، عموماً غرب طرفدن گلن تكولۇزى و علملىر، خالقىن گلهنكسىل كۆلتورونو زۇرلايىب، اونو گۆنۈ- گۆندەن ايتىرىپ باتىرماغا سارى يۇئىدىر.

بۇنۇنلا بىلە بىلەمىلىيىك كى اوڭا خالق كۆلتورونون ضعيفەلەمە پروسەسى گىچ اولسادا كىندرىمىزدە دە باشلامىشىدىر.

ثانىياً شەھىرلەدە اولان بىر چۈخ گلهنكسىل خالق كۆلتورو نۇمۇنەلرى اساسا كىندرىمىزدە بىلە گۈرمك مۇمكۇن دىئىلىدىر. بىلەنىدىگى كىمى بىر چۈخ دىنى ماراسىملىرى **فۇلكلور** اساساً شەھىرلەمىزدە يارانىب ياشاماقدادىر و يا مۆختتىلەف پىشەلە عايىد فۇلكلورو آنچاق هەمىن پىشەلەرين ياراندىغى شەھىرلەدە گۈرمك اولار. دەمك هارادا خالق وارسا اورادا خالق كۆلتورو دە وار، هارادا تكولۇزى و مدرن ياشام طرزى اوستانلۇك قازانچىشسا، هارادا خالق وارلىغىنى و كۆلتورونو دانان و اونا صاحىب چىخىمايان حاکىملىرىن حؤكمو يئىرىرسە، اورادا فۇلكلورىن اۋۇلشىگەيىب، ايمحا اۇماسىنىنى گۈرە بىلەرىك، سۇن زامانلاردا اوردا- بۇردا خالق كۆلتورونون ضعيفەلەمەسى ايسە چاغداش عصرىن بىر عارىضەسى كىمى آقىلانا بىلە.

ايكىنجى تعرىفده فۇلكلور خالقىن شىفاهى ادبىاتى كىمى تانىملافىشىدىر. اصلىنده شىفاهى ادبىات آنچاق فۇلكلورون (ان چۈخ تانىملىش و دىلە باغلى) بىر بۇلۇمودور، فۇلكلورو شىفاهى خالق ادبىاتى ايلە عىنىي آنلامدا بىلمك، اونون اىچىننە يئر آلان بىر چۈخ بۇلۇملرى او جۆملەدەن معنو فۇلكلورا عايىد خالق موسىقىسى، ماراسىملىرى، يىنانجلارى و مادى فۇلكلورو تامامىلە گۈز آردى ائتمك آنلامىنا گلىرى.

اوچونجو تعرىفده آتا- بابالاردان و سينەدن- سينەنە يە گلىب بىزە چاتقاق فۇلكلورون عومومى آنلامى كىمى قىيىدە آلىنىب. قىيد ائتمك لازىمدىر كى، فۇلكلورون بىر چۈخ حىصەسىق آتا- بابالاردان نسىلەن- نسىلە و سينەدن - سينەنە يە بىزە گلىب چاتماشىدىر. آنچاق اولا بىلە كى بو گۈنكۈ نسىل اۋۇرۇ اوچون معىن فۇلكلورىك ماتىياللار يارادىب ياشاتسىن و اساساً آتا- بابالارىندان دا آمامىش اولسىن. مثلاً فوتباللا اىلگىلى خالق ادبىات (شىعرلار، شعارلار)، جمعى داوارانىش طرزلىرى، آتا- بابالارىمىزدان بىزە گلمەمىش و يىنلى نسىلەن يارادىب، ياشاتدىغى بىر فۇلكلوردور، حتاً اولا بىلە كى بو يىنلى فۇلكلورو اولالدار آتالارينا، ائيرتسىنلەر. آنچاق خالقىن مالى اولدوغو اعتىبارىلە اونۇ فوتبال فۇلكلورو اولاراق، تانىملايا بىلەرىك.

بۇندان علاوه اولا بىلە كى اساساً بىر نسىلەن يارادىب- ياشاتدىغى فۇلكلور حتى گلهجك نسلە بىلە گلىب چاتماشىن، نىجه كى سكىگىز اىللىك ایران- عراق ساواشلارىندادا يارانان ساواش فۇلكلورو باشلىقى آلتىندا تانىسا بىلە جەيىمىز فۇلكلور، بو ساواشلارىن بىتىدىگى اوچون داها ايندى ياشامىرى.

باشقى ايستىشىلاردا آز دئىيلدىر مثلاً دده قۇرقورد داستانلارى سينه دن سينه يە دئىيل، اون دۇققۇزونجو عصرىن اول لرىندە (1815م.) كىتاب واسىطەسىلە بىزىم نسلە كىلىپ چامىشىدىر.

اولا بىلر كى، بوگۇن بىزىم چۈخوموز فۇلكلورون فرقلى يۇئىلىنى آغىزدان آغىزا دئىيل، باشقى و داها مدرن اىلەتىشىم واسىطەلىرىله اۋېرىنىك. مثلاً درگىلر، كىتابلار، مېدىا و اينترنت واسىطەسىلە اۋېرىنىب، بىر چۈخلارينا دا بو واسىطە ايلە چاتدىراق. اونون اوچون فۇلكلور اكثراً آتا-بابالاردان و اكثراً سينه دن سينه يە كىلىپ، بىزە چاتسا دا آنجاق بونون عۆمومى بىر قانون اۇمادىيى اوچون فۇلكلورون تانيملايان اساس شرطلىرى كىمى گۇستىرilmك دۇغرو ده يابىلمير، فۇلكلور كىتابلاردا دا قۇرۇنوب قىرىنەلردن سۇنرا دا بىزە چاتا بىلير. بو گۇن كىتابدان علاوه مېدىا، اينترنت و مطبوعاتىن دا فۇلكلورون نشرىنىدە اساس رولو وار.

بو تعريفىن باشقى بىر چاتىشما مازىلىغى دا وار. او دا سينه يە يېڭىشىمەين مادى فۇلكلورون تاماماً گۈز آردى ائتمەسى دىر. كېيىلمىر، قاب-قاچاق، دؤشىمەلر و بو كىمى گۈزەنكلر آتا-بابالارىمىزىن سينه لرىندە دئىيل، اۇلارىن آيىنلرىندە، اللىرىندە و ائولرىندە، ايش يېڭىلرىندە اوْلارمىش! مادى فۇلكلوروموز اوْبادان، اوْبایا، تارلادان تارلايا، ايش يېرىندەن ايش يېڭىنە، ائودن ائوه كىلىپ بىزە چاتار

دۇردونجو تعريف فۇلكلور و عۆموم خالق كۆلتۈرۈ و اۇلاراق تانيملايىر.

بورادا عۆموم خالق دىئىكىدە هانسى معنا قىصدى ائدىلىرى؟ عۆموم خالق كىمىدىرى؟ عجا او فرقلى دىيل لىردا دانىشان بىر مىلتىمى؟ يۇخسا بىر مىلتىن اىچىنندە عىنى دىلى دانىشان خالقدىرى؟ يَا دا هر هانسى بۇلگەدە ياشايىن، يَا دا هر هانسى ائل و طايغا تركىبىنىدە اوْلان بىر جماعتىرى؟

ايچازە وئىن بىر حاقدا بىر آز گىنىش دانىشاق:

بىلەندىگى كىمى عصىرلر بۇيۇنجا خالق كۆتلەسىنندە چۇخ مرگب قورولوشلار اوْرتايا چىخمىشىدىر، مثلاً:

تۇپلۇمدا ايشچى، ارباب، صنایع صاحىبلىرى، اورتا صىنیف و... فرقلى صىنیفلار و يَا گۆنۈ گۆندىن سايى چۈخالان فرقلى پىشە صاحىبلىرى و... واردىر. خالقىن تارىخى كىچمىشىنى عكس ائتىدىرن بعضى فرقلى حىات طرزلىرى واردىر. مثلاً شهر حىات طرزىنىن يانىندا بىر ده كۈچرى حىات و كند حىاتى وار. خالق اىچىنندە ياشايان فرقلى اينانج سىستىملەرى وار: (مثلاً شىعەلىك و اونون مۆختىلىف بۇلۇملرى جعفرىلىك، علوىلىك، صوفىلىك و...)

خالق اىچىنندە اساساً هەچ زامان دىيшиلىمەين فرقلىلىكلىرى ده وار مثلاً: قادىن-كىشى فرقى، اوشاقدا-بۇيوك فرقى و... خالق اىچىنندە يۆز مېنلرچە، اون مېنلرچە هەننسى بىر كندە، يَا ائل طاييفا باغلى كىچىك قۇرولوشلار وار. بۇتون بۇ فرقلىلىكلىرى و كىچىك-بۇيوك قۇرولوشلارى نظرده آلاراق، فرقلى پىشە صاحىبلىرىنىن، فرقلى

سوسیال قروپلارین، فرقلى اینانچ سیستملری نین، ياشى و جینسىتىنندن آسیلى اوڭلاراق فرقلى و اوْزونه مخصوص اوْزىل فۇلكلورلارдан بىحث ائتمك اوْلار، عىنى حالدا فرقلى بؤلگەلرده، فرقلى ائل- طايفالارين ايچىنده عىنى فۇلكلور ماترىيالى نىن فرقلى واريانتلارى واردىر. بو اساسدا بىز اوشاق فۇلكلورو، قادىن فۇلكلورو، علوىلىك فۇلكلورو، بازار فۇلكلورو، ائلاتا مخصوص فۇلكلور، هر هانسى بؤلگە يە عايدىد فۇلكلور، هر هانسى بىر پتشە يە عايدىد فۇلكلوردان دا بىحث ائدە بىلرىك. بونلار هئچ ده عۆموم خالقا عايد دىيلىدىر.

بۇنو بىر نىچە مىثاللا داها دا آچىقلاماق لازىمىدىر، مثلاً:

قادىنلارين آراسىنداكى فۇلكلوردان اوْلا بىلسىن كى كىشىلرىن هئچ خېرى بىلە اوْماسىن. نىچە كى معىئىن يېزىلدە ايلين عىئىن فصىلەدە آنجاق قادىنلارين واسيطەسىلە **فۇلكلور** كىچىرىلىن هر هانسى بىر پير يا ايمامزادادا كى مراسىيم، ياخود دا شىلىك و آيلنجه اوچۇن كىچىرىلىن (ربىع الاول آىنىن دوققۇزو) مراسىيمىنە يانلىز و يانلىز قادىنلار قاتىلا بىلر. علوىلرىن آراسىندا يايغىن اوْلان مراسىىملەرن اوْلا بىلر كى جعفرىلرىن يا سىنىلرىن هئچ خېرى اوْماسىن، نىچە كى جمع ائولرىنندە كىچىرىلىن مراسىيمە غير-علوىلرە بۇل وئىلىمزر.

كۈچرى طرزىدە ياشايان بىر ائلين فۇلكلوروندان دا آتا- بابادان بؤيووك شهرلاردا ياشايان بىر عايىلەنин خېرى اوْطاپا بىلر.

سۋاد سوھىسینە گۈرە دەڭك اوْلار كى، عىنى ايجتىماعى قروب و دىستەنин عۆضولرى عىنى سوھىدە اوْزىلرەن منسوب اوْلان فۇلكلورو منىمەزلىر.

معىئىن بىر فۇلكلور نۆمۇنەسى اوْلا بىلر كى، معىئىن جۇغرافىيا مەعىئىن بىر ائل و طايپايان، منسوب اوْلسۇن. اوْلا دا بىلر كى، داها كىچىك بىر دايىرەدە مىلاً بىر كىچىك كىنده، يا دا هر هانسى بىر عايىلە ايچىنده يايغىن اوْلسۇن و خالقىن اكتىرىتى نىن اوندان هئچ خېرى اوْماسىن. نىچە كى، بعضى كىدلەردىن اوْلان اوْزىل مراسىىملەر آنجاق اوْ كىد ياخود دا بىر نىچە باشقا ياخىن كىنده اىجرا اوْلونار. بونا گۈرە فۇلكلورو صىرفًا عۆموم خالقىن كۆلتۈرۈ كىمى قلمە آمامىز دۇغۇرۇ تېبىت سايىلىمیر.

بنشىنجى تعرىف، فۇلكلورو بىر خالقىن معنوى وارلىغى كىمى تانىملايىر. بو تعرىف ده مادىي فۇلكلورو اوْز ايچىنە آمادىغى اوچۇن غىير-دقىق بىر تعرىف سايىلىر. يوخارىداكى ناقىص و قاپسامسىز تعرىفلىرىن چاتىشما مازىلقارىنىن گۆستەردىكىن سۇنرا بىر داها بىرینجى مېحشىدە وئىلىن فۇلكلورون تعرىفینە نظر سالماقدا فايда وار سانىرام:

فۇلكلور زامان- زامان گلهنكلر اوْزىرىنندە يارانىب، يايىنلانان، خالق كۆلتۈرۈدۈر. بورادا:

عۆموم خالق دئىيل، صىرف خالق دئىيگىمېزدە، اصلىنندە بو تعرىفده خالق هر هانسى بىر سوسيال قروب و يا بؤلگە خالقى دا اوْلا بىلر.

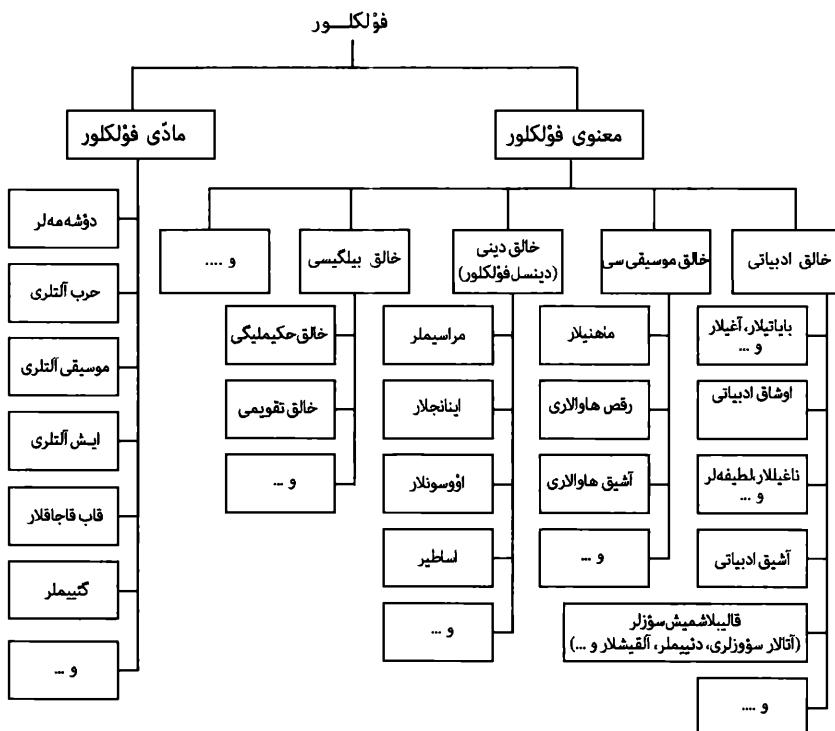
زامان - زامان دئيگيميزده، فولكلورون تاریخ بُوینجا يارانيپ، جيلالانيپ،
بو گونه كيمى گليب چيخان، بعضًا اللە دوننده قالىب اىته بىلن، بعضًا دە معىن بىر
قىسمى خالق حافظە سىلينەرك، زامان بُوینجا باشقالاشا بىلن و چۈخ چئشىدىلى
واريانتلارى نىن اولدوغۇنو وورغولامىشىق.

گله‌نکلر اوزرینده یاراگاسینی دندیگیمیزده ایسه باشقا کولتورلدن، تکولوژی و گلیشمیش اولکه‌لردن آلدیغیمیز کولتورو، تعريفین خارجینده ساخلاپیریق، هم ده فولکلور ماتریال‌لاریندا خالقین اوز دستخطینی گزمه‌میز اساس شرط‌لردن دیر. نتجه کی الیمیزه چاتان بیر نتجه شعر یا نتجه ناغیل نومونه‌لری ایچینده بونلارین هانسی‌نین مکتوب، هانسی‌نین شیفاهی ادبیاتدان قایناقلاندیغینی اونلارین خالق دستخطینه یاخین یا اوzac اوپلودوندان سترزمک اوپلار.

سۈنوج اولاراق دەھلەيىم كى، فۇلكلور ھم كىد حىاتى كۆلتۈرۈ، ھم شىفاهى ادبيات، ھم آتا- باپالاردان سىينەدن سىينەيە گىلىپ بىزە چاتان عۆممۇ خالق كۆلتۈرۈ، ھم دە خالقىن معنوى وارىقىدىرسا دا و بونلار تامامىلە فۇلكلورو آز- چىخ تائىملاسالار دا بىلە، آنجاق فۇلكلورو تام و دقىق معناسىنى گؤستە بىلەمەميش و بعضاً دە چاش- باشلىغا يېول آچارلار.

داری

५१

نگاهی اجمالی بر ویژگی‌های قصه‌ای ۹۹ کاراکتر اصلی قصص آذربایجان (بخش دوم)

دکتر حسن م. جعفرزاده

چ. کاراکترهای تاریخی

۱- اوجو بینیق: در قصص آذربایجان این کاراکتر خیلی وقت‌ها همراه «آلثیانی» می‌آید به طوری که گویا همزاد و همجنس اوست. در آذربایجان تصویر بر این است که او مذکور است اما پاره‌ای او را مؤتث می‌پندارند. اوجو بینیق چنان بلندقاامت است که از ساختمان‌های مجاور بالاتر دیده می‌شود.

در آذربایجان عقیده بر این است که حتی عزراپیل نیز از قبض روح او می‌ترسید و می‌توانست نزدیکش شود و به این جهت وی عمری زیاد یافت. اما روزی چوبی بزرگ بر کف پای او رفت به طوری که او را خیلی اذیت می‌کرد. اوجو بینیق از درد پایش در کنار رود نیل پایش را از این ور رود به آن ور رود دراز کرده و کمک خواست که کسی این چوب را از پایش درآورد. عزراپیل که از او می‌ترسید فرصت را غنیمت شمرده همان جا، جان او را گرفت. از آن تاریخ پای اوجو بینیق پلی بر روی رودخانه نیل است که هر سال این پا را روغنمالی می‌کنند تا نپوسد. برخی اوجو بینیق را شکل مستعمل «اوج بن عنّاق» یعنی پسر عنّاق می‌دانند که عنّاق خود از اولاد نوح است.

«در افسانه‌ها آمده که او در منزل آدم زاده شد و تا زمان موسی زیست. او را فرزند عنّاق و عنّاق را پسر حوا دانسته‌اند. البته برخی منابع عنّاق را نام مادر او دانسته‌اند. همچنین او را مردی بلندقامت دانسته و عمرش را سه‌هزار و پانصد سال نوشته‌اند. گویند طوفان نوح تا کمر او بود. او به خدا کافر گشت که این کفر بر اثر غروری بیجا در او به وجود آمده بود. وی به دشمنی با موسی پرداخت. موسی نیز عصای خود بر قوزک پای او زد و بر اثر زخمی که بر پای او به وجود آمد ضعیف گردید. شیرها و گرگ‌ها بر او مسلط شدند و او را خوردند»
www.tebyan.ir

در یک جمله می‌توان گفت اوجو بینیق کاراکتری قام افسانه‌ای از یک شخصیت تاریخی است.

۲- بهلول داننده: یا بهلول نادان یکی دیگر از کاراکترهای قصص و حکایت‌های کوتاه آذربایجان است. فی الواقع صفات «داننده» و «نادان» برای بهلول نشان‌دهنده‌ی شخصیت اصلی اوست. بهلول نیز به سان ملانصرالدین در برخی قصص آذربایجان به سان بچه‌ی ساده‌ای است و در برخی دیگر چنان جمله‌ای نغز از او می‌شنویم که آن سخن نغز امروزه به مثلی درخور تبدیل گشته است.

واقعیت این است که این شخصیت‌ها عالمان بزرگ زمان خود هستند و اگر گهگاه برخی گفتار یا رفتار بچه‌گانه چون الاغ‌سواری با چوب انجام می‌دادند خود گویای بعد دیگری از عالم بودن و علم این شخصیت‌ها است که به جهت کاستن از فشار حاکمیت مجبور به انتخاب این شیوه از رفتار بوده‌اند و در این میان هر کس نسبت به عقل و درایت خود از این شخصیت‌ها برداشتی متفاوت داشته است. کسانی که عالم بوده‌اند او را بهلول داننده و ناعاقلان آن را بهلول دیوانه خوانده‌اند.

«می‌گویند بهلول داننده یا ابو وهب بن عمرو صیرفى کوفى، یکى از عقلائى مجانين معاصر هارون الرشيد بود. سال ٨٠٦ ميلادي در كوفه به دنيا آمد و در كوفه نشو و ما يافت. از شاگردان امام جعفر صادق بود ولی چون خلفای جور امام و شاگردان او را اذیت مى‌کردد امام جعفر صادق دستور داده بود تا بهلول خودش را به دیوانگى بزند تا از ستم خلفاً مصون یماند.»

۳- حاتم طایی: «حاتم الطائی) فرزند عبدالله (-؟ ۶۰۵) م. از بزرگان عرب، مردی سخنی و بلندنظر در دوره‌ی پیش از اسلام، جواهرد و بخشندۀ بود و عرب در سخا و کرم بدو مثل می‌زند. او یکی از سخاوت‌مندترین مردان آن دوران بود که هنوز آوازه‌ی کرم و سخاوندی وی در قام اعصار دنیا پیچیده است. نام کامل وی «حاتم بن عبد الله بن سعد بن الحشرج بن أمریء القيس»، مشهور به «حاتم الطائی» بود.

حاتم طایی قصص آذربایجان فردی، میهمان‌پرست و سخاوند است و چنان سخاوتی دارد که هر کس را که از هفت فرسنگی خانه‌اش رد شود به منزل آورده، برای وی غذا می‌دهد. خانه‌ی حاتم در هفت راهی است تا هر آنکه از آنجا رد می‌شود میهمانش شود. او عمارتی ساخته که ۴۰ درب دارد و وقتی رهگذری به خانه‌اش می‌آید و از هر یک از درب‌ها رد می‌شود یک قطعه طلا به او داده می‌شود. به این خاطر میهمان حاتم رغبتی برای رفتن از منزل حاتم

ندارد. مثل قصه‌ی «کوْر پادشاهین اُوغلو ابراهیم ناغیلی» (ابراهیم پسر پادشاه کوں) که به اسم «حاتم طایی» هم مشهور است.

۴- سلیمان پیغمبر: قصص آذربایجان همان «سلیمان ابن داود» است که در قرآن از او سخن رفته است. سلیمان نبی در برخی قصص آذربایجان در نقشی کوتاه ظاهر می‌شود. به طور خلاصه می‌توان گفت سلیمان شخصیتی است بسیار عاقل، عدالت‌پرور، که زمین و زمان و هر آنچه در آن است در تسخیر او است. او زبان‌گامی حیوانات را بلد است و همه‌ی حیوانات در حیطه‌ی دستور و فرمان‌برداری از سلیمان نبی هستند که هدده سردسته‌ی آن‌هاست. این اطاعت به حدی بوده است که بعد از سلیمان نیز هر کس حتی برای رام کردن حیوان رام‌نشدنی قسم **فولکلور** حضرت سلیمان را بدهد «حضرت سلیمان عشقینه» آن حیوان رام می‌شود. انگشت حضرت سلیمان نشانه‌ای از رمز و راز قدرت اوست که آن را «اختیار اوزویو» گویند. این انگشت بعد از سلیمان به دست پادشاه مارها افتاده است و پادشاه مارها انگشت را به قهرمان مثبت قصه‌ی می‌بخشد که قهرمان در سایه‌ی سحر انگشت به خوشبختی می‌رسد. مثل قصه‌ی «سلیمان پیغمبرین اوزویو و تاجیر اُوغلو محمد» (انگشت حضرت سلیمان و محمد پسر تاجر) سلیمان داننده سرّهاست. قالیچه‌ی حضرت سلیمان زمان را در می‌نوردید و در آن واحد سوارش را از یک مکان به مکانی دیگر و از یک زمان به زمانی دیگر می‌برد (قصه‌ی گوّل ایله سناوار). وقتی بعد از کشمکش و حوادث قهرمان قصه معاشوقه‌اش را از دست دیو نجات می‌بخشد اما خودش نیز در این راه جانش را از دست می‌دهد، سلیمان پیامبر از خداوند می‌خواهد که به قهرمان نیکی‌ها زندگی دوباره ببخشد و بدین‌سان غایت قصه را برای شنونده خوشایند می‌نماید. مثل قصه‌ی «احمد تالانی» یا «گوّل ایله سناوار».

در قرآن کریم مشخصاتی از حضرت سلیمان آمده است که اکثر آن‌ها در قصص آذربایجان راه یافته‌اند مثل: پادشاه بودنش، قدرت داشتن او، حکیم بودن، در اختیار داشتن باد، تسلط بر دیوان، آگاهی از زیان مرغان، داشتن انگشتی پر رمز و راز، عدالت، علم و تدبیر و خصلت‌های خوب اخلاقی مانند تواضع، البته بر عکس آن برخی خصوصیات حضرت سلیمان که در تورات موجود است به قصص آذربایجان ورود پیدا نکرده است مثل: غفلت سلیمان از ترویج تندیسپرستی در کاخ خود، شناختن دیوی که در انگشتی سلیمان است توسط آصف و داشتن ثروت زیاد و قصر بلورین و اسب‌های فراوان. از قصص دیگری که سلیمان نبی در آن نقش دارد می‌توان به قصه‌ی «سلیمان پیغمبر و قاریشقا» (سلیمان پیامبر و مورچه) اشاره کرد.

۵- شاه‌اسکندر: زمانی که پادشاه قدری با دختر پادشاهی دیگر مبارزه کرده و باهم زن و شوهر می‌شوند به دنیا می‌آید و اسکندر نام می‌گیرد. اسکندر که به مانند همه‌ی بني‌آدم است فقط دو شاخ اضافی دارد. اسکندر بعد از پدرش به سلطنت می‌رسد. از زمانی که اسکندر زاده می‌شود سلمانی‌های شهر سیاه‌روز می‌شوند چرا که وقتی برای اصلاح موى اسکندر به کاخ او می‌آیند به جهت اینکه شاخ اسکندر را لو ندهند سرشان از بدشان جدا می‌شود. در این راه فقط یک سلمانی است که جان سالم به در می‌برد. با التماس او، اسکندر بر پیری و

فرزندانش رحم می‌کند اما از او قول می‌گیرد که این سر را به هیچ کس بازگو نکند و گزنه جانش را خواهد ستاند. پیرمرد سلمانی سالها راز را نگهداری می‌کند و حتی به جهت اینکه لو ندهد از شهر مهاجرت می‌کند اما در جایی، دیگر نمی‌تواند سر را در درون خود نگه دارد لذا سرش را به چاهی خم می‌کند و به چاه داد می‌زند «اسکندر شاخ دارد، شاخ دارد، شاخ دارد». روزی چوبیانی نی را از لبه‌ی این چاه می‌برد و وقتی در نی می‌دمد همه جا را صدا بر می‌دارد که «اسکندر شاخ دارد شاخ دارد شاخ دارد». بدین‌وسیله راز اسکندر برملا می‌شود. اسکندر پادشاهی تنومند و مقتندر است. اما با آن همه عظمت وقتی می‌میرد دستش از تابوت بیرون می‌ماند. هر چقدر سعی می‌کنند دست اسکندر را به داخل تابوت بگذارند دستش بلند شده از تابوت بیرون می‌ماند. عاقبت پیری دنیادیده علت این حادثه را به مردم آشکار می‌سازد که اسکندری با آن عظمت و اقتدار و ثروت وقتی می‌میرد دست خالی از این جهان رحل می‌کند. قصه‌ی «حق سوز یئرده قالماز» حکایت همین ماجراست. اسکندرشاه بیشتر شخصیتی افسانه‌ای است تا واقعی و تاریخی. می‌توان گفت اسکندر کاراکتری تمام‌افسانه‌ای از یک پادشاه تاریخی است.

۶- شاه اسماعیل: «ملقب به ابوالظفر بهادرخان حسینی و معروف به شاه اسماعیل یکم مؤسس سلسله‌ی پادشاهی صفوی است. وی که رهبر یک گروه شیعی به نام قیزیلباش بود از سال ۹۰۷ ه.ق با تصریف تبریز خود را شاه خواند و در سال‌های بعد تمامی سرزمین امروزی ایران و بخش‌هایی از عراق کنونی را به قلمرو خود افزود. از وی اشعاری به ترک آذربایجانی با تخلص ختایی بر جای مانده است» (منبع: ویکی پدیا)

۵۵

«البته سیمای اساطیری شاه اسماعیل در فولکلور آذربایجان به نحوی با بازی تقدیر آمیخته است و پیشگویی مشهود «رمدار پری» در خصوص دستگیری و طالع شومی که انتظار دلدارش است، شاه اسماعیل را از حرکت باز نمی‌دارد و او که در جنگ‌آوری و کارهای عظیم و سخت همچون هرکلس قهرمان سرشناس و پر آوازه یونان با توانایی و نیرومندی بسیارش واهمه‌ای نمی‌شناخت و زندگی آدمیان را امن‌تر می‌ساخت به دنبال سرنوشتی می‌رود که از پیش او را از عواقبش آگاه ساخته بودند. او خطر را می‌پنیرد و اما اسارت و کوری پیشانی نوشت او می‌شود تا که آبی در کنار درختی با پریان که نمادی از اکسیر ابدیت و مایه عمر دراز و اصل همه درمان‌های است، به یاری اش من‌شتابد. (علیرضا ذیحق- رمز و اسطوره در فرهنگ شفاهی آذربایجان)

از جمله قصص با کاراکتر شاه اسماعیل می‌توان موارد زیر را نام برد:

قصه‌ی «شاه اسماعیل خطایی و اوج اوغرو» (شاه اسماعیل خطایی و سه دزد) و «شاه اسماعیل» (واریانت ترکیه) که قصه‌ی چگونگی تخت نشستن شاه اسماعیل و عاشق شدن او به گلزار خانم است. یا قصه‌ی دیگر مثل «حیله‌گر قوچا» (پیر حیله‌گر)

۷- انوشیروان شاه: در قصص آذربایجان برخلاف آنچه که در فرهنگ فارس رایج است پادشاهی چندان عادل نیست اما وزیری با درایت و منصف دارد. مثلًا در قصص «بابای امیر» و «اوغلانلار نورانی کیشی» با شخصیت پادشاه انوشیروان روبرو

هستیم. کاراکتر انوشیروان در قصص به وسعت و گستردگی شاه عباس و شاه اسماعیل تکرار نشده است اما به حدّی است که حتی چندین ضربالمثل از این پادشاه به فرهنگ و امثال آذربایجان راه یافته است.

۸- شاه سلطان حسین بایقرارا: «پسر امیر منصور پسر بایقرارا پسر عمر شیخ پسر

تیمور گورکانی معروف به خاقان منصور و معزالسلطنه و ابوالغازی آخرین سلطان بزرگ از امیرای تیموری (فرمانروایی: ۷۵-۸۷۳ ه. ق. / ۱۴۶۹-۱۵۰۶ م. ق. - ۹۱۱ ه. ق. / ۸۷۵-۱۴۷۰ م.) بود.

او پادشاهی ادبپرور و هنردوست بود و وزیر معروفش امیرعلیشیر نوایی موجب شهرت دربار او و آبادانی پایتختش هرات شده بود. میرعلی هروی از خوشنویسان مهم سده دهم مدتی در

دربار وی بوده است. سلطان حسین بایقرارا در سال ۸۶۱ هـ که خراسان آشفته شده بود، در

شهر مرلو به پادشاهی نشست و در ذیحجه ۸۶۲ هـ / ۱۴۵۹ میلادی استرآباد را فتح کرد و

در سال ۸۷۳ هـ / ۱۴۶۹ میلادی هرات را تسخیر نمود و در ۸۷۴ با میرزا یادگار محمد جنگید

و در اواخر سال ۸۷۵ هـ با سلطان محمود جنگید و تا سال ۹۰۲ هـ در غایت دولت و اقبال حکومت کرد و در سال ۹۱۱ هـ / ۱۵۰۶ م. درگذشت. اثری موسوم به «مجالس العشق» و

اشعاری به فارسی و ترکی دارد و تخصص حسینی بوده است» (ویکی پدیا)

از نمونه قصه‌هایی که وی در آن‌ها مطرح است می‌توان قصه‌ی «امیرعلیشیر نوایی و

قوجا چوبان» و قصه‌ی «آدام اولان یئرده میلچک ده اولار» را نام برد. قصصی که سلطان حسین

بایقرارا در آن نقش دارد حکایت‌هایی کوتاه و حکمت‌آمیز است که وی همراه وزیر معروفش

امیرعلیشیر نوایی در آن نقش دارند. به هر حال سلطان حسین بایقرارا و به خصوص شاه

اسماعیل به نقش نسبتاً منفی پادشاه رنگ و رویی مثبت بخشیده‌اند.

فیش
سایی
۱۷۱

۵۶

۹- شاه عباس: فرزند محمد خدابنده پنجمین پادشاه خاندان صفوی است که به سال

۹۸۷ هـ در هرات متولد شد و به سال ۹۹۶ هـ بر تخت نش特 و پایتخت را از قزوین به

اصفهان انتقال داد و در سال ۱۰۳۸ هـ پس از ۴۲ سال سلطنت درگذشت. «شاه عباس در فولکلور

آذربایجان به دو گونه‌ای مغایر تصویر می‌شود. یکی «شخصیتی عیاش که فقط و فقط به فکر

پر کردن حرم‌سایی خویش است که دختران زیباروی را از سراسر مملکت بر حرمخانه‌اش گرد

آورده و در این راه از هرگونه ظلم و ستم و زورگویی ابایی ندارد. وضع مالیات سنگین، انتقال

پایتخت از تبریز و قزوین به اصفهان و بتوجّهی و حرمتشکنی اش به زبان ترکی از خصوصیات

تاریخی اوست به طوری که علاقه‌ای که از زمان شاه اسماعیل میان آذربایجان و صفویه پیدا شده

بود را یک تنه بر باد داد. این‌ها خود کمترین دلایلی بود که در نزد مردم سیمایی منفی از

او در داستان‌های آذربایجان ارایه شود و دیگری به گونه‌ی درویشی مهربان و گشاده دست که

شب‌ها به یاری گرسنگان و بیوه‌زنان و درمندان می‌شتابد. در ظاهر سیمایی اخیر زاده‌ی تبلیغات

شدید دستگاه حکومتی و پاره‌ای اقدامات متظاهرانه‌ای چشمگیر و عوام‌گردانه است که نگداشته

[گروهی از] مردم ظاهربین ماهیت دستگاه حاکمه را دریابند.» (صد بهرنگی)

برای مثال شاه عباس در قصه‌های «کنچلین محکمه‌سی» (محاکمه‌ی کچل) یا «داش

دمیر ناغیلی» (قصه سنگ آهن) کاراکتری منفی به شمار می‌رود. اما همین چهره در قصه «شاه عباس و اکینچی نین قیزی» (شاه عباس و دختر کشاورز) و «شاه عباس و سوڈجو کیشی» (شاه عباس و مرد شیرپوش) ابوالقاسم سیمایی مثبت دارد و در قصه «افچ باجیلار» (روایت خوی) سیمایی بینابینی بین مثبت و منفی است که این ویژگی‌ها را در داستان «آشیق عباس و گولگپری» نیز می‌بینیم. در برخی روایتها سیمای او عدالت‌گستر و در روایت دیگری ظالم تصویر شده است. به هر حال برده شدن «گولگپری» نامزد «آشیق عباس» به دربار شاه عباس خود گویای چهره‌ی واقعی است.

در هر حال شاه عباس در قصص آذربایجان کاراکتری ناشناخته نیست به نحوی که قصص مربوط به او اکثراً به سبک و سیاق ویرهای شروع می‌شود:

گونلرین بیر گونونده
شاه عباس دۆربونونده...
و بعضًا با عبارت کومیکی هم آمیخته شده است:

گونلرین بیر گونونده،
شاه عباس دۆربونونده،
تۇيۇق ياتىپ نىنинدە،
يۇلچۇ عاباس سورگونونده...

والحق

۵۷

شاه عباس دوربینی دارد که از آن دوربین می‌تواند شهر دیگری را بیند و کسی را زیر نظر داشته باشد. این دوربین به سان «جام» پادشاه جمشید است و «کولا فرنگی» نام دارد مثل قصه‌ی «حسن قارا و شاه عباس». شاید بتوان «کولا فرنگی» را به جای «شهر فرنگ» چند دهه پیش دانست.

در قصص شاه عباس دو موضوع غمود بیشتر پیدا می‌کند یکی سرکشی شاه در قالب درویش از رعایا است (البته بعضاً شاه عباس و وزیرش الله‌وئردی خان به جای درویش در قالب تاجر از بلاد سرزمین دیدن می‌کنند). و دومی عاشق شدن شاه به دختری در حین سرکشی و تلاش در به دست آوردن دختر است مثل قصه «شاه عباس و صنعت اوپرگرک» (شاه عباس و یاد گرفتن صنعت) و «پادشاه و دختر» و...

شاه عباس کاراکتر برخی از قصه‌های فارسی نیز است که در این قصص نیز اغلب در قالب درویشی ظاهر می‌شود. اخیراً کتابی تحت عنوان «پادشاه درویش‌ما» چاپ شده است که در برگیرنده‌ی قصه‌های شاه عباس می‌باشد.

۱۰- لقمان حکیم: «غلام سیاهی که در سرزمین سودان چشم به جهان گشود. لقمان چهره‌ای سیاه و نازیبا داشت، ولی از دلی روشن، فکری باز و ایمانی استوار برخوردار بود. به دلیل نبوغ عجیب و حکمت وسیع‌ش از بردگی آزاد شد و هر روز مقامش اوج گرفت و شهروی آفاق شد. برای گذراندن امور زندگی به حرفه‌ی خیاطی و یا درودگری مشغول بود (البته بعضی گفته‌اند لقمان بنده‌ای بود حبسی که از راه شبانی معيشت خود را می‌گذراند) بیشتر

وقتی در همنشینی با فقهاء و دانشمندان و پادشاهان می‌گذراند و آنان پند می‌داد و از کبر و غرور بر حذر می‌داشت و خود نیز از احوال ایشان عبرت می‌گرفت. در این شرایط بود که لقمان شایسته پوشیدن جامه‌ی حکمت شد. گویند در نیمروزی گرم که مردم در خواب قیلوه بودند جمعی از فرشتگان که لقمان قادر به رویت آن‌ها نبود، نظر لقمان را در مورد خلافت و پیغمبری جویا شدند.

لقمان در پاسخ فرشتگان گفت: اگر خدای متعال مرا به قبول این امر خطیر امر کند، فرمان او را با دیده مثبت خواهم پذیرفت و امید و یقین دارم که او مرا در این کار یاری خواهد کرد ولی اگر اختیار رد یا قبول این امر با من باشد از پذیرش این مسئولیت بزرگ عنز خواهم خواست و عافیت را اختیار می‌کنم. فرشتگان علت امتناع لقمان از پذیرش این مسئولیت را جویا

فولکلور شدن، لقمان گفت:

- حکومت بر مردم اگر چه منزلتی عظیم دارد، ولی کاری بس دشوار است و در جوانب آن فتنه‌ها و بلاها و لغزش‌ها و تاریکی‌های بیکرانی وجود دارد که هر کس را خدا به خود واگذارد گرفتار آن شود و از صراط مستقیم و راه رستگاری منحرف گردد و هر کس از آن‌ها برهد به فلاح و رستگاری نائل خواهد شد.

اما دسته‌ای از مفسرین معتقدند او پیامبر بوده ولی اغلب او را حکیمی فرزانه دانسته‌اند.

در سیاهی چهره او تردیدی نیست ولی حکمت بی‌نظیرش، سیرت او را بسیار منور کرده بود.

به هر حال در قصص آذربایجان لقمان همین شخصیت را دارد به اضافه اینکه در قصص آذربایجان لقمان بعد دیگری دارد و آن وجه طبابت اوست. مثل قصه‌ی «لقمان و شاگردی»

(لقمان و شاگردش)

قیش ۱۳۹۲
سایی ۱۷۱

۵۸

۱۱- لثیلاج: اگر چه در قصص آذربایجان در سناریوهای مختلفی نقش ندارد و نقش آن صرفاً محدود به یکی دو قصه بیشتر نیست اما به هر حال توانسته است خود را به عنوان کاراکتری با خصوصیات منحصر به فرد به ثبت برساند. لثیلاج قمارباز مشهور قصص آذربایجان است. در تاریخ درباره‌ی لثیلاج آمده است: «ابوالفرج محمدبن عبدالله که در نزد مردم به لیلاج و لجلاج معروف است، در اواخر قرن چهارم و اوایل قرن پنجم هجری می‌زیست و آن طور که در کتب تاریخی آمده استاد بازی‌های شطرنج، نرد و سه قاپ بوده است. از این رو او را پیر و مرشد قماربازان گفته‌اند. پدر او صفة بن داهر از حکماء هند و از نديمان خلفای بنی عباس بود. او در جوانی به همدان (آذربایجان) رفت و آنجا به زندان افتاد و با پاد میانی ابوعلی سینا از مرگ نجات یافت اما دست چپش را قطع کردند. او چند سالی ترک قمار کرد تا این که در یک بازی همه دارایی‌اش را باخت و با کمک ابوعلی سینا به شیراز رفت و در گلخن یکی از حمام‌های قدیمی ساکن شد.» (منبع: ویکی‌پدیا) در قصه‌ی «جیحون» با کاراکتر «لثیلاج» بهتر آشنا می‌شویم.

۱۲- ملانصرالدین: شخصیتی تاریخی است که بنا بر نوشه‌ها در روستای «خورتو» ولایت «سیوری» ترکیه به سال ۱۲۰۷ به دنیا آمد. ملا شخصیتی فراموشی است که نه تنها

در دنیای ترک بلکه برای هشتصد سال او قهرمان داستان‌های شادی‌آور و طنزآمیز مردم خاورمیانه، هند، چین، شمال آفریقا، بالکان... غیره بوده است. ملأنصرالدین را در چین افندی، مصر و ترکیه به حوجانصرالدین و یا به اختصار حوجا، ایران و آذربایجان ملأنصرالدین، یونان حوجانصرالدین، قرقستان خوجانصرالدین، تاجیکستان مشققی، سودان جوها، الجزیره جوها، مالتا جاهان، مقدونیه استرادین حوجا، سیسیل جیوفا، قرقیستان نصرالدین افندی، جنوب ایتالیا جوفا آلبانی و کرواسی خوجه شهرت دارد.

هم‌چنانکه ملأنصرالدین از دیگر انسان‌های جامعه‌ی خود متمایز است نگاههای متفاوتی هم به او وجود دارد. برخی وی را نادان و برخی دیگر او را عاقل‌تر از هر عاقلی می‌دانند. در برخی قصص آذربایجان ملا به سان بچه ساده‌ای است و در برخی دیگر چنان جمله‌ای نغز از او می‌شنویم که اغلب آن سخن نغز امروزه به مثلی در خور توجه تبدیل گشته است. ملا بیشتر در حکایت‌هایی کوتاه نقش دارد که امروزه اغلب آن‌ها در حکم لطیفه یا ضرب المثل هستند.

۱۳- وزیر الله‌وئردی خان: «سردار و فرماندار نامی هم‌عصر شاهعباس یکم صفوی است. گویا وی گرجی‌الاصل بود که به اسلام گرویده بود و در دستگاه صفوی خدمت می‌کرد. الله‌وئردی خان نخستین سپه‌سالار کل ارتش شاهعباس یکم و فرماندار (بیگلریگی) ایالت فارس بود. همچنین وی پدر امامقلی خان مشهور نیز هست. این سردار گرجی تا حدی رشادت می‌کند

والحق

۵۹

که امروز در حرم امام رضا، گبند الله‌وئردی خان، به نام وی است. (منبع: ویکی پدیا) در قصص آذربایجان هنگامی با وزیر الله‌وئردی خان روبرو می‌شویم که با شاهعباس مواجه باشیم. شاهعباس به همراه وزیر الله‌وئردی خان در پوشش درویشی به گشت و گزار در شهر یا سرکشی به رعایا و بلاد سرزمین می‌روند. بعضًا در قصص شاهعباس پادشاه و وزیرش الله‌وئردی خان اگر به قالب درویش نیایند در قالب تاجر از بلاد سرزمین دیدن می‌کنند. در این گشت و گزارها شاهعباس اغلب از دختری خوشش می‌آید که به اتفاق الله‌وئردی خان در صدد به دست آوردن آن دختر هستند و البته مثل قامی وزیر الله‌وئردی خان نسبت به شاهعباس با درایت رفتار کرده و اغلب مشکلات به وجود آمده را حل و فصل می‌نماید. اما با این حال در واریانتی از داستان «آشیق عباس و گولگز» الله‌وئردی خان به تبریز آمده و سوگل آشیق عباس» را به اصفهان برای شاهعباس می‌برد.

۱۴- وزیر امیر علی‌شیرزیوانی: «شاعر، دانشمند و وزیر سلطان حسین بایقرای گورکانی بود. نام او علی‌شیر بن اولوس یا کیچکنه یا کیجینه یا کجکنه نوائی جغتایی و ملقب به نظام الدین است. از بزرگزادگان خاندان جختای پسر چنگیزخان حاکم مauraء النهر و کاشغر و بلخ و بدخشان بود. او مردی نیکوصفت و دانشمند و شاعر بوده اشعار بسیاری به دو زبان فارسی و ترکی جغتایی دارد به همین جهت مشهور به ذواللسانین بود. تخلص او در اشعار ترکی نوائی و در اشعار فارسی فانی یا فنائی است. وی در سال ۸۴۴ هـ ق در هرات متولد شد.

علی‌شیر در خردسالی با سلطان حسین میرزا که همدرس و هم‌مدرسه بوده‌اند، عهد و

پیمان بسته بودند که هر کدام به سلطنت برسرد از حال دیگری تفقد نموده، فراموشش نکند. نوایی از آن پس به منظور تحصیل معارف و کمالات خراسان و سمرقند و بسیاری از شهرهای دیگر را سیاحت کرد و در آن میان گرفتار فقر و فاقه‌ای سخت شد. در این هنگام سلطان حسین‌میرزا در هرات به سلطنت نشست و به حکم همان پیمان قدیم، امیر علی‌شیر را از سمرقند فراخوانده منصب مهرداری خود را به وی واگذار کرد و اندکی پس از آن امر صدارت را نیز به او داد و بزرگی مقامش به جایی رسید که هر یک از برادران و فرزندان سلطان، ملازمت او را مایه‌ی شرف و افتخار خود می‌دانستند و سلطان نیز بی‌مشورت او به هیچ کاری اقدام نمی‌کرد.

امیر علی‌شیر علاوه بر مقام علمی و تأییفات بسیاری که داشت، وی شخصی خیر و

فولکلور نیکوکار بود که آثار خیریه‌ی بسیاری از او به جای مانده است. از آن جمله ایوان جنوبی صحنه عتیق حرم علی بن موسی‌الرضا و آب نهر خیابان مشهد و مقبره‌ی فریدالدین عطار نیشابوری و بقعه‌ی امیر قاسم الانوار در قریه‌ی لنگر می‌باشد.» (منبع: ویکی پدیا)

از این دانشمند کتب متعددی به یادگار مانده است از جمله کتاب «محاکمة‌اللغتین» را می‌توان نام برد. وی در این اثر به تطبیق دو زبان ترکی و فارسی پرداخته و از جهت رسایی کلمات و جمله‌بندی برتری زبان ترکی به فارسی را به تحریر در آورده است. نوایی از مدافعان سرسخت سروdon اشعار به زبان ترکی بود و برخی شعرای ترکی زبان فارسی‌گویی را از این بابت مذمّت کرده است.

از جمله قصصی که از این وزیر دانشمند است می‌توان به «آدم اولان یئرده میلچک ۵۵ اولار» (جایی که آدم هست مگس نیز هست) و «علی‌شیر نوایی و قوچا چوبان» اشاره داشت. نقش این دانشمند به عنوان وزیر قصص کاراکتر وزیر قصص را تحت الشعاع قرار داده و به نقش منفی وزیر اعتباری مثبت بخشیده است.

قیش
سایی ۱۳۹۲

۶.

چ. کاراکترهای اجتماعی و پیشه‌ای

۱- آتا و آنا (پدر و مادر): در قصص آذربایجان نقش پشتیبان و نصحیت‌دهنده‌ی فرزند را دارد. اما این اغلب زمانی است که همسر او در قید حیات است و خانواده روال طبیعی خود را سیر می‌کند. وقتی که همسرش بیلد و او برای بچه‌هایش نامادری بیاورد اخلاق و خلق و خوی او عوض خواهد شد و حتی با تلقین نامادری ممکن است سر فرزند خود را به خاطر ویار همسرش ببرد یا فرزندان خود را در بیابانی گم سازد. منونه پدر بدی که زن‌بابا آورده و بچه‌هایش را اذیت می‌کند در قصه‌های «نه‌لیک» (نامادری) یا همان «پرنده‌ی آوازخوان» و همچنین قصه‌ی «ناراخاتین» می‌بینیم. اما در عوض مادر نقش مهربان و فداکار دارد که با وجود اینکه حتی بچه‌اش مورد خشم پدر- به خصوص پدری که تاجدار است- قرار می‌گیرد او را در آغوش و حمایت خود می‌گیرد. البته مادری که نامادری است نقشی منفی است که هزار و یک بلا سر فرزندان شوهرش درمی‌آورد با این اوصاف آنا در قصص آذربایجان چندان نقشی ندارد چرا که او در زیر سایه‌ی جنس مذکور است که در قصص نقش آفرینی می‌نماید. اما وقتی پدر می‌میرد مادر ضمن نگه‌داری بچه‌هایش وصیت و سفارشات شوهرش را نیز به

جا می‌آورد گویی او همیشه بعد از محو و مرگ شوهرش در نقش اول جای می‌گیرد. فونهی این مادر در قصه‌ی «پاسلی قتلینج» (شمیر زنگزده) دیده می‌شود.

۲- اوج باجیلار (سه خواهران): نیز به مثابه‌ی هفت خواهران در قصه‌های آذربایجان کم و بیش صاحب نقش می‌باشند. ویژگی‌های شخصیتی سه خواهران به مثابه ویژگی‌های کاراکتری هفت خواهران می‌باشد و عمدتاً فرق آنها در تعداد خواهران می‌باشد. البته بعضاً هم دیده می‌شود که در قصص مردمی آذربایجان به جای سه خواهر یا هفت خواهر پنج خواهر مطرح است.

در قصصی با کاراکتر چند خواهران تنها فرق اساسی که بین سه خواهران یا هفت خواهران دیده می‌شود مربوط به توصیف ویژگی‌های خواهران است به این نحو که در قصص با کاراکتر هفت خواهران معمولاً ویژگی‌های دیگر خواهرها به غیر از کوچکترین خواهر عبارت از یک کلی‌گویی است و به ویژگی‌های شخصیتی هر یک از خواهران زیاد پرداخت نمی‌شود اما در کاراکتر سه خواهر توصیف‌هایی- البته هر چند کلی‌گویی- از شخصیت هر یک از خواهران دیده می‌شود. با فونهی عینی این مسئله در قصص «آه» و «تلخون» مواجه هستیم. در قصه‌ی «آه» یک کلی‌گویی از هفت شخصیت خواهران داده شده است اما در قصه‌ی «تلخون» که واریانتی از قصه‌ی «آه» است با ویژگی‌های هر یک از خواهران بیشتر آشنا می‌شویم.

واریق

۶۱

البته کاراکتر سه خواهر بیشتر از هفت خواهر در قصه‌های مردمی آذربایجان دیده می‌شود. به هر حال در قصص با کاراکتر سه خواهران معمولاً آخرین خواهر یعنی کوچکرین خواهر مظهر ذکاوت، هوشیاری، صداقت، زیرکی، مهربانی و وفاداری به خانواده، خصوصاً به پدر و مادر است که نقش اول قصه یا حداقل نقش اول بین جمیع خواهران را دارد. خواهرهای دیگر معمولاً نقشی منفی دارند که حسود، کودن و نمادهای خیانت و جنایت هستند و به کوچکترین خواهر خود خیانت می‌ورزند یا حداقل می‌توان گفت که کوچکترین خواهر متفاوت‌تر از بقیه‌ی خواهران است. مثل سه خواهر در قصه‌ی «سه خواهران» (از قصص مردمی توفارقان) یا سه خواهر در قصه‌ی «آه» یا «اوج باجیلار» (سه خواهران) از قصص خوی و قصه‌ی «تببل قیز» (دختر تببل).

۳- اوج قارداشلار (سه برادران): ویژگی‌های شخصیتی سه برادران به مثابه ویژگی‌های کاراکتری هفت برادران می‌باشد و عمدتاً فرق آنها صرفاً در تعداد برادران می‌باشد. البته بعضاً هم دیده می‌شود که در قصص مردمی آذربایجان به جای سه برادر یا هفت برادر و پنج برادران مطرح است که ویژگی‌های شخصیتی این برادرها در سه یا پنج و یا هفت برادران به مثابه هستند و صرفاً تفاوت آنها در تعداد کاراکتر چند برادران است. در قصص با کاراکتر چند برادران تنها فرق اساسی که بین سه برادران یا هفت برادران دیده می‌شود مربوط به توصیف ویژگی‌های برادران است به این نحو که در قصص با کاراکتر هفت برادران معمولاً ویژگی‌های دیگر برادرها به غیر از کوچکترین برادر عبارت از کلی‌گویی از هر شش برادر است و زیاد به

ویژگی‌های شخصیتی هر یک از برادران پرداخت می‌شود اما در کاراکتر سه برادر توصیف‌هایی- البته هر چند کلی- از شخصیت هر یک از برادران دیده می‌شود. به عنوان مثال در قصه‌ی «اوغره» (دزد) که سه برادر به دنبال گنج وصیت شده پدرانشان هستند، توصیفی از هر یک از برادران- البته هر چند کلی- ارایه شده است.

از این سه برادر- که هر سه پسران پادشاه می‌باشند- در قصه‌ی «سونا بولبول» دیده می‌شود و برادر کوچک مورد اذیت دیگر برادران قرار می‌گیرد.

در قصه‌ی «ملک نادر» پادشاه که از سه زن خود هیچ بچه‌ای ندارد و با دریافت و خوردن خود و همسرش از سه سیب اهدایی درویش از سه همسرش صاحب سه پسر می‌شود. پادشاه در ازای این خدمت و البته طبق توافق قبلی سوئین پسرش را به این درویش- که

فولکلور آدم‌خوار است- می‌بخشد.

سه برادر در قصه‌ی «چین شاهزاده‌سی» (شاهزاده‌ی چین). در این قصه برادر ارشد برای ازدواج با دخترعمو «قالیچه‌ی سحرآمیز» و برادر دیگر «پرنده‌ی سحرآمیز» را برمی‌دارند اما کوچکترین برادر «داروی سحرآمیز» را انتخاب می‌کند. در نهایت این داروی سحرآمیز است که پدر دختر را شفا می‌دهد و دخترعمو با پسر سوئم یعنی کوچکترین برادر ازدواج می‌کند.

دو برادر ارشد سه برادران نه تنها نسبت به برادر کوچکشان تنگ‌نظر و خائن هستند بلکه به اجتماع و والدین نیز خائن می‌باشند. یکی دیگر از مونه سه برادران با نقش منفی دو برادر ارشد و نقش مثبت کوچکترین برادر قصه‌ی «حاتم طایی» یا همان «کوئر پادشاهین اوغلو ابراهیم» را می‌توان نام برد.

از مونه‌های دیگر این کاراکترها یعنی سه برادران می‌توان قصص «ملیک محمد»، «دونیا وارینا بتل باللاماق اولتاژ» (بر میراث دنیا اعتباری نیست)، «کوئر پادشاه»، «پاسلی قیلینچ» (شمیر زنگزده) و سه برادر قصه‌ی «ملیک احمد، ملیک محمد و ملیک جمشید» را نام برد. اگرچه در آذربایجان کاراکترهای «هفت برادران» بیشتر مشهورند اما تکرار نقش کاراکتر «سه برادران» در قصص آذربایجان زیادتر از «سه برادران» بوده و نقش آن‌ها در سناریویی قصص مختلف بیشتر از «هفت برادران» است.

۴- اُیناش (فاسق): مردی است منفی و اغلب دست و پا چلفتی اما با این حال با زنان شوهردار سرسری دارد. در قصص اغلب زن به بهانه‌ای شوهرش را از خانه بیرون کرده با گوشت و خوراکی‌هایی که شوهرش خریده است برای فاسق خود غذاهای خوشمزه‌ای تدارک می‌بیند. خاتمه‌ی قصه اغلب فاسق و زن خیانتکار جان خویش را از دست می‌دهند یا حداقل کتک مفصلی می‌خورند. مونه‌ی این شخصیت در قصص «پیرآگاجی» و «چُوخ اُلسا بیر اوووج»، «کُوسا» و «دیم بالیق» دیده می‌شود.

۵- پهلوان: از کاراکترهایی است که نقشی کوتاه و کم در قصه‌های آذربایجان دارد. پهلوان فردی قوی و قدرمند و نقشی مثبت در قصه‌های عامیانه آذربایجان است. اگرچه اغلب

پهلوان فردی مذکور است اما بعضاً نیز دختری خود را به هیبت پهلوانی مذکور آراسته و برای خود هماورده می‌طلبد. گاهی پهلوان که قهرمان قصه نیز هست برای هماورده به یمن و هند می‌رود و در آنجا با پهلوانان پادشاه نبرد می‌کند و آن‌ها را یک‌به‌یک به درک واصل می‌کند. گاهی پهلوان مرد در هماورده دختر پهلوان را شکست می‌دهد و چون او را پهلوانی کم هم آورد می‌بیند با او ازدواج می‌کند. پهلوانان بیشتر با زیگران عرصه‌ی داستان و افسانه‌های آذربایجان هستند و در قصص کمتر نقش دارند.

۶- چوبان (چوپان): نقشی مثبت در قصه‌های آذربایجان دارد. او به قهرمان درمانده و راه گم‌کرده‌ی قصه کمک می‌کند. نان و آبش می‌دهد. راه را به او می‌نمایاند. بعضاً یکی از گوسفندانش را سر بریده ضمن اطعم قهرمان با پوستش کلاهی برای قهرمان درست می‌غاید تا او خود را به شکل کچلی در بیاورد و شناخته نشود. نمونه‌ی همین نقش را در قصه‌ی «ناشوکور قیز» (دختر ناسپاس) می‌بینیم.

۷- خان: یکی دیگر از کاراکترهای قصص آذربایجان است. «مورتوس خان» قصه‌ی «غیرت قانادیندا» (بر بال غیرت) نمونه‌ی خان قصص آذربایجان است که ستمگر و ظالم به مردم روستاست. نمونه‌ی دیگر این خان در قصه‌ی «عاغیل لی اوشاقد» (بچه‌ی عاقل) دیده می‌شود که خان در صدد تصاحب زمین‌های روستای همسایه است. خان در این قصه علاوه بر تصاحب زمین‌های روستای خود تصاحب زمین‌های روستای همسایه را نیز در سر می‌پروراند. «خان خسیس» نمونه‌ی دیگر از این شخصیت است که در قصه‌ی «قیتمیر خان و عاغیل لی اوغلان» (خان خسیس و پسر عاقل) دیده می‌شود. خان با مسئولین حکومتی حشر و نشر دارد و از طرف دیگر راه و روش رشوه دادن به حاکم را به خوبی بلد است.

۸- دارغا (داروغه): به دارغا «بازاربیگی» هم گویند. دارغا در قصص آذربایجان برای انجام کارهایش «قدم حاقدی» یعنی رشوه طلب می‌کند. نمونه‌ی آن را در قصه‌ی «کچل محمد» می‌بینیم. داروغه همچنان که رشوه می‌گیرد در موارد فضاحت خود نیز برای رهایی رشوه می‌دهد... در قصه‌ی «یتیم قیز» (دختر یتیم) داروغه راه دختر یتیم را سد می‌کند و مزاحمت ایجاد می‌کند و هنگام شکایت دختر به قاضی با بردن خروسی به عنوان رشوه برای قاضی خود را نجات می‌بخشد. همین داروغه در قصه‌ی «افسانه‌ی کچل» نیز به قاضی خروس رشوه می‌دهد.

۹- درویش: در برخی از قصه‌های آذربایجان به مثابه‌ی فالگیر است. در برخی دیگر از قصص درویش به زنانی که آبستن نمی‌شود درمان دردش را می‌دهد. مثلاً در قصه‌ی نخود که زن قصه به پنهان نمی‌شد درویش به دم در آمد و از زن می‌خواهد «که یک کاسه نخود را خیسانده و شب بر بالای سرش قرار دهد تا بچه‌دار شود». زن نیز با انجام این کار فردا روز می‌بیند که هر یک از نخودها تبدیل به بچه‌ای شده و داد و جیغ بچه‌ها همه جا را گرفته است. در جایی دیگر در قصه‌ی «آدی و بودی» بابا درویش نه تنها دیزی این دو زوجه را خورده و اسبشان را صاحب می‌شود بلکه کار بدش را در دیزی انجام می‌دهد.

درویش قصص آذربایجان کاراکتری هردمبیل است که در قصه‌ای از کاراکتر روحانی به کاراکتری دزد در قصه‌ای دیگر تغییر می‌یابد. در چندین قصه آن قدر بذات است که جلوی اسب، گوشت، جلوی شیر، گندم و در جلوی پرنده علف می‌ریزد. نمونه‌ی درویش بد در قصه‌ی «فایدالی اویود» (پند مفید) می‌بینیم یا درویش که به پادشاه قصه‌ی «ملک نادر» که از سه زن خود هیچ بچه‌ای نداشت- سه سیب می‌دهد که شاه و همسرش با خوردن آن سیبها بچه دار و صاحب سه پسر می‌شوند ولی درویش در ازای بچه‌دار شدن پادشاه یکی از بچه‌هایش یعنی پسر سومش را می‌گیرد و این درویش آدمخوار است.

دیگر این که در قصص آذربایجان وقتی پادشاهی پنهانی می‌خواهد از شهر یا رعایا سرکشی نماید به تهایی یا در معیت وزیرش هر دو به قالب درویش درمی‌آیند و با این مسئله **فولکلور** بیشتر در قصصی مواجه هستیم که شاه عباس می‌خواهد مخفیانه از شهر یا جایی دیدن نماید. نمونه‌ی دیگر پادشاهی که در لباس درویش در شهر به گشت‌وگذار می‌پردازد قصه‌ی «نازیک بدن» و قصه‌ی «اوج صنعتکار» را می‌توان نام برد. به قالب درویش در آمدن پادشاه به این خاطر است که شناخته نشود.

مواردی از درمان درد نازیک توسط درویش را در برخی قصص مرور می‌کنیم:

- در قصه‌ی «پادشاه اوغلو» پادشاهی که از چهل زنش صاحب فرزند نمی‌شد با خوردن نصف سیب خود و نصف دیگر توسط زنش بچه دار می‌شود که این سیب را درویش به او داده است.

- پادشاه قصه‌ی «ملک نادر» از سه زن خود هیچ بچه‌ای ندارد که عاقبت با سه سیبی که از درویش می‌گیرد و خود و آخرین همسرش می‌خورند صاحب بچه می‌شود.

- در قصه‌ی «اع آتلی اوغلان» درویش سیبی را به پادشاهی که از سه زنش بچه دار نمی‌شد می‌دهد و از او می‌خواهد سیب را به چهار قسمت تقسیم کند و یک قسمت را خودش بخورد و سه قسمتش را به سه همسرش بدهد. پادشاه با این سیب از هر همسرش صاحب یک پسر می‌شود.

- در قصه‌ی «شاهزاده حلوافروش» نیز عیناً به مانند قصه‌ی «پرنده‌ی آبی» شاه اجاق‌کور است و همان ماجراه درویش و سیب دادن و سیب خوردن شاه و زنش و به دنبال آن بچه‌دار شدنشان دیده می‌شود.

- در قصه‌ی «سو قوشو» (پرنده‌ی آبی) پادشاهی اجاق‌کور است که به مانند قصه‌ی «دختر درزی و شاهزاده» درویشی به سراش می‌آید و سیبی به او می‌دهد که نصف سیب را پادشاه و نصف دیگرش را همسر پادشاه می‌خورند و بچه‌دار می‌شوند.

- در قصه‌ی «قاراقاش» درویش به شخصی که بدون فرزند است سیب می‌دهد اما در قبال این عمل نیتی منفی دارد.

- در قصه‌ی «اوج باجیلار» نیز درویش به شخصی که بدون فرزند است سیب می‌دهد اما در قبال این عمل نیتی منفی دارد.

- در قصه‌ی «دختر درزی و شاهزاده» زن درزی (خیاط) بچه‌دار نمی‌شد. روزی درویشی

به درب خانه‌ی آن‌ها آمده و سیبی را به زن می‌دهد تا بخورد و بچه‌دار شود. زن درزی با خوردن سیب آبستن می‌شود...

- در قصه‌ی «ضيقم شاه» دو کبوتر بر بالای درختی نشسته‌اند که یکی به آن دیگری می‌گوید «احمد تالانی در جنگل طلسمن شده به درخت سیبی می‌رسد که اگر از آن بخورد ستّش به ۱۵ سال کاهش می‌یابد و جوان می‌شود.» بدین وسیله احمد تالانی صحبت کبوترهای سخنگو را می‌شنود و در جنگل طلسمن شده از سیب خورده، جوان می‌شود.

- در قصه‌ی «آخ- وای» درویش سیبی از جیب خود در آورده سحری خوانده بر سیب فوت می‌کند و سیب تبدیل به دختری زیبا می‌شود...

ناگفته مانند که بخشیدن سیب به کاراکتر اجاق‌کور قصه در داستان‌های آذربایجان نیز دیده می‌شود. برای نمونه اینجا به داستان «نجف- خان و پریزاد» نگاهی کوتاه داریم:

تاجر محمد و تاجر احمد که کارشان تجارت از اصفهان به استانبول و بر عکس بود در یکی از مسافرت‌ها در اثنای راه استانبول و اصفهان آن‌ها بهم رسیده و آشنا می‌شوند. آن‌ها شب هنگام در چادر یکی‌شان نشسته به صحبت می‌پردازند و خیلی زود رفیق صمیمی می‌شوند. این هنگام درویشی قصیده‌خوان از آنجا رد می‌شود هر دو تاجر از صدای درویش خوششان آمده و می‌خواهند به درویش سکه‌ای بدهند. اما این درویش از نیمسرخ را از وسط بردیده یک قسمت را به تاجر احمد و یک قسمت را به تاجر محمد می‌دهد و از آن‌ها می‌خواهد این سیب را تا چهل روز به اتفاق همسرانشان بخورند و آنگاه صاحب فرزند خواهند شد اما یادشان باشد که دختر پسرشان را به عقد هم درآورند. از آنجایی که سیب‌ها تا چهل روز دوام نمی‌آورد تاجر محمد و تاجر احمد کالا و متعاشان را باهم معاوضه کرده به ولایتشان برمی‌گردند. آن‌ها سیب را به اتفاق همسرانشان می‌خورند. از این واقعه نه ماه، نه روز، نه ساعت، نه دقیقه، نه ثانیه سپری می‌شود. تاجر احمد صاحب یک فرزند دختر می‌شود اما تاجر محمد صاحب یک پسر و یک دختر می‌شود چرا که مقداری از قسمت سفید سیب به قسمت سرخ سیب که سهم تاجر محمد بود مانده بود. تاجر احمد اسم دخترش را «پنهانه» (مشهور به پریزاد) گذاشت و تاجر احمد اسم پسرش را «نجف‌خان» می‌گذارد... بعد‌ها این دو به هم می‌رسند و عاشق و معشوق می‌شوند.

البته عین همین ماجرا را در داستان «طاهر و زهره» نیز می‌بینیم:

- سیبی که درویش به احمد وزیر و حاتم سلطان می‌دهد هر کدام از برادران نصف سیب را با همسرانشان خوردۀ صاحب بچه می‌شوند.

۱۰- سودیار (سوداگر): در برخی از قصص به نام‌های بزرگان (بازرگان) یا تاجر شناخته می‌شود. سودیار مردی ستمگر، پولپرست است که کاراکتری منفرد در قصص آذربایجان به شمار می‌رود. سودیار، در قصه‌ی «طلعت» عمارتی ساخته که حتی پول درویشی کور را- که سال‌ها پیش، نوکر خودش بود و خودش او را به این حال و روز انداخته است- می‌رباید و همچنین بلایایی بر سر پسری یتیم به نام ابراهیم در قصه‌ی «یتیم ابراهیم و سوداگر» می‌آورد. در قصه‌ای دیگر به نام «اوغلانلا نورانی کیشی» سودیار بر روی دریا عمارتی ساخته است که

به غارت و چپاول هر آن کس که از آنجا آمد و شد دارد مشغول است.

حسادت تاجر به همسایه‌ی فقیر «کچل قره‌محمد» در قصه‌ی «ایکی قونشو» (دو همسایه) یا همان «قره محمد» و ازدواج با زن نخریس صرف‌آ برای سود بیشتر در قصه‌ی «پادشاه و آرواد» (شاه و زن) شخصیت حسود و مالاندوز تاجر را به خوبی نشان می‌دهد. در

یک کلمه تاجر جز پول به چیزی اهمیت نمی‌دهد.

در قصص شاه‌عباس، بعضًا شاه و وزیر آله‌وئردی خان اگر به قالب درویش نیایند در قالب تاجری از ولایات سرزمین دیدن خواهند کرد که شناخته نشوند. مثل قصه‌ی «شاه‌عباس و صنعت اوئرمنک» (شاه‌عباس و یادگیری صنعت).

سودیار با حاکمان رفت و آمد دارد و در ازای پولی که به دربار می‌پردازد از انجام هرگونه ظلم و ستم ابیانی ندارد. در قصص او عمارتی زیبا برای خود ساخته است که فقط در فکر مالاندوزی است. البته به ندرت تاجری هم مثل «تاجیر باشی بیلگه» پیدا می‌شود که نقشی مثبت از تاجر است.

۱۱- شاه: در قصه‌های آذربایجان نه می‌توان در ردیف چهره‌های منفی قرارداد و نه در ردیف چهره‌های مثبت. چرا که در قصه‌های مختلف آذربایجان هر دو نقش را داراست. در قصه‌های آذربایجان شاه در برخی موارد شخصیتی است که در عام واقعیت نیز وجود حقیقی دارد یعنی به عبارتی شخص معلوم‌الهویه است که در عام واقعیت و در تاریخ شخصیتی حقیقی و حقوقی است. از چهره‌های واقعی پادشاهان در قصه‌های آذربایجان می‌توان به شخصیت‌های «شاه‌عباس»، «شاه‌ اسماعیل»، «سلطان حسین بایقررا» و «انوشیروان» و «شاه‌طهماسب» اشاره کرد، مثل (قصه‌ی شمعون یهودی و شاه طهماسب) یا اینکه شاه، شخصیت‌های ساخته و پرداخته شده‌ای چون «ضیقهم شاه» و «شاهرخ شاه» است.

در موارد بیشماری از قصص آذربایجان کاراکتر شاه عاشق دختری زیباروی است که وزیر باید به نحوی آن دختر را به نکاح شاه در بیاورد که به خصوص در قصص «شاه‌عباس» این مسئله به چشم می‌خورد یا مثلاً در قصه‌ی «احمد ترکمه». یا اینکه دختر پادشاه خواستگارانی دارد که موضوع قصص است که یکی از خواستگاران دختر پادشاه اغلب کاراکتر کچل است. چهره‌های پادشاهان واقعی خود در برخی موارد در قصه‌ها نقشی مثبت و در برخی از قصه‌ها نقشی منفی را دارند اما به هر حال در قصص آذربایجان در مورد نقش شاه در مجموع بینش منفی بر بینش مثبت می‌چرخد.

در خیلی از قصص آذربایجان پادشاه به اتفاق وزیر در لباس درویش برای سرکشی از بلاد از کاخ خارج می‌شوند که حواتث پیش آمده در حین این سرکشی موضوع قصه را تشکیل می‌دهند. به قالب درویش درآمدن شاه و وزیر را در قصص «پادشاه و دمیرچی»، قصه‌ی «اوچ صنعتکار» (سه هنرمند)، قصه‌ی «عاغیل یاشدا دئیل، باشدادی» (بزرگی به عمل است نه به سن) مشاهده می‌کنیم.

یکی دیگر از مشکلات پادشاهان قصص آذربایجان تعیین جانشین برای خود است. در خیلی از قصص آذربایجان بارها دیده می‌شود که پادشاه اجاق‌کور است و موضوع فرزندار نشدن او موضوع قصه است مثل قصص: «ناخیرچی اوغلو و ائیواز» (ایواز و پسر رمه‌دان)، «بهرام شاه»، قصه‌ی «دمیرچی و پادشاه» (آهنگر و پادشاه)، قصه‌ی «شاهزاده تیمور»، قصه‌ی «چین شاهزاده‌سی» (شاهزاده‌ی چین) و قصه‌ی «ملک نادر» که مثلاً در «ملک نادر» پادشاه از سه زن خود هیچ بچه‌ای ندارد و عاقبت با سه سبی که از درویش می‌گیرد و خود و یکی از همسرانش می‌خورند زنش صاحب سه بچه می‌شود. در این تیپ قصص پادشاه با سحری که عمدتاً با سبی همراه است و درویش به او می‌دهد صاحب فرزند می‌شود و همین فرزند نقش اول قصه به شمار می‌رود.

بعض‌اً دیده می‌شود که پادشاه صاحب فرزندی نمی‌شود و برای انتخاب پادشاه جدید پرنده‌ی «باز شاهی» به هوا پرانده می‌شود. این پرنده بر دوش هر کس بنشیند پادشاه آن سرزمین خواهد شد و اغلب این شخص قهرمان قصه است که معمولاً غریبه‌ای به شمار می‌رود که تازه به آن شهر وارد شده است.

شاه اسماعیل و سلطان حسین بایقا را چهره‌های ندرتاً مثبت از پادشاهان تاریخی قصص آذربایجان است. البته در برخی قصص شاه عباس نیز چهره‌ای نسبتاً مثبت از پادشاهان تاریخی است. وقتی به طور کلی وقتی از پادشاه و سلاطین قصه‌ای به میان می‌آید بیشتر پادشاهان مصر، یمن، هندوستان، چین، فرنگ و اصفهان است که در قصه نقش دارند.

واریق

۶۷

۱۲- **عيار:** عياران دزدان مثبت قصه‌های آذربایجان هستند. در یک جمله می‌توان آن‌ها را به «رالين هود» تشبیه کرد که از ثرومندان و پادشاهان دزدی کرده به فقرامی بخشند. البته این شخصیت اغلب در افسانه‌ها و داستان‌های آذربایجان نقش دارند و کمتر بازیگر عرصه‌ی قصه‌های آذربایجان هستند. اغلب آن‌ها به صورت گروهی هستند که بعض‌اً به چهل نفر نیز بالغ می‌شوند و به «چهل عیار» شهرت دارند که «عيارباشی» سرکردی آن‌هاست. این عياران در خدمت پادشاهان قصه‌ها هستند و البته پادشاهی که نقش مثبت دارد.

۱۳- **فالچی (فالگیر):** شخصیتی است که با عالم ماوراءالطبیعه در ارتباط است. به ظاهر اگر چه فردی مثبت باید باشد اما نقشی نسبتاً منفی است که با ارواح دیگر دنیا در ارتباط است. نقش پیشگو نسبت به رویدادهای آینده دارد یا اینکه اشخاصی را که مورد آزار و اذیت جن و ارواح قرار می‌گیرد علاج می‌بخشد. کلّاً فالگیر هر کاری را می‌تواند انجام دهد مثلاً به زن نازا بچه می‌دهد یا بازش به وجود می‌آورد و برای چشم نخوردگی یا نجات کسی که روانش به هم خودده شده است دعا هم می‌نویسد در ادبیات جغتای «علم یا»، «برمی‌خوریم که فالچی بارندگی به وجود می‌آورد.

میت‌شناسان معتقدند که این شخصیت از شمنیسم منشأ گرفته اما بعدها خود به صورت شخصیتی جدا و مستقل از شمنیسم برای خود ویژگی پیدا کرده‌است. (جلال بیگلی- تۆرک میتولوژیسی).

همچنان که در شمنهای توا با انداختن تخماق نسبت به سلامت و آینده بیمار اظهار نظر می‌نمایند. در آذربایجان با اسمی مثل «باخیجنی»، «گژروجو» و «جین‌چی» نیز شناخته می‌شوند. در قصص بعضًا کاراکتر درویش و فالگیر و حتی نقش منجم باشی در هم ادغام می‌شوند. با نمونه‌ای از این کاراکتر در قصه‌ی «نخود» مواجه هستیم که به زن نازابچه می‌بخشد.

۱۴- قاری‌ننه (پیززن): عموماً در قصه‌های آذربایجان پیززنی است جادوگر و ساحر که کاراکتری نیمه‌منفی و نیمه‌مثبت است. قاری همیشه تسبیح و عصایی در دست دارد که «تومانین چکه- چکه، بورنون سیله- سیله» دنبال کاری است که از طرف وزیر یا وکیلی برای مقابله با قهرمان قصه به او پیشنهاد شده است. اگر چه «قاری ننه» در قصه‌های آذربایجان فولکلور افته‌انگیز و نقشی تقریباً منفی است اما با این حال در بعضی از قصه‌ها علی‌رغم منفی بودن در ته دلش کورسویی از محبت و راستی وجود دارد که ممکن است در نهایت همین باریکه‌ی مثبت سبب شود وی به جبران کارهای نادرست خویش دست بزند.

قاری‌ننه در برخی از قصه‌های آذربایجان در مواردی نقش حلال مشکلات را بر عهده دارد و آن هنگامی است که معمولاً پسری عاشق شده است که برای وصال یا ابراز عشقش به معشوقة دست به دامان «قاری ننه» می‌شود. او نیز با درایت و تجربه‌ای که ناشی از دنیا آزمودگی و نیز ناشی از کلک‌ها و زیرک‌های زنانگی می‌باشد نقشه‌ای برای حل این مشکل تدارک می‌بیند.

به عبارت دیگر می‌توان گفت که کاراکتر منفی «قاری ننه» در حد و اندازه‌های منفی بودن نامادری نیست که نقشه‌ی قتل انسان دیگر را تدارک بیند به خصوص قصاوی که نامادری در برخورد با بچه‌ها دارد.

در مواردی «قاری‌ننه» در برخی از قصه‌های آذربایجان محروم اسراز دختران عاشق در مسایل عشقی به شمار می‌رود. در جایی دیگر نقش فالگیر و طبیب ستی را بازی می‌کند. قاری‌ننه همچنانکه در بعضی از قصص کارهایی را از روی نادانی (ناشی از پیری) و طمع (باز ناشی از پیری که انسان هر چقدر پیرتر می‌شود حریص‌تر می‌شود). انجام می‌دهد مثل «قاری ایله اوج قیزی» (پیززن و سه دخترش) در عین حال کارهایی را هم انجام می‌دهد که ناشی از دنیادیدگی و تجربه‌ی سن و سالش است مثل «قوریاغا» یا «سیچان ناغیلی» (قصه‌ی قوریاغه یا واریانتش قصه‌ی موش) اما در نهایت کورسویی از رحم و عطوفت در ته دلش موجود است که همین کورسوی محبت باعث می‌شود در قصه‌ی «قاری ایله جوجه‌سی» (پیززن و جوجه‌ی طلایی‌اش) بعد از بدی به جوجه‌اش دلجویی نماید. اما با این اوصاف گرگ هم از دست او در امان نیست مثل قصه‌ی «پیززن و گرگ».

یا مثبت بودن کاراکتر «قاری» در قصص آذربایجان را با جمله‌ای از متن برخی قصص آذربایجان به بهترین نحو توصیف کرد:... بیر قاری وار ایدی... قاری وار اپکدی، قاری وار کوبکدی، قاری وار ایمان، قرآن نصیبی اولسون، قاری دا وار ایلان، قوریاغا نصیب اولسون... بو قاری کوبک قاریداندی... (در قصه‌ی مان پیززنی هم بود... پیززنی هست ابریشمین، پیززنی هم هست سگی. پیززنی هست، خدواند ایمان و قرآن نصیبیش نماید، پیززنی هم هست خداوند

مار و قورباغه همدمش نماید... پیززن قصه‌ی ما پیززنی سگی است...)
فونه‌های دیگر قارینه در قصص «ناخیرچی» (رمه دار) و «گول اوغلان» (پسر گل)
مشاهده می‌شود.

۱۵- قاضی: هم کاسه‌ی داروغه، کخداد خان به شمار می‌رود. قاضی قصه‌ی «شیروان
قصی‌سی» که در خفا با زن‌ها ارتباط دارد باستن عمامه و کمر سفید در ملأ عام خود را جور
دیگری نشان می‌دهد. ولی در نهایت کچل که بر همه و هر چیزی فایق می‌آید در قصه‌ی
«کچل ایله قاضی» جزای قاضی را می‌دهد. حتی گاه کچل خود بر مسنند قضاوت تکیه می‌زند
مثل قصه‌ی «کچلین دیوانی» (محکمه‌ی کچل). نه تنها در قصص بلکه در امثال آذربایجان
شخصیت قاضی با رشوه گره خورده است...

۱۶- قایین آنا (مادرشوهر): در اغلب قصه‌های آذربایجان کاراکتری نسبتاً منفی است.
اگرچه «قایین آنا» به مادرشوهر و مادرزن هر دو اطلاق می‌شود اما «قایین آنا»‌ی مشهور قصص
آذربایجان مادرشوهر است. در این قصص نقش منفی مادرشوهر در معنای مطلقات مثل کاراکتر
دزد منفی نیست بلکه منفی بودن مادرشوهر بیشتر به خاطر حسادت‌های زنانه است که ریشه
در دعوای تاریخی عروس و مادرشوهر دارد که در این قصص مُود پیدا کرده است. در این قصص
مادرشوهر شخصیتی است حسود و مداخله‌جو که مرتباً در امورات عروس دخالت می‌غاید.
مادرشوهر به عروسش گیر می‌دهد و از عروسش بهانه‌های بنی اسرائیلی می‌گیرد تا به قول
معروف عروسش را بچراند. در این راه اگر گیر مادرشوهر تبدیل به گیر سه‌پیچ شود عروس
هم برگشته و مادرشوهر را گاز خواهد گرفت و آن وقت است که زمین و زمان هم نخواهد
توانست جلو دار مادرشوهر و عروس شود. مثل قصه‌ی «کوپ قاری‌سی» (کوپه قاریسی) از
مجموعه افسانه‌های آذربایجانی- حمید ساهر) که مادر شوهر با کنایه‌هاییش تمام امورات خانه
را به گردن عروسش می‌اندازد و زمانی که عروس از صبح تا شب همه امورات خانه را انجام
می‌دهد با گرفتن بهانه‌های بنی اسرائیلی بر کارهای عروس مستب گریخت عروس بخت برگشته
از خانه می‌شود که ولکن ماجرا هم نیست بلکه در جستجوی عروس می‌رود.
فونه‌ی دیگر از این مادرشوهر را در قصه‌ی «تببل قیز» (دختر تبل) می‌بینیم و البته

در این قصه مادر شوهر چاره‌ای جز این رفتار ندارد.

«پیززن خمره‌سوار» (واریانت کتاب ساهر) فونه‌ای بسیار زیبا از شخصیت «قایین آنا»
در قصص آذربایجان است.

۱۷- قره قاراواش (کنیز سیه‌گون): با وجود نقش اندکی که در قصه‌ها دارد از چهره‌های
منفی قصه‌های عامیانه‌ی آذربایجان به شمار می‌رود. او زنی خدمتکار است که در پی فرصتی
است که به قهرمان زیباروی قصه خیانت بکند و خود را جای او جا بزند تا به خانه‌ی بخت
برود. اگرچه در ابتدای قصه این کار محقق می‌شود اما در نهایت او رسوا شده و اغلب جانش
را نیز از دست می‌دهد. فونه‌ی این قره قاراواش با همین ویژگی‌ها در قصه‌های «عروسک
سنگ‌صبور» و «بی بیلی جان ها بی بیلی جان» دیده می‌شود.

۱۸- قوچا (پیرمرد): برخلاف قاری چهره‌ای مثبت در قصص آذربایجان است. قوچا اغلب مردی جهان دیده با صفاتی روحانی است. قوچا در قصه‌ای یاریگر مسافران در راه مانده، در قصه‌ای دیگر پند و اندرز دهنده‌ی پادشاه است. در قصه‌ای پسرانش را می‌آزماید و گفتارهایی نظر می‌گوید در قصه‌ای دیگر با وزیر زورآزمایی کرده بر وزیر غالب می‌آید و بدین‌سان به جای همان وزیر بر مسند وزارت گمارده می‌شود.

۱۹- قیرخ اینجه‌بئل گؤزل (چهل زیبای کمرباریک): نقشی خیلی کوتاه در قصه‌های آذربایجان دارد. آن‌ها ندبیمان دختر پادشاه، وزیر یا نجیبزادگان هستند که از سراسر مملکت گرد آورده شده‌اند تا موجبات سرگرمی و رفاه دختر پادشاه را فراهم سازند. دختر پادشاه چه در قصر باشد چه برای تفریح به خارج از قصر برود آن‌ها همیشه همراه او هستند و سخت هوادار او. در قصص آذربایجان قیرخ اینجه‌بئل گؤزل همین قدر نقش دارند و بس. البته همیشه یکی از این چهل دختر که همدم نزدیک نجیبزاده است مورد ثووق او است که در حیله‌گری‌ها و نقشه‌های دختر نجیبزاده یاریگریش است.

۲۰- قیرخ حرامی (چهل حرامی): معمولاً هر کجا از قصص مردمی آذربایجان دیده می‌شود با عدد چهل همراه است که به چهل حرامی مشهور هستند. این چهل حرامی یک سرکرد و فرمانده هم دارند که به «قیرخ حرامی باشی» (فرمانده چهل حرامی) مشهور است. بعضًا این حرامی‌ها را به اسم «لوتو» (لوطی) در قصص مشاهده می‌کنیم. راهنمی خیانت، آزار مردم و تجاوز به ناموس مردم از ویژگی‌های چهل حرامی است. نمونه‌ای از این کاراکتر در قصص «منجم باشی»، «آه»، «تلخون»، «شاه عباس ایله اوغرولار» (شاه عباس و دزدها) و «پینه‌چی محمد» (محمد پینه‌دوز) دیده می‌شود. در مقز چهل حرامی- که معمولاً خرابه‌ای بیرون از شهر یا زیرزمینی مخفی در قبرستانی است- شرب خمر و مستی و رقص و پایکوبی، همیشه برقرار است و چنانچه زنی به شوهرش خیانتی بورزد به نحوی با چهل حرامی سروسری پیدا می‌کند. حرامیان در قصص آذربایجان نقشی کوتاه دارند و هر جا سخنی از حرامیان باشد زمانی است که قهرمان قصه در مسیر ستاریو به چهل حرامی برخورد می‌نماید و در نهایت چهل حرامی را به درک واصل می‌نماید. از قصه‌های چهل حرامی قصه‌ی «ایکی یوْلداش» و قصه‌ی «پادشاه و قوچا کیشی» (پادشاه و پیرمرد) را می‌توان نام برد...

۲۱- قیز (دختر): در قصص آذربایجان در ابتدای قصه همیشه دچار مصائب سخت هستند اما در غایت قصه به خوشبختی می‌رسند. آن‌ها در اغلب قصص دچار ماجراهای عشقی هستند و به خاطر مقاومت و مداومت در عشقشان به سرانجام خوبی می‌رسند چون که تا پای جان در راه عشقشان ایستاده‌اند و از قدرت و ثروت پدر تاج دارشان هم چشم‌پوشی می‌کنند. مثلًا در قصه‌ی «محمد گولبادام» دختر قصر پدرش را ترک می‌گوید. یکی دیگر از این دخترها دختر پادشاه قصه‌ی «گؤی قوش» (پرنده‌ی آبی آسمانی) است. در یک جمله دختر قصه‌های آذربایجان به قدری به عشقشان صادق هستند که حتی طرف عشقشان دیو و خرس نیز باشد به آن‌ها وفادار می‌مانند. دختران قصه‌های

آذربایجان نجیب و پاکدامن و ثابت قدم در عشقشان هستند. یکی از این دختران نجیب و پاکدامن را در قصه‌ی « حاجی صیادین قیزی » (دختر حاجی صیاد) می‌بینیم که علیرغم اینکه چندین نفر از وزیر و... به ذنبال لکه‌دار کردن عصمت او هستند خودش را به سلامت از دست همه‌ی بدکاران می‌رهاند و عصمت و پاکی خود را به اثبات می‌رساند. اگر دختران زن‌بابایی داشته باشند مورد بی‌مهری زن‌بابا و حتی اغلب پدرشان واقع می‌شوند با این وجود به خاطر دلرحمی و پاکی، بارها علیرغم بدی زن‌بابا و پدر آنها مورد عفو و قرار می‌گیرند. مونه‌ی این دختر رئوف و مهریان را در قصه‌های « انار خاتون » و قصه‌ی « ننه‌لیک » (نامادری) یا همان « پرنده‌ی آوازخوان » می‌بینیم.

۲۲- کت خدا: در قصص آذربایجان نقشی زورگو است که خود را اختیاردار روستائیان می‌داند در قصه‌ی « صداقتلى آرواد » (زن صادق) زن کت‌خدا هم به مانند شوهرش ادعای زعمات روستاییان را دارد. کت‌خدا با خان، داروغه و قاضی دستی در یک کاسه دارند و به واسطه‌ی همین حمایت‌ها از مزاحم شدن به زنان شوهردار روستا نیز ابایی ندارد و اگر زن زیبایی چشمش را بگیرد برای رسیدن به او به هر پلیدی دست می‌زند.

۲۳- کوْسا (کوسه): نیز یکی از کاراکترهای قصص آذربایجان است که از یک سو شبهه کاراکتر کچل است چون به مانند کچل در سودای ترقی است و از سویی دیگر بعضاً با سحر و جادو در مقابل قهرمان قصه قرار می‌گیرد. کوْسا در قصص با اسمی « کوْسا »، « اوج توکلو کوْسا » و یا « اوج بیغ کوْسا » دیده می‌شود. برای کوْسا هیچ کس و هیچ چیز مطرح نیست جز خودش و خودش. کوْسا زمین و زمان را به هم می‌ریزد. اگر کچل خلافهایی که انجام می‌دهد به نوعی توجیه دارد و شخصیت منفی قلمداد نمی‌شود اما کارهای غلط کوْسا چندان توجیهی ندارد. اغلب قصه‌ها با نقش کوْسا قصه‌های طنز و گمیک هستند.

در آذربایجان کوْسا در رسم دیگری نیز نقش دارد که این رسم نیز به اسم خودش یعنی کوْسا و البته در برخی مناطق به اسم « قوْدو - قوْدو » نیز شناخته می‌شود. در آذربایجان و آنادولو نزدیک‌های عید بچه‌های محل جمع شده یک نفر کلاهی بر سر نهاده و لباسی بلند پوشیده و شال به کمر می‌بندد و صورت خود را بزرگ کرده آنگاه خانه - خانه گشته شعر خوانده و می‌رقصند. صاحبان خانه‌ها نیز به کوْسا و همراهانش تحفه و خوردنی می‌دهند. این رسم نوید بهار را می‌دهد. مردم معتقدند به خانه‌ای که کوْسا سر بزند برکت وارد می‌شود. این رسم کم و بیش با این ویژگی‌ها بین ترک‌های قاشقایی، در شمال عراق بین ترکمن‌ها و در منطقه‌ی « چیچک داغی » از ترکیه نیز برگزار می‌شود.

۲۴- گلین (عروس): در قصص آذربایجان کاراکتر مقابل دعوای مادرشوهر (قایین آنا) است. عروس قصه‌های آذربایجان مادرشوهر را دست می‌اندازد به خصوص در مواردی که عروس جاری هم داشته باشد که جاری‌ها باهم دست به یکی کرده و مادرشوهر را اذیت می‌مایند. برای مونه‌ی قصه‌ی « قایین آنا و ایکی گلینی » (مادر شوهر و دو عروسش). در مواردی از قصه‌های آذربایجان اگر مادرشوهر چند عروس دیگر داشته باشد، معمولاً

تعداد آنها سه، پنج و یا هفت عروس است. درین تیپ قصه‌های چند عروسی معمولاً آخرین عروس نقش مثبت دارد که به آزار و اذیت مادر شوهر نمی‌پردازد و اگر هم در ابتدای قصه مورد وثوق مادر شوهر نباشد در پایان قصه به این موقعیت دست خواهد یافت و البته خود مورد غضب دیگر جاری‌ها هم خواهد بود.

در قصص آذربایجان چنانچه عروسی آبستن نشود آن وقت است که مادر شوهر زمین و زمان را بر وی تیره خواهد کرد و عروس بخت برگشته در معرض همه نوع تهاجم خواهد بود و عاقبت نیز مادر شوهر آستین بالا زده در فکر همو برای عروسش خواهد آمد.

۲۵- مآل (مالا): در قصص آذربایجان فردی است مکتب دیده و مکتب دار که، به ظاهر

فولکلور متین و خشک مذهب است. در ابتدا مورد وثوق اهالی شهر یا روستا می‌باشد که وقتی پادشاه یا بازرگانی به مسافرتی دور دست می‌رود دخترش را به او می‌سپارد اما بعدها به جهت.... مثل قصه‌ی «زرنگار». نمونه‌ای از این شخصیت را در قصه‌ی « حاجی صیاد قیزی» (دختر حاجی صیاد) داریم.

مالا معمولاً با واژه‌هایی مثل «یاشیل عمامه‌لی» یا «قارا عمامه‌لی» نامبرده می‌شود.

مالا بعضاً نیز نقشی کوتاه در برخی قصص دارد که در حد خواندن عقد و به نکاح در آوردن دختر برای پادشاه به خصوص برای شاه عباس است.

در قصص آذربایجان البته هرچند اندک «مالاباجی» هم دیده می‌شود. مالاباجی زن مکتب داری است که به تربیت و تدریس قرآن برای دختران مشغول است و البته ملأنصر الدین مشهورترین ملا است که شخصیتش متفاوت از دیگر ملاهای ناشناخته قصص آذربایجان می‌باشد.

قیش ۱۳۹۲
سایی ۱۷۱

۷۲

۲۶- میرغضب (جلاد): مردی سیاه‌چرده که هیکلی نتواشیده و نخراشیده دارد و با شمشیری بران در دست آمده‌ی فرمانبرداری و اجرای دستور پادشاه است. او زبانی جز زبان شمشیر نمی‌داند و غیر از پادشاه از هیچ کس فرمان نمی‌گیرد. وقتی پادشاه احضارش می‌کند با گفتن «قوّلوم گوجلو، قیلیجیم کسکین» سه سوت حاضر می‌شود تا اوامر پادشاه را سریع اجرا کند...

۲۷- منجم‌باشی (خواب‌گذار): در دربار پادشاهان برای خود دم و دستگاهی دارد. در

فرهنگ فارسی معادلش خواب‌گذار است چرا که وظیفه‌ی اصلی آن تعبیرخواب و طالع‌بینی است. بیشتر کار منجم‌باشی طالع‌بینی است نه کیهان‌شناسی علمی و به واسطه‌ی همین شغلش وضعیتی بینایینی در زندگی دارد. یا خیلی خوشبخت است یا خیلی بدبخت. چرا که اگر طالع و بخت با شاه یار باشد به طلا و جواهرات دست می‌یابد و انعامی در خور توجه از پادشاه می‌گیرد اما اگر بخت با شاه یار نباشد چوبش را «منجم‌باشی» می‌خورد و اگر گردنش زده نشود...

۲۸- ننه‌لیک (ناما دری): نه تنها کاراکتر برخی از قصه‌های آذربایجان بلکه موضوع

اصلی سناریوی چندین قصه‌ی آذربایجان را تشکیل می‌دهد. عموماً و شاید هم در تمامی این

قصص نامادری کاراکتری منفی است. در قصص آذربایجان نامادری نقشی فتنه‌گر است که چشم دیدن بچه‌های شوهرش را ندارد و در این راه از هرگونه آزار و اذیت بچه‌ها دست بردار نیست. حتی در مواقعي نقشه‌ی قتل و حذف فیزیکي بچه‌های شوهرش را در سر می‌پروراند. در قصه‌های «نامادری»، «ناراخاتین»، «فاطمایخانیم» و «جیران و ساری اینک» نامادری با کاراکتر منفی مطرح است. در قصه‌ی «آه» دایه (به نوعی می‌توان نامادری قلمداد کرد) وجود دارد که وی هم کاراکتری منفی به شمار می‌رود.

این کاراکتر حتی در قصه‌های «اولدوز و کاغها» و همچنین «اولدوز و عروسک سخنگو» از صمد نیز شخصیتی منفی است.

در قصص آذربایجان با موضوع نامادری، عموماً پدر مخالف اعمال و دسایس زن نانجیب خویش علیه بچه‌هایش است اما این مساله صرفاً در حد مخالفت کلامی و آن هم برای مدت کوتاهی دوام می‌آورد و عاقبت پدر تسلیم القاعات و چربیانی زنش (نامادری بچه‌ها) می‌شود و به نحوی مجری دسایس زنش می‌گردد. به قول سال‌خورده‌های آذربایجان «گیجه مالاسی» آدمی را تغییر می‌دهد «یعنی آخوند شب» (کنایه از زن می‌باشد که شب شوهرش را طبق خواسته‌های خویش موعظه می‌نماید) با موعظه‌هایش آدمی را تغییر می‌دهد.

با موضوع یا کاراکتر نامادری اغلب وقتی به انتهای قصه نزدیک می‌شویم نامادری توان اعمال زشت خویش را می‌پردازد و بچه‌های مرد که زن بابایشان اذیت می‌نمود به خوشبختی و کامیابی می‌رسند. مرد نیز بستگی به چگونگی اعمالش که اکثراً مجری دسایس زن بابا است از بخشیده شدن تا مرگ سرنوشتی متفاوت در قصص پیدا می‌کند.

والحق

۷۳

۴۹- وزیر: «از جهه‌های منفی افسانه‌های آذربایجان است. او مردی است چاپلوس و موذی و پولپرست که هیچ میانه‌ی خوبی با طبقه‌ی پایین اجتماع ندارد. در افسانه‌های آذربایجان جدال پیگیر میان وزیران و مردم درگیر است.» (از مقاله‌ی «مشخصات قهرمان در افسانه‌های آذربایجان» صمدبهزنگی).

البته در این راه یعنی جدال بین وزیر و مردم، اغلب پادشاه چندان مدافعانه وزیرش نیست. حتی در مواردی خود پادشاه به این جدال دست می‌زند و وزیر علیرغم سیاست‌کاری و دورنگلکی که بلد است و علیرغم اینکه جور گرفتاری‌های پادشاه را می‌کشد، عاقبت کارش را از دست می‌دهد و پادشاه وی را عزل و شخص دیگر را که با وزیر جدال دارد به جای او نصب می‌کند، مثل قصه‌های «شاه عباس ایله پینه-چی» (شاه عباس و پینه‌دون) و «وزیر ایله زیرناچی» (وزیر و زن‌ناچی). وزیر قصه‌های آذربایجان موقعیتی متزلزل دارد یا کچل جایش را می‌گیرد یا اینکه خود شاه در آزمونی وزیر را عزل و پیری دنیا دیده را جایگزین او می‌نماید. اگر هم هیچ یک از این گزینه‌ها در میان نباشد بینوا وزیر باید جور مصادب شاه را بکشد و دختری را که پادشاه عاشقش شده است برای وی به دست آورد به نحوی که حتی در واریانتی از داستان «عاشق عباس و گولگز» شاه عباس برای آوردن «گولگز پری» به دربار وزیرش «الله‌وئدی خان» را همراه با «دلی بیجان» به آذربایجان اعزام می‌کند.

من عبّاس هئچ واخت سویله مم بالان
ائليمه اولکه مه سالديلار تالان
خُوجا، دلى بئجان، الله وئردى خان
قۇيما، دلى بئجانى يارىم آپاردى!

الله وئردى خان وزیر شاه عباس و امیر علیشیر نوایی وزیر سلطان حسین بایقرا
از جمله وزرای نادری هستند که در برخی قصص- البته به صورت ندرت- از آن‌ها اسم
برده شده است. امیر علیشیر نوایی و تا حدودی الله وئردى خان تنها وزیری مثبت قصص
آذربایجان هستند.

فولكلور

۳۰- ینددی باجیلار (هفت خواهر): در قصص با کاراکتر هفت خواهران معمولاً
آخرین خواهر یعنی کوچکترین خواهر مظہر ذکاوت، هوشیاری، صداقت، زیرکی، مهربانی
و وفاداری به خانواده، خصوصاً به پدر و مادر است که معمولاً نقش اول فضه یا حداقل
نقش اول بین جمیع خواهران را داراست. خواهرهای دیگر معمولاً نقشی منفی دارند که
حسود، کودن و نمادهایی از خیانت و جنایت هستند که به کوچکترین خواهر خود
خیانت می‌ورزند. بهتر بگوییم ویژگی‌های شخصیتی هفت برادر تقریباً در هفت خواهران
نیز دیده می‌شود منتها با خصوصیات و ویژگی‌های زنانه مثل «هفت دختر» در قصه‌ی
«تلخون» از صمد که برداشتی از قصص فولکلور آذربایجان است.

۱۳۹۲
سایی
۱۷۱

۳۱- ینددی قارداشلار (هفت برادران): در قصه‌های آذربایجان کم و بیش با
کاراکترهای هفت برادران مواجه هستیم. شناخته‌ترین هفت برادران برادرانی هستند که
پدرشان در آستانه مردن هفت ترکه چوب را یک-یک به دست بچه‌هایش داد تا بشکند
و هر یک به راحتی چوب خود را شکستند. ولی وقتی پدر پیشان هفت ترکه چوب را
در کنار هم برای شکستن به دست تک- تک بچه‌هایش داد هیچ کدام از هفت برادرها
نتوانستند چوب‌ها را بشکند. هفت برادر مشهور دیگر هفت کچل‌ها هستند.

۷۴

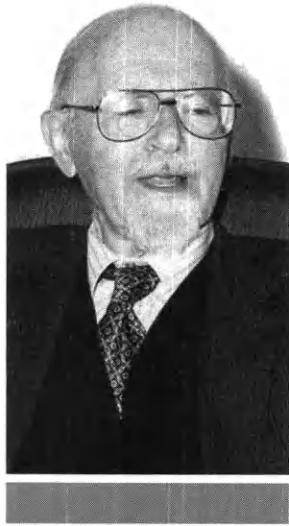
اما غیر از موارد فوق هفت برادران چندان باهم متحد نیستند بلکه در
بین کاراکتر هفت برادران معمولاً آخرین برادر یعنی کوچکترین برادر مظہر ذکاوت
هوشیاری، صداقت و زیرکی است که در موارد کثیری از قصص آذربایجان نقش اول قصه
یا حداقل نقش اول بین جمیع برادران را ایفاء دارد. هرچه بدختی و مشکل و گرفتاری
است سر کوچکترین برادر نازل می‌شود که اغلب این مشکلات و گرفتاری‌هایی است که
دیگر برادران برای کوچکترین برادر می‌تراشند. اگر کوچکترین برادر در اول قصه هم مورد
وثوق و اطمینان پدر و مادر یا دیگر اشخاص دیگر قصه نباشد در پایان قصه جایگاه واقعی
خویش را نزد پدر و مادر یا دیگر اشخاص پیدا خواهد کرد. اما شش برادر دیگر نقشی
منفی دارند که تبل، کودن و نمادهای خیانت و جنایت هستند که سر کوچکترین برادر
خویش آورده‌اند. آن‌ها از سر حسادت به توانایی‌های کوچکترین برادر، در موقعی حتنی
نقشه‌ی حذف فیزیکی برادر کوچکشان را در سر می‌پرورانند.

برای مثال به کاراکتر هفت برادر در قصه‌ی «ناراخاتین» می‌توان اشاره نمود. در قصه‌ی «ناراخاتین» وقتی بین هفت برادر برای ازدواج با «نارا» نزاع درمی‌گیرد که عاقبت با پیشنهاد عاقلانه کوچکترین برادر نزاع خاکه می‌یابد و هفت برادر «نارا» را به عنوان خواهرشان می‌پذیرند. یا اینکه در قصه‌ی «یشدیدی قارداش بیر باجی» (هفت برادر و یک خواهر) و قصه‌ی «یشدیدی قارداشلار» (هفت برادران) هوش و ذکاء و فداکاری که کوچکترین برادر از خود نشان می‌دهد و...

والحق

۷۵

- منابع قصه‌ای:
- «افسانه‌های آذربایجان»، احمد آذر افشار
 - «داستان‌هایی از آذربایجان»، مریم حقیقتگر
 - «آذربایجان ناغیل‌لاری»، صمد بهرنگی، بهروز دهقانی- نشر دنیا نو- تهران، ۱۳۸۹- به اهتمام سپرسوس مددی
 - «افسانه‌های آذربایجان»، صمد بهرنگی، بهروز دهقانی- نشر نامک- تهران، ۱۳۸۶، چاپ دوم
 - «خوی ناغیل‌لاری»، علیرضا ذیحقق
 - مجموعه «افسانه‌های آذربایجان»، با ترجمه‌ی فارسی- حمید‌ساهرا- اندیشه‌ی نو- تهران
 - «چاپ اوطامیش ناغیل‌لار»، بهروز ایمانی، اکبر رحیم زاد فرجی نشر اختر- تبریز، ۱۳۸۶
 - «آذربایجان ناغیل‌لاری»، شرق غرب نشریاتی، ۲۰۰۵، باکی
 - «آذربایجان ناغیل‌لاری»، کوچورون: علی عبادی- نشر هاشمی سودمند و اختر- تبریز ۱۳۸۶- ۴ جیلد
 - «ناغیل‌لار»، سپرسوس علی‌اکبرزاده، حسن سپهرفر- نشر دنیا و اژه‌ی کتاب نو- اورمیه ۱۳۸۷
 - «افسانه‌های آذربایجان»، ابراهیم دارابی- نشر دنیا نو- تهران ۱۳۸۸
 - «توفارقان ناغیل‌لاری»، حسن م. جعفرزاده (pdf)
 - «آذربایجان ناغیل‌لاری»، ۲ جیلد- فروغ خضرلو، سومر نشر، ۱۳۹۱ با مقدمه از حسین چ. جعفرزاده
 - «نگاهی به قصه‌های مردم»، آمنه حسن زاده- روزنامه‌ی «جام جم»، ۲۶ فروردین ۱۳۸۷
 - «افسانه‌های آسیا»، مترجم: هوشنگ فتحی
 - «یشدیدی قارداش لار ناغیلی»، «آذربایجانی» درگیسی، ۷-نجی سایی، «ائل دیلی و ادبیات» ۱۴-نجو سایی، ۱۳۸۴- محمد رزا قی
 - «شاه عباس ایله اوغرولار»، آیدین یثنیلمز- www.aydin-yenilmez.blogspot.com
 - «ایک ناغیل»، سردیلی رحیم www.dfiyouzat.com
 - «سوسن، سوبنول، شیدا بولبول»، قبر سیفی، «ائل ادبیاتی» درگیسی، نومره ۵

شعرلر

حسرت

حمدید نطفی (آیتان) / ۱۲۳۰ - نجو ایل

قیش ۱۳۹۲
سایی ۱۷۱

حسرت دُلودور کؤنول ۷۶

یاز حسرتى

گیلاس حسرتى.

اووزات دُداقلارىنى

ایچىم قانا-

داغىت ساچلارىنى

اوْ قىزىل گۈندىدە

ايسيىنمك ايسته ييرم.

بو قىش اووزون سۆردو

اولدوزلار بىزە كۆس

گۆيى قاپ- قارا دۇنۇق

آى بوز كىمى سۇيۇق...

آچ پنجرەنى بىر آز، قولاق آس

سانكى هاوادا قاناد سسى وار،

رېيم!

ياخىنلاشىر باهار.

خوش ایى لر کانى

نير اوغلو
وارىق

٧٧

قاش قاباق چاتما بئله گۆل، سنه گۆملەك ياراشير

سنى مأيوس گۈرم، قلىيمە غىملە داراشير

او خومار گۈزلىرىنىن بىلەمە يېرىم سىرى نەدیر

ساتاشاركەن اوْزومە، گۈز اوْتانيز، دىل دۇلاشىر

محنتىم سانكى دوماندىر، بۇرۇيوب دۇور و بريم

لۇطفونو اكسىدەسن، دالغا ووروب باشدان آشىر

چىخ هله باغلارا سن، قۇي اوتنانا هر تزه گۆل

سن خوش اىى لر کانىسان، عطرييە گۆللەر بولاشىر

گۈرمەسم بىر گۆن اگر گۆل اوْزونو آى قاراگۈز

گۈزلىيمىدىن ائلهبىل آل بۇيالى چىشمە داشىر

كىم دئىير ڙالەدى قۇمۇش گۆل و رىحان اوْزونە؟

بۇلبولون گۈز ياشىدىر، گۆل چىچك اۇندان سولاشىر

سن «نير اوْغلو» اۆرگىن غە يىتمە كى سېنديرىدىن

شاعيرىن قلبى اينان بىرچە گۆلۈشلە قوراشىر

گلمه‌دین

ر- الف «قارتال»

گؤزوم يۇلدا قالىب، گۈزلورم سنى
بىر افتخار وئرىب، بىزە گلمه‌دین
آيرىلىق اوْدوندا ياندىردىن منى
آچىپ دۇداغىنى سۆزە گلمه‌دین

اوْمادى اليمى الينه آلان
سالىيسان كۈنلۈمون اىچىنە تالان
وئىدىكىن وعدەلر چىخىدىرىپ بالان
يازى يائى ائله‌دین، گۈزە گلمه‌دین

دەمیرم گلەيدىن چىنده، دوماندا
اوْلايدىن منىملە ياخشى- ياماندا
يازىن چىچكلىرىن آچان زاماندا
چىخىب جىئىران كىمى دۆزە گلمه‌دین

اوخ اولوب غورىتىدە گۈزومو اويدون
دوز تېپ ياراما درىمى سۇيدون
آلدادىب گۈزومو يۈللاردا قۇيدون
تاخىب گۈز مىنجىغى گۈزه گلمەدين

گۈزوم ايشلەدىكجه يۇلونا باخدىم
وورقون اوزگىمى ياندىرىدىن، ياخدىن
سو اولوب بولاقدا هدرە آخدىم
آلىپ اللرىنە كۆزه گلمەدين
كسىلدى ياي- يازىن يېردىن آياغى
اوْمادىن بير گىچە گۆزون قۇناغى
باڭلادى يۈللارى قىشىن سازاغى
ووردو قار كۆڭى دىزە گلمەدين

قوروپوب اۆزومەدە گۈزومون ياشى
«قاراتال»ين نە چكىپ بىلەدىن باشى
يۇلونو گۈزلە بىر قېرىمەن داشى
يېتىرىدىن يئتمىشى يۆزه گلمەدين

وارىق

اُملويا اوْفوقو چىلە باسىبىدىر

حسين م. گونئىلى

قىش
1392
سايى
171

٨٠

نه سحر آچىلىر، نه گۆنش دۇغۇر
قارانلىق، دان چاغى ايشىغى بۇغۇرا!

اووسونا سالىپلار دان اولدوزونو
ايپىلر كاروانلار هئى يۇل اوزونو

قولاغى كار اتدىر بايقوشلار بانى
داها هئچ بىر قوشما وئرمىر مىدانى

آرزىلار گىتدىكچە هئچە چىخىرلار
دويغولو كونوللار چۈخ دارىخىرلار.

كىسىبىدىر يۇللارى پۇlad قاپىلار
اینام ايشىغىيلا گىتسك تاپىلار.

گۆنشە دۇغۇر بىر جىڭىر آچاجاق
ايزلەينلىرنىھە ايشىق ساچاجاق.

اُملويا اوْفوقو چىلە باسىبىدىر،
يۇخسا دۆنيا دۆنوب ترسە فيرلايىر؟

سامان يۇلۇ اوْزىزه ظۆملەت آت چاپىر
آى دا دومانلار دا بۇغولوب بلکە-

گىچە ده گىنچەدىر، گۆندوز ده گىچە
شاهلىغا چاتاندان ياراسا قوشو

اومودلار اۆزۈلۈر خام اىپلىك كىمى
بونلارى دوييمورسا دۇغۇش بئىتىلر-

دۆنیامىز بىر بؤىوك دوستاقخانادىر
بىر بئله زىنداندان قورتولوش يۇلۇ-

«گۆنىلى» داياماز توتىدوغۇ يۇلدا
آچدىغى جىڭىردا اۇزو يانسا دا،

سونوج

م. ن. موغان

واريق

۸۱

چىنەك عۆمۇر، اوْزومۇن دۇرددن بىرى
يازسىز يايىسىز، گۈزومۇن دۇرددن بىرى

چىرك^۱، عۆمۇر سىتىرك حىيات بىزىدەدەر
اُود يوردوندا، اورمودا تېرىزىدەدەر
يازىق جانىم، ھامىسى اۋمىزىدەدەر
باشدا اوچان، تۆزومۇن دۇرددن بىرى

دۇرد عۆنصوردن تشكىل تاپىرسا، اينسان
اُود گۆچ سالىر، ناسىل بىزىدە هە زامان
اوْزك يانىر، آلازلانىر آدا، جان
گۈزدىن آخان، كۈزومۇن دۇرددن بىرى

بىزىدە ياشام، اوْزو قارا بىر كۈمۈر
ياز- ياز دئىه، قىلىشلى^۲ قىشدا گۈمۈر

۱. چىرك: واحد وزن؛ چرك، چارك
۲. قىلىشلى: قىلىنجىلى

اۆزدن گۆزدن، اوْلموش ائلومجول عۆمۇر
سینيق سالخاق، اوْزومون دؤرددن بىرى

سايماز يانا، باخما منه كىچرى
گۆزلىنى قايتار بىر آز ايچرى
هر قدر ده باخىش، اوْلسا كۈچرى
سنه قالىر گۆزومون دؤرددن بىرى

هر آغارتى، ساغا گۆزه جىغالدىر
گۆز اۇنوندە دۇغرولانان دۇغالدىر
سۇنجىلانان سۇرۇم سۇرغۇ، كامالدىر
هر بىر يازىم، پۇزومون دؤرددن بىرى

گىزلى- گىزلى، گىزيلتىدە، كۆرگىم
اوْغرون- اوْغرون، آلقاسايير،^۱ اوْرگىم
گۆزدن دۆشور، دىلدىن دۆشمور دىلگىم
هر بىر جۆززو، جۆزومون دؤرددن بىرى

قىش ۱۳۹۲
ساين ۱۷۱

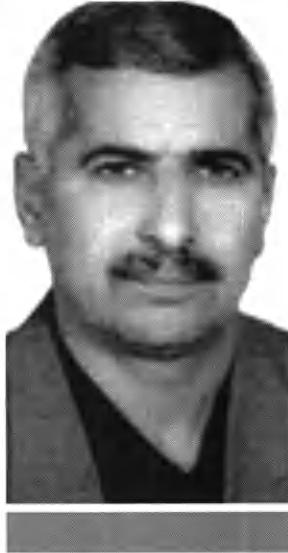
سۇئزلىمى يانىتلايا، كىم! سۇرا؟
كىم لر يارىب اىچ ائىلەيدە؟ كىم يۇرا!
اوج پايىنى تاپشىرسام دا، سانسورا
سنه چاتىر سۇزومون دؤرددن بىرى

۸۲

آلت- اۆست اوْلموش بىزدە ياشام اساسى
قلمدىرسە شعر آلينىن عصاسى
هر سۇز يازىر، دۇنور اوْلور سىياسى
يئىده قالان، دۇزومون دؤرددن بىرى

۱. آلقاساماڭ: قاراداغ يېلى سۇززو؛ اوْرک دۇيۇنتوسو ايلە بىرگە اوْرک آغريسى

آج اُراقلار نادر الہی

۸۳

گولور آمما دُداغیندان گُولوش آغلار گُئيرير
آغلابير آمما بنؤوش دُولو باغلار گُئيرير
سوسور آمما باخشيندان بياتى دامجىلاير
سوسور آمما بُوغازيندان بُوغاناقلار گُئيرير
سينه سينده يارالاردان، درهله وار هله ده
سينه سيندن هله ده وار دلى داغلار گُئيرير
ساز اوُنون حسرتى دير كى، بُوغازيندان آسيلىپ
چاي اوُنون، چىشمە اوُنون، درد كى چاغلار، گُئيرير
اللى ريندن هله ده دوز- چۈرك عطري سۆزلور
اللى ريندن هله ده سوتلو اوفاقلار گُئيرير
بو نه يازدير مىشەلدەن آجي بالتا بۇي آتىر
بو نه يايدىر زمىلدەن آچ اوْراقلار گُئيرير؟!
نتىجه سرو آه گُئيرير هر نفسيندە بۇي- بۇي
گۈر سىسىنдин نه بولودلار، نه بوداقلار گُئيرير
آغلابيرسان آنا؟ يوخ- يوخ گۈزۈمه تۈز دۇلدو
گولور آمما دُداغيندان گُولوش آغلار گُئيرير

چنبرلر ايچىندە.....

توڭل كيانى اصل (كىان خياو)

سازاق هاردان اسىر بىزىم باغچا يا
باغچادان يورولوب دوشور تاغچا يا
آخ! تزه دردلىرىم كؤھنه بوغچا يا
بۆكۈلە يە جىكدى، آمما بۆكۈلدۇ

بو يوردۇن باشىنا گۈر گلمىش نەلر؟!
نه جىتىران آغلا يار، نه جۆپۈر مەل
پاسلى پىنجرەمە باخىر پىردىلر
چىكىلمە يە جىكدى، آمما چىكىلدى

آى ئىللر: آياغا دورورام، نه غم؟
بوردا درد اكىرم، عۆصىيان بىچىرىم
چۈنكۈ تۇرپا غىيمدا قارا بىر سېتىم
اكىلمە يە جىكدى، آمما اكىلدى

اللىرىم گۈروشە كۈرپۈ سالاندا
تۆكۈلە يە جىكدى، آمما تۆكۈلە
گۈزلىرىم سرحدىن دەمير تەلىنە
دىكىلەمە يە جىكدى، آمما دىكىلەدى

چنبرە دۆشموموش، چنبرە آمان!
ساغىمدا اىلان وار، سۇلۇمدا چايان
دۇداجىم دۇنىيانى چاغىريان زامان
تىكىلەمە يە جىكدى، آمما تىكىلەدى

هانى آلى گۆللر، سۇنَا گۈزلىر؟
آينىمە بىچىلەمەش خارا خىزلىر
سینەمین سازىنдан قۇشما- غىزلىر
سۇكۈلە يە جىكدى آمما سۇكۈلدۇ

ائودن چىخىرام—وارىق

خسرو صلح كىننە «بارىشان»

٨٥

او باشداندىرى؛
ائودن چىخىرام من.
داها شاعير دىنيلم كى...
آهان
او زامان بىر معمار اولوشام (اولوغوشام).
بىر زيندان قاييرمالى يام.
بىر زيندان
قاييريرام؛
اوز ايچيمدە دوستاغام.
باخ بورا آمما؛
ائشىكىدە قالىيدىر بارماقلارىم!!!
پنجرەسى دە اومالى بو زيندانىن
ھئچ اوطاسا
نفس چىكمك اوچون.

قىمدن
پنجره چكىرم.
يۇوووووخ،
گۈن مۇددۇدور جىيىمەدە قىلمىم.
اھە
اۇملادى كى
بۇنۇلا دا يېتىمە بىر.

بىر
گۈزۈنۈشۈ اۇملاى
بىنانىن.

كۆچە قاپىسىن آچىب
ائودۇن چىخىرام.
من اۆزومە
بىر نىقاب تاخىرام.

اۇلدۇ، آهان.

بو نەدىر؟

واى...
واااااى

بارماقلارىم،
آمما بارماقلارىم؛
اۇتاغىمین

قىپ- قىئرمىزى بوجاقلارىندا
شىعرلىرىمى آختارىر.
يۇخسا من

يانلىرام مى؟
بىر قىصابام مى؟!

شعرلر

او گئجه وارىق

ائىناز اسلاموند

۸۷

او گئجه سنين يئينه،
سۇندوردوم شهرىن چىراقلارىنى
كۆچەلىينه پايلا迪م اوووجلارىمدا ارىيىن اوومودو
سنин يئينه يېغدىيم، شەرە بورا خىديغىم گۈز ياشلارىمى!
او گئجه سنين يئينه قاچدىم
كۆسەين كۈلگەمین آردىجا
بۇتون قارانلىقلار دۆشىنى دىزىيمە
سۇرۇندوم كۈلگەمین آردىجا
او گئجه سنين يئينه، يالواردىم اوزومە!
سنин يئينه دانىشدىم اوزومە گۆندردىگىم مكتوبلارىمدا

سنин يئينه اۇتوردوم گىزلىجە اوپدوگوم شكىللىرىنده
سنин يئينه دوردوم
سنин يئينه آيلىدىم

سنین يئرينه اۋپدوم بارماقلارىمى

سنین يئرينه يېغدىم، شەرە بورا خىيغىم گۆز ياشلارىمى !

او گنجە سنين يئرينه سۇندور دوم شەرىن چىراقلارىنى

كۆچە مىزىن باشىندا ساخلا تىرىدىم آياقلارىمى

با خىدим پنجرە مىزە سىسىز - سمير سىز

سنین يئرينه اۇزومو اۇرادا گۈر دوم

سنین يئرينه او تاندىم

سنین يئرينه گۆل دوم

سنین يئرينه ال تىپتىدىم

سنین يئرينه گىتىدىم

او گنجە ...

قارياغير والىق لشىلىكحالى

۸۹

قارياغير

قار اوستونه...

ايزلريميز ايثير

آدلاريميز قالير آياق آلتىندا

سسلرىمиз...

و قار آداملارى نه آغلابير نه گۈلور!

قارياغير

يوخولاريميزدا دۇنور گۈپىرچىن يوواسى...

دىلىمېزدە دۇنور سئویرم سۈزجۈگۈ

و قارقالار دستە اوچۇر

مۇر كۈينگىنندەن كۆچەنىن...

سۇنرا ويترىن كىمى گۈزلىنندە

ماوى ساتىر اوزگىمى بازار

قانلى آلير...

و قارىاغىر حىرىت اوستونە

و قارىاغىر...

شەعرلەر

نئچە رباعى

محمد نوين (باران)

قىش
١٣٩٢
سايى ١٧١

ايلىرىدى ائشىتمىشىك يالان خانلىقدان
قۇرخوب گۆزوموز بو باش كىن پامبىقدان
ايلىرىدى صداقت اكيرىك، غم درىرىك
گۆز ياشلارىمىز داشلانا جاق صاندىقدان

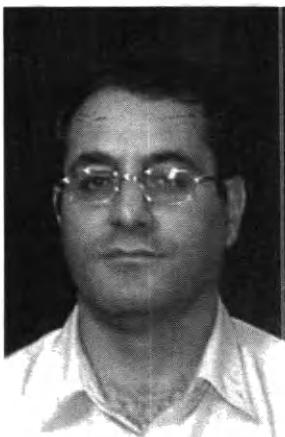
٩٠

ياش يئرده دميرلى گۈنلىيم پاسلى قالىب
عؤمروم بؤيو بىر قافىه احساسلى قالىب
چۈخداندى بازارلىق هاواسى يۇخ مندە
چىرىنىڭلەرىمەدە بىر گلىن ياسلى قالىب

غمدن گۆلوروك گۈرن دئىير: چۇخ شىندى
غمدن باشىمېزدا ساچىمېز دن- دندى
جان وئردى آجىندان بالالار ئولىرددە
قۇنشو آتىنىن آرپاسى دا بىزدىنىدى

اۆز وارلىغىمېزچىن گۆونە بىلسەيدىك
يئرسىز يئرە شىمشىكدىن ائنە بىلسەيدىك
بلکە گۆنوموز بىر بىللە پىس كىچمىزدى
بىزلىرددە داش آتماق اوئىرنە بىلسەيدىك

اشعرلر

دۇغۇلۇش - والىق

احد فرهمندى (اوياق)

٩١

سوس دئىير

دۇداقلارى بىر- بىرىنە تىكىن بارماق
آجى آغرى، آنا اىلە بورومادا
بىر كىمسەدن سىس چىخمايىر

آزجا سۇنرا

بىر كۈرپەجىك
دىرىلىرىن حالىنا آغلابىپ
ياشامى امرىك
نفس- نفس قىغىلدانىر.
قوتلۇ دۇغوشو اىلە
سۇيوق قوجاقلارا اىستىلىك وئرن
كۈرپە يە عشق اوْسون!

سودان گلن سۆرمەلی قىز!

آيدىن آراز

سودان گلن سۆرمەلی قىز!
بىر كره شعرلىرىمین دوراگىندا دور، اولورسا...
دایان
و كۆزەنى قۇي يئرە،
بۇرغونسان بىلىرم!
من ده يۇرغونام دئىيلمى؟
گۈزلىرىنин سۆرمەسى نين قاراسى،
ساقچلارىنин قاراسى،
ياخىلىپ گىتجەلريمە، گۆندۈزلىرىمە
دئىيلمى؟
سنى كۆزەن اينجىدىرسە
منى هندهورىمە يايىلان يوخو اينجىدىر!
منى مىن ماسكالى ياراسالارىن^۱
عۆفونتلى اوچوشلارى اينجىدىر، سۆرمەلی قىز...

۱.. ياراسا: خفاش

سوسدوغوم جىنايتدىر!
هايقيرىدىغىم بؤيوڭ بير سوج!
بىزىم چاغدا

هر نه قابيق دېيشر تئز- تئز...

دۇغال اولدوزارين كۆسدوگونو دۆشلىرىمدن
و سئۇنج اىستىسى نىن كۆسدوگونو اوپوشلىرىمىزدىن
دۆشونە بىلرسن مى سۆرمەلى قىز؟!

ايندى سارالار

گۈودەلرینى سويا يۇخ،
بلكە يابانجى خانلارا تاپشىريلار!
خان چوبانلار دا كى...
ائە...

سيزىن چاغدا آتلار كىشنه بىردىسە
ايندى آتلار اسنه بىرلە؛ سۆرمەلى قىز...
ايندى سئوغى بير غريب مۇسافىرىدىر
سيجىل سىز!

وارىق

٩٣

هەنج ھۇتلەدە يئرى يۇخ...
ايترلە ياناشىر سحرە قدر!

چىكىنин قاباردىرىمى؟
قابارىن كۆزەندىن مى؟

منىم چىكىنime اولو شهرىمىن جنازەسى،
و اورگىمە آسىدلى سئوغى لرین پىشمانانىلغى،
گۆزلىرىمە ايسە بىتتون عصرين آلدانىشلارى قابار سالىر!
سۆرمەلى قىز...

من بورادا چۇخ يالنىزام سۆرمەلى قىز!

چىغىرتىمى
هەنج كىمسە ائشىتمە بىر اۋزومدىن سۇنرا...
هەنج كىمسە ياندىرمائىر سۇنوك اولدوزارىمى!
من بورادا چۇخ سوسوزام سۆرمەلى قىز؛
كۆزەندىن بىر بارداق سو وئر اولورسا!

اۋەلە آمان دىر!...

كند اوشاغى

«كفن مۇقتە اۇلاند، اۇلن چۈخ اۇلار» دېمىشلەر، اما قىيرىن مئترە قىمتى آپارقا ندان باها اولسا نىجه؟!... هر دۇنيا باشىنا دار گىلىگىنده، تىز بىلگى چىرمالايد، «اۇلوم، ياخام قوتولسون!» دەمە كى اىشلەر هېچ دە ساندىغىن كىمى دئىيل، اۋزون جەئىم، ورثەن يازىق اۇلار. او قىيم دئىيل كى «مۇقتە اۇلومە نە وار؟!» دئىيب، گۆزونو يوموب، گۈنو دوزلاياسان، يىز اۋلەج، بىر بىچ... ايندى اۋەلەك ياشاماقدان دا باها باشا گىلىر، خېرىن اولسون. خصوصىلە ورثەنин آبىرىسىنى نظرە آلىپ، آدام كىمى اۋەلەك اىستەسن!... «اھ... منه نە!» دە، دەمە كى «قورتولدو» يۇخ. «عملەي موتا» دئىيە بىر سۆرۇ ساغىجى وار كى ايجرا مامورو، پۇلىس، ژاندارما... حتى قولدور، جىبكسن، يۇلكسن، دۇلاندرىجى، سۇيقونچويا سۇيومايانلار بىلە، بو فيرقەدن ياخا قورتارماز. سۇيوب، سۇيوب آدامى سۇغاذا چئويرىر، دىدىب، دىدىب، توکونو ساوروارلار. يان- يئورە، قۆھوم- اقربا دا «اي واي آماندى، آبرىمىز گىڭىر، قۇرخما، خىشلە!» دئىيە، آدامىن دابانىنى ياغلايىب، ئىنى- قولونو باغلايىب، سۇيغونچوilarا تىسلىم ائدرلر. داها دۆشدون قۇيۇنون دىيىيە. گىر بۇرجا- خىرچە... ئۇمۇرون بۇيو ياخان آلاجاقلى ئىنده قالسىن! قىيرىن مئترەسى آپارقا ندان باها، آمما «دفن» (قازدى- قۇيلادى) يۇخ، تۇپراق

يۇخ!... اۇلو بىر سەمىنت قوتۇيا يېلشىرىلىپ، اوستۇنە يارىم قارىچ تۇرپاق... (بۇنا شرعاً دەن دەمك اۇلۇرمۇ؟). نە اىسە، هلە بۇ بىر قات، اىكىنجى قاتا باشقۇ «خُلدآشىان» گلە جىكدىر... انىشالله كى گىچ گلە، چۆنکو تۇرپاق- دەن اومادىغىنا گۈرە... قېرىستان ائلە قۇخوموش كى خلدآشىان بىلە دايىانا بىلەمۇ! فأعتبروا يَا اولى الابصار... اما عىسى يۇخ، چۆنکى اۇلونون سىسى چىخىمان، دىرى ۵۰ باشىنى اۋزونە قارىشىمىش!... كىم دىللەنە جىك؟!....

«ياس» بورادان باشلار، آمما بورادا بىتمىز... صاباحدان: مچىد، عزا، گل- گىت، گىتىر- گۇتۇر، تۈك- داغىت، رستوران، قىلىان آلتى، ناھار- شام، جوما آخشامى، هفتە، قىرخ... قىرخ ها قىرخ، كىس ها كىس!... شۇربا آختاران، قارىن اۇتاران، قېرىر قازان، نوحە خوان، چاي پايليان، علمەي موتا، نىيزەداران... ايلين آخىرىنىڭ قدر، بلەكە ۵۰ اۇلنە قدر: منىم خالامى شاما چاغىرما مىشىدىز، من قېرى اوستۇنە دە گىلدىم، چاغىرما دىز، بىزىم آت اۇتاران ياددان چىخىمىشىدى، خالام ارىنин باجى اوغلونىڭ كارت چاتىمىدى، قاينانام گىلندە اوتوبوس گىتىمىشىدى، گىلدىم، آياغىما دورما دىز، گۈردون سايما دىز... يۇخ داى قىبلە اۇلساز دا سىزە دەنمەرم، سىز ائلە اۇلدىن قانى سوپىوق ايدىز... ايندى گل، گىلئىدىن ياخا قورتار... اۇلو اۇلدو ياخاسى قورتاردى، يازىق دىرى... هە قارداشيم، گۆزونە قوربان!... يانشادىم، انگى يۇرۇم... باشا دۆشدۈنسە، دەدەن رەحمىتىدە، گل اۇملە آماندىر. هەچ اۇلماسا بۇ باھالىق زاماندا، هەچ اۇملە كى ايش ياشدىر، مندىن دەھىسى!

وارلىق

95

--- باش ساغلىيغى ---

سون واقتلار وارلىق درگى سىينىن دىرىلى امكداشى
جناب اسماعىل بى هادى نىن آتاسى آلالاھىن رەحمىتىنە
گىتىمىشىدىر، وارلىق ئائىلەسى آدىنا اسماعىل بى يە
تسلیت دئىير، مرحوم آتاسىنا رحمت و قالانلارينا
صىبىر دىلە يىرىك.

وارلىق تحرىرىيە هئىتى

سازین مؤعجوزهسى

دكتور عزيز محسنی

قىش
١٣٩٢
سايى ١٧١

٩٦

آشيق بايرام، كدرلى، قاش قاباقلى، شاشقين، هردم باشىنى قۇوزايىرىدى و اوچسوز- بوجاكسىز، قارلا اۋرتۇلۇش چۈلو و كدرلى، دومانلى آخشاما ياخىن گؤئىه نظر سالىپ، دورمادان اۇز يېلۇنا دوام ائدىرىدى. اۇنون، آغ يۆن پاپاڭ باشىندا، كرييجى اوزون بۇغازلى چىكمە آياغىندا دارچىنى رنگ پالتسو اگنинدا اولدوغو حالدا، گونشىن ياغىش اوزونو، قىرمىزى بىر شال ايله اۇرما وشىدو. سازىنى قۇيدوغۇ قالىن، ماوى رنگ كىسەسىنин دوگونونو ساغ بىلگىنە كېچىرىدىپ، كىسەنى باشىنى اووجو ايجىنده بىر كىشىرىدى.

قىشىن دۇغوش و قالاق- قالاق تۇپلامىش قارى، آشىغىن قودرتلى و مؤحىكم آددىملارى آتىندا ازىلىپ و بىرى- بىرىندىن آيرىلىپ قىزىلدايىرىدى. قارلارين اوستوندن سۇرۇشىن و دورمادان ياخىنلاشان سۇيوق كۆلک ياندىرىجى بىر شالالق كىمى اۇنون گۈددەسىنە دىيب و اۇنۇ گۆجسوز ائىدip جاندان سالىرىدى. او، چالىشىرىدى بو سارسىدىجى و نۆفۇذ ائىن سۇيۇغۇن قارشىسىندا اعتناسىز قالسىن، قودرتلى و سۇرعتلى قىدلرى قاباگىندا پۇرغۇنلۇغۇ اهمىت سىز سايىسىن. آنجاق چۈلۈن فيكىرى اۇنۇ عصبى لشىدىرىر و او، ياواش- ياواش قارلارين اوزىرىنده سۇرۇشە- سۇرۇشە اۇزۇنۇ چۈلۈن قۇرخولو، حىرت ائدىجى و يكىنسق آغلىغينا سۆزۈلن بىر لكە حساب ائدىرىدى. او، آغ و قۇرخونچ بىر نهنگ كىمى آغزىنى آچان چۈلۈن عظمتىنى، اكسىك سانىغا قادر دىئىلدى و بئله خىاللار، اۇنون

بئینیندە نیگاران ائدیجى و هىجانا اوغرابيان فيكىرلر اوپىنادىرىدى. او، اللشىرىدى بىلە فيكىرلە
اھمىت وئرمەسىن، آنجاق آردى كسىلمەدن گىچەنىن اىرلى لشەسى، قاردا- كۆلکەدە
گىريفتار اۇماسى، آجليق، شاختا و دون حىقىنە دۇشونجەلر، اوئۇن خاطىرينىدە جوشور و
اوۇن حاقلالىيردى. خۇصوصاً بالاجا قىزىينىن قىزىلجا خستەلىكى اوۇن بىرك قۇرخودوردو. اگر
قارداشىنىن تۇيو قاباقدا اۇماسايدى و اوئۇن سازىينىن تىللەرى قىرىلماسايدى و او، كىندىن
تك بىر آشىغى اۇماسايدى، او، ابىداً بىلە بىر ايشە ال وورمازدى و تك- يالقىن، او، دا قىشىن
چىللەسىنەدە شەھەر يۇلا دۆشىمىدى. يا لاقل بىر گۇنۇ دۇستلارىنىن بىرىننىن اوپىنەدە باشا
آپارىب و صاباح تىزدىن يۇلا دۆشىرىدى. هلە، يارىم آغا جدان آرتىق قاباگىندا يۇل وار ايدى و
او، يقىن ائدىرىدى، اگر بىر حادىشە اوز وئرمەسى و او، بو منوال ايلە اوز يۇلونا داوم انتسە،
آخشام آذانىندان قاباق و يا گىچەنىن باشلانغىچىلارىندا يېتىشە جىكىرىدە. او، بىلىرىدى كى،
اوشاق، آرواد، آنا و قارداش ھامىسى بو ساعات اوئۇن يۇلۇنۇ گۈزلەيىرلەر. اوۇن گۈرە كى،
دون يۇلا دۆشن زامان تاكىد ائتمىشدى كى يالنىز بىر گىچە شەھەر قالاجاقدىر.

عجب آخماقلىق ائتمىشدى و قارداشىنىن اوئۇنلا يۇل- يۇلداشى اۇماغىنى قبول
ائتمەمىشدى، اگر اوئۇن اوچۇن بىر ۋىضۇ- قدر اوز وئرسە ائلەدە اھمىتلى دىئىلىدى، او،
آنچاق خانوادە و كند اھالىسى اوچۇن كى تۆيىلارى ياسا دۇنە جىكىرىدە جىبىرىدى.

آشىق، قاش- قاباقلى گۈئە و اوئۇن قارشىسىندا اولان بوز بۇشلۇغا نظر سالىب،
گۈيدىن ائنن قار دەجىكلىنى قايىغىسىز، فيلانا- فيلانا تك- بىر گۈرددە و كۆرگىنى
اۇنورقاڭلارى تىترەدى. اوۇن گۈرە كى، ظاھىرەدە بىر مۇلایيم ياغىتى، بؤىوك بىر بۇرانىن
باشلانغىچى اۇلا بىلەرىدى. ائلە بىر بۇران كى، اوندى، گۈز گۈرمىدى و ذەن تانىماقдан قالىر
و اينسان گىچ، يۇل ايتىرمىش، سفىل و سرگىردان چۆللو آياقلالىير.

آشىق، ايستەمەدەن نىچە ايل بوندان قاباڭى بىر دەشتلى و كدرلى بىر
آخشام اۆستۇنو خاطىرلادى. او زامان، او، هله سوبای ايدى. او، گۇنلەر كى دېنچ، ساكيت،
قاىيغىسىز، اوز باشىينا، يالنىز سازىن مىضرابىنى و تىللەرىنى تانىيىردى.
قەوهەخانا اىستى ايدى و كەلەر داها اىستى. سس- كۆي ھەر يئرى باسمىشدى.
بايسىدا طوفان اوولدايىرىدى. و اوئۇن قۇرخونچ اووولتوسو چۈلەدە دۇلاشىب، منحوس و
دەشتلى بىر كۆلك ياراڭىشىدى. او، بونلارى نظرە آمدادان، احتراص و هوسلە آواز اۇخوموش،
اۆزكىرى هيچان و سئۇينچ ايلە دۇلورمۇش و اۇنلارى شىنلىك و شادىلەق عالمىنەدە غرق
ائتمىشدى.

شىنلىك و شادىلەقلارين ذىرەھەسىنە، بىردىن دردىلى، كدرلى ايلتىماس و خاھىش
فرىادلارى سازىن سسىنە قارىشىر و آشىق ناچار سازى سىسىدەن سالىر، كۆلکەدە گىريفتار
اۇلانلارىن كۆمك و ياردىم سىلىرى داها آيدىن و آشكار ھامىنلىن قولاغىنا يېتىشمىشدى.
بىرده سس- كۆي قالخدى آشىق سازىنى يانىنا قۇيىوب، شۆبەللى، حادىتەيە گۈز
قۇيىدو. بؤىوكلىر دېيىردىلر: بىر اىش ائتمك مۇمكىن دىئىل، كۆلك چۈخ پىس شەكىلەدە
قۇرخونجىدور. آشىق، جاوانلارا، اوز ياشىدلارينا طرف باخدى. نىچە نفر يېلرىنندە دوروب،

چۈلە اوْز قۇيدولار. آشىق اۇنلارا قۇووشوب، سۇپۇغا شاختا، قارا دۇغرو ھۆجوما كىچمىشىدىل. قار دنه جىكلىرى كۆزدىلىرىميش ذەلر كىمى، اوْز- گۆزلىنى ياندىرىرىدى، آمما بونا باخماياراق، اۇنلار مەحکم بىر ايرادە ايلە سىلىرى اىزله مىشلر. جەنم كىمى، طوفاندا و قارما- قارىشىق قارلارين اىچىندىن اىكى كىشى و بىر قادىنин هىئىكلەنە بىرى- بىرى ايلە ياخىن بىر مسافەدە يېر دۇشوب قىشقا- قىشقا اينىلەدە- اينىلەدە، اوْز اطرافلارينا قىزلانىپ كۆمك اىستەدىكلىرى حالدا تىشكىص و ئۆمىشلار. اۇنلار ياردىم ائىدب و نە تەھر ايسە اۇنلارى قەوه خانا يابىرىمىشلار. گىچەنин يام- يارىسىندا، اىستى اۇنلارين جانىنا اىشلەبب و بو آزانلارين ذەن لرىنى كىتىلىكىدىن و پريشانلىقىدان خلاص ائىندىن سۇنرا، بونلار، ھەلە كۆلگە معروض قالان تزە گىلىنرىنى يادىنا دۆشموشلار، اۇنلار يېنى دن چۈلە اوْز قۇيموشلار، آنجاق بو كرە، يۇرغون- آرغىن شاختا وورموش بىر حالدا اوْمىدىسىز قايتىمىشلار. قەوه خانادا اوْمىدىسىزلىك و علاجسىزلىق حۆكم سۆرۈمۈش. ھامى كىرىلى، ياسلى، صاباحا اوْمود باغلايا- باغلايا اىلشىمىشلار. سحر كۆلك ياتىش، كۆنش اۋۇزنو گۆستەرمىش، دۇغۇش بىر گىنچ قادىنин مئىتىنى، دالىنا بىر اوشاق باغلايدىغى حالدا قارلارين قاتلارىندان دىشارى چىكىمىشلار. او جاوان قادىنин گۈرىمىش، قوروموش و گۆناھسىز سىماسى دائىمماً اۇنون خاطىرىنىدە قالمىشىدىر.

● ● ●

آشىق، يۇرغون و ياشالىش گۆزلىنى بارماقلارى يىلا سىخىدى و قارا بوروملا ردان باخديغينا گۈرە، گۆزلىنىن قاپاclarى آلتىندا، بىر سۇپۇق گۆينەمە حىس اتتى. گۆزلىنىن دورما دان ياش آخىردى و يۇرۇطادان قار اوستوندە اويناماق حالىندا اۇلان ذەلر كى، اۇنون گۆزۈنۈن اويان- بويان يايلىما سىيلا يېلىرىنى دېيشىدىرىرىدىلر، كۆردو. او، چۇخ يۇرۇلۇشدور. بورنو قىزىارىب گۆينەبىرىدى. سۇپۇق اۇنۇ قىستانمىشىدى. ھەلە قاباقدا او زون يۇلۇ وار ايدى. گىچە بارەسىنده دۇشوفك اۇنۇ نىڭاران ائلەبىرىدى. اگر كۆلك قالخا، داها او، علاجسىز قالاجاقدى. او زو- اۇزونه فيكىرلىشىرىدى. بئۇكۇ آتاسى كىمى بىر ايش گۈرە بىلرمى؟ چۇخ چتىن نظرە گلىرىدى كى، قارلارى اويان- بويان ائلەبىىب. آرخا چانتاسىنى يېر سرىب، اۇنون قاتلارىنى بىللىنە دۇلابىب و صوبجە اوپاق قالا هارдан بللى دىر كى دۇغايما و يا جاناوارىن الىنە دۆشىمە يە؟! جاناوار، موردار جاناوار، يېرىتىجي جاناوار، قولدور جاناوار، اۇنون جانىقلارىندان خلاص اۇملاق مۆمكۈن مۇ؟ سۇپۇغۇ، كۆلگى، گىچەنلى، آجىلىغى بوسبوتون اونوتىدو. بو ھامىسىندا داها قۇرخولو ايدى. اۇندان قورتا ماق و جانىنى خلاص ائتمىك مۆمكۈن دىئىلىدى. آشىق، حىيرلىندرىجى بىر احوالا دۇشدو و باشلادى يۇگورە- يۇگورە قاچماغا. بىر ئىچە دقىقە دن سۇنرا علاجسىز اۇلاراق دايىندى. هاوا چۇخ سۇپۇق ايدى و قاچماق ايلە مقصىدە يېتىشىمك اولاسى دىئىلىدى. بۇغا زى و سىنەسى گۆينەدى و او سگۈرمگە باشلادى. آشىق، رىزە بۇز باغلامىش كىرىپىكلىرى آراسىندا قارشىسىنداكى، منظرىيە حىيرتىلە نظر سالدى. اوجا تېه او زاقدان گۇرونوردو و او رادان كىدە تك بىر روبع ساعات مسافە ايدى. كىندە ياخىنلاشما آشىقدا فيكىر آراملىغى و گۆزلى بىر حىس ياراتدى. قار، يَاواش- يَاواش ياغىرىدى و قاباڭكى گۇنلرده ياغان بىركىميش قارلارين اوستوندە،

نازىك بير قار قاتى آيلشمىشدى. آشيق بئيوك بير قطعىتلە آددىملارىنى گۇتۇروردو. اوچا تېھىيە چاھىشىدى و اۇندان آشاغى آشيردى. بىردىن جاناوارا اوخشار بىر كۆلگە قارشىسىندا گۇروندو و بۇلۇ اۇنۇن اۆزونه باغلادى. آشىغىن دىزلى سوستالدى. داياندى، قاباگىنداكى، ويچودە شبهە اىلە باخدى بىر حقىقتىرىمى، يَا اۇنۇ قارا باسیر؟ گۈزلىنىن قاپاگىنى ئىنچە كرە يوموب آچدى. او، يانىلىمەرى. بۇ بىر حقىقت ايدى قارشىدا يېتكە بىر جاناوار، آغزى يارىمچىق آچىق، طاماهكار گۈزلى اىلە اوتاباھاز و حىاسىز، اىستى بىر قان آشىغىن درىسىنىن آلتىندا گۈشىدى و بۆتون بىنلى تىرلەدى. اۇندان سۇنرا تىتەرىيىب دۇندو گۈرددو. آياق اوستۇنده دايانا بىلىملىرى، آلى اىلە ياخىنداكى، قار اىلە بۆرۇمۇش بىر قاييا سۈيكتىدى. گۈزۇنۇ بىر آن بىلە جاناواردان يايىنديرماعا قادىر دئىيللىدى. ائلە بىل كى دۇمۇشدو. نە عذاب و اذىتىلە قوروموش گۈودەسىنى قارلا اورتۇمۇش قاييا سارى چكدى اۇنَا بىلە گىلدى كى، ايندى حواسىنى الدن وئەر جىككىر.

بىر ال اىلە سازىن كىسەسىنىن دۆيۈنۈندن بارماقلارى بىرى- بىرىندىن آرالانىب سازىن كىسەسى قارلارىن اۆستۈنە دۆشدو. آشىغىن قولغاڭىنا بىر سىن چاتدى، بۇ سىن اۇنۇ سۆمۈكلىرىنىن جاناوارىن قابارىق قودرتلى و مۇھىمم دىشلىنىن آراسىندا سىئانان و ازىلن سىسى اىلە قارشىب آرادان گىدېرىدى. اللرى و آياقلارى آشكارا تىتەرمگە باشلادى. جاناوار چكىنمه دن اۇنۇن قارشىسىندا دوروب نفس چكىر و آج گۈزله اۇنا باخىردى. او، اىلەك دفعە ئۇلاراق اۆز بىنلىن ضعيفلىكىنى آتلادى و اوچا، آرىق بۇيۇ و قۇللارىنىن گۈچۈ بارەسىنده دۆشۈندو و بىلدى كى نە قدر ضعيفدىر. اۇنۇ يايىدا بوغدا بىچىپ و عائىلەسىنىن اىللىك زومارىنى اۋەھەمك اۆچۈن چالىشماغىنى باخىما ياراق قۇللارىندا و قابارلاشمىش اللرىنده جاناوار اىلە موبارىزە ائتمك اۆچۈن ائلە قدرت يۇخ ايدى.

آشيق، يواش- يواشاش اۆزونه گىلدى و گۈرددو، او، الينى- الينىن اۆستۈنە قۇيوب جاناوار اۆچۈن بىر خۇزىك اۇلا بىلمىز، اۇندان سۇنرا كىدىن نۇوبەسى چاتىردى، گرگ بىر ايش گۈرە. الينى پالتوسونون ساغ جىيىنە سۇخوب، گۆددە و دستەسى سۆمۈك قەمەسىنە سۆرتدو و بۆتون ووجودو بىلە اۇنۇ دىشارى چىخارتىدى. اۆزوندە و آننىدا مىنجىقلانان تر داملارىنى پالتوسونون قۇلۇ اىلە سىلدى.

جاناوار حرکت سىز دايامىشىدى و آشىغىن بۆتون ال- قۇل آتاماسىنى گۈزۈنۈن آلتىندا ساخلايىپ و بىلە معلوم ايدى كى، اىستەبىر اۇنۇ ايشكىنچە اىلە ئۇلدۇرسون و يا دا كى، يۇلداشلارىنى گۈزلەپىرىدى كى، ھامىليغا اۇنَا طرف ھۆجۈم ائتسىنلىر. آجى بىر گۆلۈش دۇداقلارىندا قاچدى. قارىن ياغماسى آزىلماشىدى و ھاوادا بىر تۈزاناق قۇيىمۇشدو و سۇيوق بىر شاختا گلىرىدى. آشىغىن گۈزلەنلىمە دن بىر فيكىر خاطىرىنە يېتىشىدى. او، اۆزونو قودرتلى دويدو، قەمنى بىر يانا قۇيوب آرام و احتياطلا، جاناواردان گۈز گۇتۇرمە دن آيىلدى كىسەنى سۆرعتلە گۇتۇرۇب دۆيۈنۈنچى ئىچدى و سازى چىخارتىدى. او، مگر آشيق دئىيللىدى، گرگ آشيق كىمى عمل ائتسىن. سازىن سۇيوق چاناغىنى گۆكسونە باسىدى و دۇمۇش بارماقلارى اۇنۇن تىزە چكىلىميش تىللەرىنى حس ائتىدى. سۇيوق وورمۇش

و كېلىنىش إلى ايله مىضرابى جىبىنندن چىخاردىپ قودرتله سازىن تىللىرىنە ئىندىردى.
سازىن باغىرتىسى هاوادا دۇلاشدى. جاناوار چىكىنىدى و نئچە آددىم دالى ئىلشدى. قان
آشىغىن دامالاريندا دىلچەسىنە يۆپۈرمگە باشلادى. او بۇتون قودرت ايله سازى سىھ
كىرىدى و ائلە بىر سىس ايله چىغىرماغا باشلادى كى ايندى يە كىمى بۇغا زىندا بئلە بىر
قودرت دويمامىشدى.

نىنىن بوغلارى ئىشىمەد- ئىشىمەد
پاپاگى گۆللەدە دئشىمەد- دئشىمەد

او، سىسلەندى، اوخودو. نىنى گۇردو اوزون و قولغانىندان آسىلمىش بېغлارى ايله
باشىنا گۆللەدەن دلىك- دلىك اۇمۇش بىر بۇرك قۇيوب، افز آتىنا مىنىب ئىنده تۆفىگ
ادبى نىتە چاپىر. سىسى داها اوچالارا يۆكسىلىدى، چۈلەدە دۇلاشدى، كىنە كىمى اوزاندى.
آشىق اۆزو- اۆزۈنەن گەتىمىش ايدى. او، نە جاناوار گۇروردو و نە چۈلۈ و نە
قۇرخوردو. عشق اۇنۇن قانىندا يووا سالىپ خلقىنىن قەرمانلارى اۇنَا جىسارت و جرأت
يارامىشدى. باغىريردى، كۇراوغلوغان اۆخۈپوردو:

كۇراوغلويم مرد- مردانا
چاگىررام كىرم مئىدانا
قىلىجى وورارام دۆشمانا
خوتكار تاخدان سالان كۇنول

قىترات كىشىنە يېرىدى و قارلارىن اۆستۈنده چاپىردى. كۇراوغلونون دليلرىنىن
آتلارىنىن سىس- كۆي، باغىرتى قولقلاردا دۇلاشىردى. آشىغا ائلە بىر سئۇينج ال وئرمىشدى
كى، دورمادان و قۇرخىمادان باغىريردى، ساز گۆلۈردو، آشىغىن سۇيوق وورموش سىماماسى
ائىشىقلاتىب سازىنى سئۇينجەلە و آشىقجا سىينا دىللەندرىردى.

كەدلەللىرىن سىسىلىرى، ياخىن بىر مسافەدن قولغا چاتىرىدى. هامى، آغاج، قەمە، اۇراق
و... ايلە سىلاحلانىب اوجا تېپە دۇغۇرۇرۇر دولر. جاناوار بىردىن اۆزۈنە دفاع حالى
آلاراق قۇرخدۇ دالى ئىلشدى. آتلىلار هاراى سالدىلار، آتلاڭ كىشىنە دىلر و اىكى آياق
اوزىزه قالخىب جاناوارا دۇغۇر ھۆجوم ائتدىلر. جاناوار قۇرخوب قاچىدى. آشىق دورمادان
اوخويپوردو. بىردىن اۆزۈنە گلىپ اۆخوماگىنى دايىندىردى. هندهورە باخدى جاناوار يوخ
ايدى، دىققىلە باخدى، قاچمىشىدى. خلقى گۇردو كى، كۇنوللو، احتراصلى، سىلاحلى و
قۇرخماز بىر حالدا، اۇنَا ياردىم اتتمك اۆچۈن تلسىمىشدىلر. حىيات يولداشىنىن قارداشى
آدى گۆزلىن آت اۆستۈنده سىسى اۇنۇ اۆزۈنە كىرىدى.

- ياخشى، آكىشى جاناوار اۆچۈن دە ساز چالىرسانمى؟ آشىق گۆلدۈ جاناوار
اۆچۈن يۇخ. سىز اۆچۈن چالىرىدىم بىلىرىدىم كى، گلە- جىكسىز.
آخشام قاش قارالدى. قار ياواش- ياواش ياغىردى. آتلار يۈرگە گەتىرىدىلر و
آتلىلارى غالىب قايغى كىش بىر حالدا كىنە دۇغۇرۇ آپارىرىدىلار.

فرهنگ جغتایی-فارسی

واریث

۱۰۱

جغتایی در میان لهجه‌های زبان ترکی به دلیل نفوذ سیاسی در سده‌های میانی و همچنین خلق شدن آثار گرانقدری همچون با برناهه و اکثر آثار امیر علی‌شیر نوازی به این زبان از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است.

به همین دلیل برای فهم بیشتر این زبان فرهنگ‌های لغت متعددی تدوین گردیده است که یکی از گران‌گترین آنها «لغت جغتای و ترکی عثمانی» شیخ سلیمان افندی اوزنیکی البخاری می‌باشد که در سال ۱۲۹۸ هجری قمری در استانبول طبع شده است.

فرهنگ جغتایی-فارسی ترجمه و تحریشهای از این اثر معظم می‌باشد که توسط حسین عبدالله‌ی جهانی (او摸د اوغلو) به صورت بسیار دقیق و علمی منتشر گردیده است. کتاب با دو مقدمه که با عنوان‌های «نگاهی اجمالی به زبان و ادبیات جغتایی» و «فرهنگ لغات جغتایی در گستره‌ی تاریخ ترکان» به ترتیب توسط آرش ساعی و رضا همراز آغاز شده است و بعد از متن لغتنامه در پایان این کتاب مترجم با ذوق و سلیقه لغات را به صورت موضوعی با عنوان‌های اسب و یراق آلات اسب، شتر و شترداری، درختان، نباتات، میوه‌ها، اصطلاحات کشاورزی و باغداری، حیوانات اهلی و دامداری، حیوانات، دریا و دریانوردی، جغرافیا و طبیعت چادر، خانه و ساختمان، جنگ و نظامی‌گری، تقویم و نجوم، اصطلاحات خویشاوندی خانواده و خدمه‌ی منزل، زینت آلات و اشیاء قیمتی، پوشاسک، قماش و تجارت، موسیقی و شعر، اعضا و جواهر آدمی و طب، امراض انسان و حیوان دسته‌بندی گشوده است. این اثر در ۴۰۰ صفحه توسط انتشارات دنیزچین شهر تبریز به زیر طبع آراسته گردیده است.

شەھىرلار بىرىلىكىدە اۋۇزگە لىشىمە دەن اۋۇزلىشىمە يە دۇغرو

بو كىتاب شەھىرلارин شعرلارىنىڭ يېنى بىر باخىش، يېنى بىر اۇخونوشدور. كىتابىن مؤلۇفى مۇھەممەد رحمانى فەر بۇ اۋىرىندە شەھىرلارин شعرلارىنى ايلك دفعە ئۇلاراق ھەرمنوتىك تىقىدىن كىچىرمە يە چالىشىدىرى.

او، ۱۲ صەھىفە لىك اۇن سۈزۈن سۇنرا، «شەھىرلارين ياشام دۇورونە بىر قىسas باخىش»، «شەھىرلارين آجىسى»، «ھىدرىبا با داغىنىن اتكلىرىنىدىن، سەھىندىنىن زىروھىسىنە قدر يۆكىسەلىش!»، «شەھىرلارين شعرلارنىدە اۇن گۈزۈنىك»، «مەدەنلىشىمە يۇخسا يېنى لىشىمە» و «اوىدۇرماalar» باشلىقلى اولان بۇلۇملۇرە آپىرىپ.

مۇھەممەد رحمانى فەر بۇ اۋىرى بىر اۇرجىنىڭ اثر ئۇلاراق، شەھىرلارى تائىماق اۆچۈن يېنى بىر پنجرە و يېنى بىر يۇلدۇر.

بو كىتاب گىچ يازىچىي مۇھەممەد رحمانى فەر بىر اثرى اولان «نگاهى نوين بە تارىخ دىرينى تۈركىلەر اىران» كىمى، اۆخۈجۈلار طرفىنىدىن چۈخ ياخشى قارشىيانىب و ايلك يايىمدا ئۆچ آى سۇنرا ياخشى تىراڑلا اىكىنچى چاپا كىتمەسى تېرىك و تقدىرە لايىقىدىر.

بۇ اۋىر قوم شەھىرىنىن، مiliئى نشرىاتىنىن امگى ايله ۲۳۲ صەھىفە دە يايىملاڭىشىدىر.

كتاب دە قورقۇد (درسدن يازقيسى)

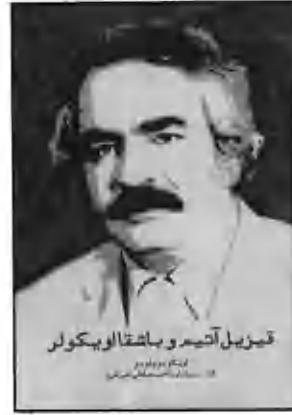
دە دە قورقۇد داستانلارى چۈخ اسکى بىر زاماندا يارانىپ، زمان گىتىدىكىچە چۈخالىب ياخود دىكىشىلىپ. بۇ داستان سىينەلرەدە گۈزىن سۇنرا يازى بىا كۆچرگەن بىزىم اليمىزە چاتىدىرى.

بۇ داستانلاردا ئۆچ اسکى اليازماسى «درسدن»، «واتيكان» ھابىلە «برلين» دە ساخالانىلىر، ان بۆتون يازقيسى آلمان يىن «درسدن» شەھىندەدیر.

پرويز زارع شاھىمرىسىنин سۇن يايىملاڭىش اثرى اولان «كتاب دە قورقۇد»، «درسدن» نوسخەسىنى اۇلدۇغو بىچىمەدە گىتىرىپ، بىر پارا چتىن سۇزجوكلارى اتكەدە آچىقلابىسىدىر.

كىتابدا بىر قىسas گىرىشىدىن سۇنرا دە قورقۇدون اۇن ايلك بۇبۇ و نهایىتە آنا نوسخەنىنى ايلك و سۇن صەھىفەسىنىن شكىللىرى ايله سۇنا چاتىر.

بۇ اۋىر ۱۰۱ صەھىفە دە تەھران يىن تىكىرخەت نشرىاتى واسىطەسىلە اىشىق اۇزو گۈرۈبدۇر. حۇرۇملى شاھىمرىسى جنابلارىنىن بوغۇنە قدر اۇنلار مقالە دە علاوه ۲۱ كىتابى اىشىق اۇزو گۈرۈبدۇر. بۇ اثرلەرن «فرەنگ و ازگان دخىل تۈركى در زبان ھاى فارسى و عربى»، «بازىھاى محللى آذربايجان»، «فرەنگ تۈركى» - فارسى شاھىمرىسى» و... آد آپارماق اۇلار.

گؤزل كنديم شهر اوْ ماسين

كىتايىن قابيق و اوست قابىغىندا كند حيات
و كوشىنىدىن گؤزو اوْخشىيان گؤزل ياشىلىق
گؤرونوشو، هر گورنин گؤزرىنى اوْخشايير.
يازانى و قوشانى: جعفر ذاكرى ياسكىنى.

(كىچميش كند و ايندىكى شهر)

كتاب رقعن، ١٣٨، صحيفه ده اعلاه آغ
كاغىذلا چاپ اوْلۇيدور.
كتابدا ٢١ نۆوع شعر وار، بىرى «گؤزل
كنديم شهر اوْ ماسين» باشلىقلى ٥٧ بند، هر بند
بئش مصراع (٤٢٥ مىصراع) قوشماسى وار باشقا
بىر شعرى «منىم ايرانىم» باشلىقلى ١٢ بند، ٦
ميسىرالى بىشلىك (مەممەس) شعرلىرى اولدوغو
حالدا اىكى دىلدە فارسجا و تۈركىجە ادبى،
اجتماعى نىز يازىسى ايله شاعير اورك سۈزلىرىنى
دانışسا يېلىپ دىرى.

كتاب آذربايچان تۈركىجەسى نىن زنجان
لهجه و شىوهسىنە چۈخ ياخىن دىر. چۈنكۈ
ياسكىند زنجان لا بىچار آراسىندا دىر؛ آمما دۇرد-
بئش يۈز كند اهالىسى تۈركىدۈرلەر و زنجان
شىوهسىنە دانىشىرلار، بىز بورادا كىتايىن يازانى
و شاعيرى جناب جعفر ذاكرى يە دىئە. گۈلە
ساغلام ياشاماق و داها گۈزىل اتىل يازىپ ياراقماق
دىلە يېرىك.

١٠٣

قىزىل آتىم و باشقۇا اوْيىكولر

اندازاه: رقعن ٩٣ صحيفه ده چۈخ گۈزىل
ساده اورگە ياتىپ، جاناسىز اويكولر (حىكايەلر)
دیر.

يازانى: چۈخ ياخشى قلم صاحبىسى احمد
صادقى اشرافى دىر.

اردبىل يىن اۋىزلى تۈركىجەسىلە يازىلمىش
چۈخ چىكىچ، جذب ائديجى بىر كىتابىدىر. بورادا
گىندىن اوْيىكولرىن هر ھانسى نىن بىر سطرىنى،
ھر كىم اوْخوسا كىتايىن سۇنۇنادك اوْخومىيانجا
گۈزون اۇندان چكىپ كىتابى بۆكىمزا.

بو كىتاب تۈركىجەمىزىن اردبىل آغىزى،
شىوه و لهجهسىنە دۆزگۈن اوْبرىغەڭە اشىسىز،
تايىسىز، دېرىلى بىر سۆزلۈك كىمى دىر. آلتىمىش-
يىتىمىش اىيل بوندان قاباقكى اوزىكلەر ياتان،
دۇغال اردبىل و اۇنۇن ھندەورىنىڭ باغلى
تۈركىجەمىزى بىزە ئورىدىر.

قابللىتى و باجاريقلى يازىچىمىزىن اۇلۇمۇندىن
٣٠ اىيل سۇنرا، بو دېرىلى و فايدالى كىتابىن چاپ
اولوب، اوْخوجولارىن الارىنە چاتدىرما زحمت
و امكلىرىنى اۋز اۋزىزىنە گۈتۈرن، سۇن واختىلار
رجىب ابراهىمى (فرهاد) يىن
دا بئىووك امكلىرى كىچمىشىدىر. هر ايکىسى نىن
نجىب روحلارىنىن قارشىسىندا باش اىرىرىك.

تۈركىچە-قارىشقا كولتۇرلۇ دىز
لەھىنەمە فەھىنەقى تۈركى-قارىشى

دارىيىق

پروفېسسور سەمیح تۈجان
پروفېسسور طلعت تكىن
دكتىر سولطان طلوع
مسىئىب عەربىگىل
على اصغۇر جەمراسىي
عبدال... واشقانى
علي رضا صارافى
محىطىفى رزاقى
آيدىين سىردارى نىيا
نېلوفەر فللاح
ربابە تىقى زادە زەنوز

٣٦-نجى ايل
يىازىز ١٣٩٣
سالىي ١٧٢
•
سال سى و شىشىم
يىهار ١٣٩٣
شىمارە ١٧٢
•

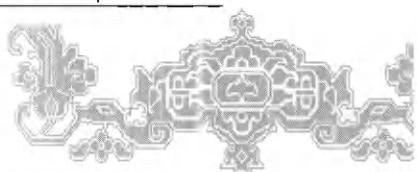
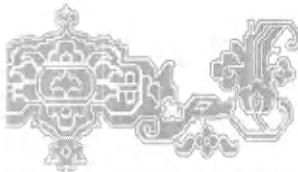
خلىج مېژھنامە

• پروفېسسور كەھارىدۇرۇفر
كاشفى زبان تۈركى خالقى

وارليق

اوتوز آلتينجي ايل، ۱۷۲-نجي سايي، ياز ۱۳۹۳
سال سی و ششم، شماره ۱۷۲، بهار ۱۳۹۳

تۈركىچە-فارسجا كۆلتۈرۈل دىرىگى
فصلنامە فرهنگى تۈرى - فارسى

مؤسس، صاحب امتياز و مدير مسئول: دکتر جواد هیئت
شماره امتياز: ۸۰۳۸

اینجه له مه ايشلىرى: علیرضا صراچى، آيدىن سردارى نيا

ايجرى ايشلىرى: حسن مجيدزاده «ساوالان»

تايپ ايشلىرى: آيدىن محمدخانى

يونيفورم ديزاينى: مهيار علیزاده (آی汗ان)

بو سايى نين قرافيسىتارى: ائلنار خاكىزاد، باپك مينقى

پوسى آدرسى:

تهران، شهرک قدس، فاز ۲، خيابان هرمزان، برج ۹، طبقه ۳

VARLIQ: Quarterly Journal in Turkish and Persian

Chief Editor: Dr. Javad HEY'AT

Assistant Editors for this Issue: A. Sarrafi, A. Sardari nia

Adress: 3rd fl. Tower 9, Hormozan Ave., Phase 2, Shahrake gharb

E-mail: aidinsardarynia@gmail.com

ISSN: 1023-7186

چاپ: نوید اسلام، قم

ایچیندە کیلر ۱۷۲ واریق

خلج دیلی و ادبیاتی اؤزى سايى حاقيىدا / ٤

● مقاله لر

طبقه بندى جدید زبان‌های ترکی

پروفسور دکتر طلعت تکين، مترجم: نيلوفر فلاح / ٥

خلج و خلچ پژوهى در ترکىه و ایران، على اصغر جمراضى / ١٦

على اصغر جمراضى دن خلچ جه بير قصيدة

پروفسور دکتر سولطان طلوع

آذ. تۆركجه سينه كۈچوروب يىنىدىن يازان: عليرضا صرافى / ٣١

● راپور و دانىشيق

مراسم تقدیر از تركشناس و خلچشناس شهير پروفسور سميح ترجان،

ربابه تقىزاده زنوز / ٤٧

داستان يك كشف! پاي صحبت پروفسور دکتر سميح ترجان درباره چگونگى كشف زبان ترکى

خلجي، آيدىن سردارى نيا / ٥٠

● ادبیات (نثر و شعر)

بئرله تۆه ماتالو ناقل، على اصغر جمراضى / ٤٩

قارينچا و سليمان نبي (ع)، على اصغر جمراضى / ٤٨

پهلوى بيركى، عبدالله واشقانى / ٧٢

ایران، مسيتب عريگل / ٧

اكى تىللەن يازقى، عبدالله واشقانى / ٧٦

شهرىارين «حيدر بابا ياسلام» شعرىندن خلچ تۆركجه سينه چتۈرىمە، عبدالله واشقانى / ٧٨

● تانيتيم و تنقىد

تولكى ماتالى، مصطفى رزاقي / ٧٩

كتابشناسى خلچ، آيدىن سردارى نيا / ٨٢

خلج دیلى و ادبیاتى اۋۇل سايى حاقيىدا

خلج دیلى و فۇلكلورو اوزره ايلك و ان اوغلۇ آراشدىرماalar بؤيۈك تۆركولوگ گەھارد دۇرفەر و اونون اوپىرنىجيلىرى طرفىنەن تقرىباً ۱۳۶۷-نجى ايلدن يعنى ۴۵ يىل بوندان اوّل باشلامىشىدىر. سۇنراalar ۱۳۶۷-نجى ايللەرن باشلاياراق پروفسور دۇكتور جواد هئيتىن غېرتىلە وارلىق درىگىسىنەن ھەمین موضع حاقيىدا بعضى آراشدىرماalar و ماتريالالار يايىملانمىشىدىر، سۇن واقتلاردا اصلًا خلچ اوّلان على اصغر جمراسى و عبدالله واشقانى جنابلارى خلچ دىلى اوزره جىدى چالىشمalar آپارميش و بو دىلين اوزللىكلىرى و گۆزلىكلىرىنى گۈن ايشىغىينا چىخارا يىلىميشلەر.

ایراندا يايىغىن اوّلان تۆرك دىللەرلى و لهجه لىرينە اوئنم وئىرن وارلىق درىگىسىنىن بو اۋۇل سايىسىندا چالىشمىشىق پروفسور گەھارد دۇرفەرین اوپىرنىجيلىرىندەن اوّلان پروفسور دۇكتور سمىح تېزجان و پروفسور دۇكتور سولطان طلوعدان، ھابئىلە بؤيۈك تۆركولوگ طلعت تكىن و خلچ-شۇناس علياصغر جمراسىدەن بىر نىچە مقالە سىزىنلە پاپلاشاق، عىنى حالدا دىرلى خلچ ادىلىرىمىز مىسىت عربىگۈل، على اصغر جمراسى و عبدالله واشقانىن يازى و شعرلىرىندەن نۆمونەلەر وئىرېب، ھم دە بوجۇنە قدر خلچ دىلى و ادبیاتىنا عايد يايىملانان بعضى اوغلۇ كىتابلارى تائىداق.

اولا بىلر خلچ دىلينىدە كى ماترياللار بعضاً يېئل لهجه خصوصىتلىرىنى اۋۇنندە عكس ائتدىرسىن، يىدا بىر-بىرىنندەن فرقلى يايىملالارلا يازى يىا آلىنسىنلار، بۇ دوروم يىئىنجه يازى تجروبەھلىنى باشلايان ھەر بىر توپلۇمدا معىيار يازى دىلى تثبيت اولۇنچايا قدر تامامىلە عادىدىر و بورادا يايىملادىغىميمىز ماترياللاردا دا ھەمین مسئلە اوزۇنۇ گۇستەر بىلر، بىز ايسە يازىچىنин اليازماسىنا صادىق ياناشىب اوندا ال آپارمamishiq.

قىئىد ائتمك لازىمدىر كى بو اۋۇل سايىنىن رئاكىته ايشلەرنىدە مىصفى بىز رزاقيينىن دىرلى ياردىملارارى كىچمىشىدىر، كى بۇ وسileه ايلە تشگىرلىرىمىزى بىلدىرىرىيىك.

وارلىق

طبقه‌بندی جدید زبان‌های ترکی و ایلیق

پروفسور دکتر طلعت تکین* / مترجم: نیلوفر فلاخ**

۵

یکی از مسائل حل نشده‌ی زبان‌شناسی ترکی، طبقه‌بندی زبان‌های ترکی، و یا به‌طور دقیقت، زبان‌های "ترک چوواشی" است. امروزه، چندین طبقه‌بندی از این زبان وجود دارد، ولی همانطور که پوپ^۱ (۱۹۶۵: ۳۳) قبلاً از ارائه‌ی طبقه‌بندی خودش اشاره کرده بود: «هیچ کدام از این طبقه‌بندی‌ها را نمی‌توان کاملاً رضایت‌بخش در نظر گرفت.» هر چند، متاسفانه همین مسئله در مورد طبقه‌بندی خود پوپ در مورد زبان‌های ترکی متعلق به‌شاخه‌ی "ترک چوواشی" هم صادق است (به پایین مراجعه شود).

حال که صحبت از کاستی‌های بسیاری از طبقه‌بندی‌هاست، به‌شرح برخی اظهارات پوپ در این خصوص می‌پردازم: «نقص اصلی این طبقه‌بندی‌ها در آن است که نویسنده‌گانشان می‌خواستند که این طبقه‌بندی‌ها هم در زبان محاوره‌ای امروزی و هم در زبان محاوره‌ای دوران باستان قابل اعمال باشند. حال آن که، یک طبقه‌بندی یا می‌تواند همزمان و یا در زمان باشد ولی نمی‌تواند در آن واحد هر دوی این‌ها باشد. واضح است که طبقه‌بندی زبان‌های امروزی نمی‌تواند زبان‌های گذشته را نیز در بر بگیرد» (۱۹۶۵: ۳۳).

من کاملاً با این نظر پوپ موافقم. برای مثال، سامولوویچ^۲ و پیروانش با طبقه‌بندی مواد زبانی ترکی باستان (ترکی اورخونی و اویغوری) در یک گروه به همراه زبان ترکی تووایی^۳ که در آن /d/ /r/ ترکی باستان حفظ شده است، دچار اشتباہ شده‌اند. بدیهی است که یک فاصله زمانی بیش از هزارساله بین ترکی باستان و ترکی تووایی وجود دارد، و در حالی که /d/ /r/ ترکی باستان به همان شکل در ترکی تووایی (و همچنین همانطور که اکنون می‌دانیم، در زبان ترکی خلنجی) خود را حفظ کرده است؛ با گذشت زمان، به /t/ /l/ در زبان ترکی یاقوتی /z/ /r/ در ترکی هاکاس و اویغور زد، و /z/ /r/ در بیشتر زبان‌های ترکی تبدیل شد. در همین راه، نیز با طبقه‌بندی مواد پژوهشی زبانی ترکی باستان با گویش‌های ترکی محاوره‌ای امروزی (عبارت وی) در یک گروه، که وی از آن به عنوان گروه -ب- یاد می‌کند، دچار اشتباہ شده است. تنها به این دلیل که -ب- آغازی ترکی باستان با گذشت زمان

¹. Chuvash-Turkic

². Poppe

³. Samoilovich

⁴. Tuvanian

* استاد زبان و ادبیات ترکی دانشگاه‌های ایندیانا و کالیفرنیا آمریکا، حاجت‌تپه و یدی‌تپه ترکیه

** کارشناس ارشد مطالعات ترجمه از دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم تحقیقات آذربایجان شرقی

به -d در ترکی آلتای، ^۱- در ترکی قرقیز، قاراچالپاق و قاراچای، ^۲-z در ترکی فزانق، ^۳-č در ترکی هاکاس و تووا و dz- در ترکی بالکار درآمد.

نقص مهم دیگر بسیاری از طبقه‌بندی‌های زبان‌های ترکی در این است که نویسنده‌گانشان به‌طور کامل معیارهای آوایی را برای طبقه‌بندی زبان‌های ترکی اعمال نکردند. برای مثال ساموئلوبیج، تحولات مختلف /d/ /trk/ را باستان در adaq یعنی "پا" را به عنوان معیار در نظر می‌گیرد و در عین حال ترکی یاقوت (که زبانی -t/ است) را با ترکی تووا (که یک زبان -adaq ای می‌باشد) را در یک گروه مشترک طبقه‌بندی کرده است. بدینه است که /d/ /t/ /z/ دو آوای متفاوت هستند و ویژگی‌های بسیار دیگری زبان ترکی یاقوتی را نه تنها از زبان ترکی توانی بله از باقی زبان‌های ترکی نیز متمایز نمی‌کنند.

سومین نقص برخی از طبقه‌بندی‌ها از عدم داشت کافی در مورد برخی از گویش‌ها و زبان‌های مورد استفاده در مناطق دورافتاده ایست که کمتر بررسی شده‌اند. در نتیجه به عنوان مثال، بنزینگ^۱ و منگس^۲ نیز با طبقه‌بندی گویش اویغور زرد (که زبانی -azraq ایست) همراه با ازبک و اویغور جدید (که زبان‌های ayraq- هستند) در یک گروه مشترک دچار اشتباوه شده‌اند.

همه‌ی طبقه‌بندی‌های آویله‌ی زبان‌های ترکی و بررسی کلی آن‌ها را می‌توان در کتاب سال ۱۹۵۳ آرات^۳ یافت. اما طبقه‌بندی خود آرات و طبقه‌بندی‌های انجام شده پس از آن تاریخ هنوز بحث نشده‌اند. در این مقاله، من ابتدا می‌خواهم به بررسی این طبقه‌بندی‌های جدید پرداخته و پس از آن یک طبقه‌بندی جدید از زبان‌های ترکی ارائه دهم. با طبقه‌بندی آرات آغاز خواهم کرد.

مقالات

طبقه‌بندی آرات (۱۹۵۳)^۴

آرات، استاد من در دانشگاه استانبول از سال ۱۹۴۷ تا ۱۹۵۱، طبقه‌بندی زیر را برای زبان‌های ترکی

محاوره‌ای امروزی ارائه داد (عبارت وی: *Türk Siveleleri* و یا به عبارتی همان "لهجه‌های ترکی" می‌باشد):

الف- گروه‌های گویشی ترکی (*Türk lehce grupları*):

I. گروه -e، مثل: ترکی چوواشی (tağlı, tağ, adač)

II. گروه -l، مثل: ترکی یاقوتی (s-، -y-, -z-, -s-)

پایان ۱۳۹۳

ساییں ۱۷۲

ع

ب- گروه‌های لهجه‌ای ترکی (*Türk Sive grupları*):

I. گروه -g، مثل: *kałgan*, *tağlıg*, *tağ*, *adač* (سایان: *kałğan*, *tağlığ*, *tağ*, *adač*)

II. گروه -z، مثل: *kałgan*, *tağlıg*, *tağ*, *azač* (آبakan: *kałğan*, *tağlığ*, *tağ*, *azač*)

III. گروه -t، مثل: *kałgan*, *tavlı*, *tav*, *ayak* (شمال: *kałğan*, *tavlı*, *tav*, *ayak*)

IV. گروه -v، مثل: *kałgan*, *tağlı*, *tağ*, *ayač* (توم: *kałğan*, *tağlı*, *tağ*, *ayač*)

V. گروه -ş، مثل: *kałgan*, *taglık*, *tağ*, *ayač* (شرق: *kałğan*, *taglık*, *tağ*, *ayač*)

VI. گروه -j، مثل: *kałan*, *dağlı*, *dağ*, *ayač* (جنوب: *kałan*, *dağlı*, *dağ*, *ayač*)

طبقه‌بندی آرات را می‌توان به شرح زیر نقد کرد:

۱. درست نیست که چوواشی و یاقوتی را تحت عنوان گروه *Türk lehce grupları* (گروه گویش‌های ترکی) در یک گروه مشترک قرار دهیم، چرا که چوواشی و یاقوتی گویش نیستند، بلکه دو زبان کاملاً متفاوت از هم‌دیگر و باقی زبان‌های ترکی هستند.

۲. اگر چه شاید چوواشی و یاقوتی از نظر -u آغازی (= چوواشی -č یا یاقوتی -č) نزدیک به یکدیگر قلمداد شوند اما از جهات بسیاری متفاوت از یکدیگرند، به خصوص از جهت تطابق آوایی z- و č-، به عبارت دیگر، از آنچه‌ای که چوواشی تنها زبان -r- و -l- می‌باشد، از باقی زبان‌های ترکی مجزا است؛ من جمله از زبان یاقوتی که آن نیز یک زبان -z- است.

¹. Benzing

². Menges

³. Arat

۳. عبارت *Şive grupları* برای باقی زبان‌های ترکی مناسب نیست، چون *Şive* در زبان ترکی کشور ترکیه به معنای "لهجه" است و تنها دلالت بر تفاوت در تلفظ دارد. برای مثال می‌گوییم: *Türkçeyi karadeniz Şivesiyle* یعنی ترکی آناتولی را با لهجه‌ی کارادینیزی حرف زدن. و یا می‌گوییم: *İngilizceyi Alman Şivesiyle* یعنی انگلیسی را با لهجه‌ی آلمانی حرف زدن. در نتیجه می‌توان از عبارت *Şive* یعنی "لهجه" در طبقه‌بندی زبان استفاده کرد.
۴. گروه *tav-* بسیاری از زبان‌های ترکی را دربرمی‌گیرد. دو تا از این زبان‌ها، یعنی قرقیز و آلتای، مناسب این گروه نیستند، چرا که قرقیز زبان *تە* و آلتای زبان *تە* است.
۵. در نهایت، آرات برای زبان‌هایی که به گروه دوم یعنی گروه *-z-* متعلقند تنها از اسم آباکان یاد می‌کند، یعنی هاکاس. مشخص است که گویش اویغور زد که در استان کانسوی چین به کار می‌رود نیز یک زبان *-z-* می‌باشد. (هاکاس *azaq*، اویغور زد *azaq*).¹

طبقه‌بندی بنزینگ (۱۹۵۹)^۱

بنزینگ که در طبقه‌بندی خود از ساموئلوبیچ پیروی می‌کند، زبان‌های ترکی را به پنج گروه زیر تقسیم می‌کند:

واپیق

۷

- I. گروه بلغار (زبان کتبیه‌های بلغاری و لکا؛ چوواش)
- II. ترکی جنوبی (گروه اوغوز): ۱. ترکی عثمانی کشور ترکیه با گویش‌های آناتولی و رومه‌لی، عثمانی کریمه؛ ۲. آذربایجانی با قشقایی در جنوب ایران؛ ۳. ترکمن، ترکمن.
- III. ترکی غربی (زبان‌های قچاقی - کمانی): ۱. گروه پونتو-کاسپین (کارائیم، قاراچای و بالکار، کوموک)، گروه اورال (تاتاری، سیری غربی، تاتار کریمه، باشقیر)، ۲. گروه آزال-کاسپین (قزاق با قاراچالپاق، نوگای، قرقیز).
- IV. ترکی شرقی (گروه اویغور): ۱. ازبک، ۲. اویغور جدید (تارانچی، گویش‌های کاشغری، خُتن و غیره)؛ اویغور زد
- V. ترکی شمالی
۱. گروه آزال-سایان
- (الف) آلتاییک (اویروت، تلوت)
- (ب) شور (ترک آباکان) و هاکاس
- (پ) تووا
۲. گروه سیری شمالی: یاقوتی (و دولکان)
۳. ترکی باستان (زبان‌های کتبیه‌های اورخون و ینتی‌ستی)

همانطور که به نظر می‌آید، بنزینگ طبقه‌بندی ساموئلوبیچ را به عنوان پایه‌ای برای طبقه‌بندی خود در نظر گرفته است. او همچنین تحت تاثیر طبقه‌بندی جغرافیایی را دلیل قرار گرفته است. طبقه‌بندی بنزینگ را می‌توان به شرح زیر نقد کرد:

۱. درست نیست که یاقوتی را به همراه آلتای، شور-هاکاس و توواپی در یک گروه مشترک کنار همدیگر قرار داد. در واقع، یاقوتی با پیشه‌ی این زبان‌ها فرق دارد و باید در یک گروه مستقل طبقه‌بندی شود. همین موضوع در مورد آلتای (گویش‌های جنوبی)، هاکاس و توواپی نیز صادر است.
۲. درست نیست که اویغور زد را به عنوان گویشی از اویغور جدید در نظر بگیریم، چرا که اویغور زد یک زبان ای می‌باشد.
۳. درست نیست که ترکی باستان، که زبان کتبیه‌های اورخون و ینتی‌ستی است، را تنها به عنوان ماده‌ی تاریخی گروه ترکی شمالی در نظر گرفت.
۴. در این طبقه‌بندی اشاره‌ای به سالار نشده است.

طبقه‌بندی مِنگس (۱۹۵۹-۱۹۶۸)^۱

۱. یوهانس بنزینگ، "طبقه‌بندی زبان‌های ترکی"، فاندامنتا ۱. (ویسبادن ۱۹۵۹)، صفحات ۵-۱.

- در سال ۱۹۵۶ کارل اچ. منکر، "طبقه‌بندی زبان‌های ترکی" فاندamenta Linguisticae، میردامان و زبان‌های ترکی، صفحات ۸-۵، مردمان و زبان‌های ترکی، ویسیادن ۱۹۶۸، صفحات ۱۶۰-۱۶۱.^۱
- در سال ۱۹۵۶ کارل اچ. منکر، "طبقه‌بندی زبان‌های ترکی" خود نیز ارائه می‌دهد. (صفحات ۵۹-۶۶). طبقه‌بندی وی به شرح زیر است:
- (الف) زبان‌های آسیای مرکزی و جنوب غربی
۱. گروه آسیای مرکزی:
 ۱. ترکی باستان (کتبه‌های اورخون و ینتی‌ستن، اویغور باستان)
 ۲. زبان‌های دوره‌ی میانه؛ دیکشتری MK، ترکی قاراخان، کویش خوارزمی (قرن ۱۱ و ۱۲)
 ۳. جغتایی (بعدها و مدرن)
 ۴. اوزبیک (گویش‌های ایرانی شده)
 ۵. اویغور جدید با تارانچی و دیگر گویش‌ها؛ اویغور زرد و سالار (که ممکن است بسیار نزدیک به گویش‌های اویغور جدید در نظر گرفته شده باشد).
 ۶. قرقیز
- (ب) گروه جنوب غربی و اوغوز:
۱. آناتولی باستان و عثمانی باستان
 ۲. عثمانی باستان با گویش‌های متفاوت، کاکائوز، آذربایجانی (با گویش‌های ایرانی، قشقایی)
 ۳. ترکمنی
- (پ) گویش‌های سیبری و قفقاز
۱. دوره‌ی شمال غرب باستان دوره‌ی "ترک میانه"
 ۲. کومانی، زبان دست‌نوشته‌های سومانیوس و کومان‌ها (یا پولووسی) و قفقازها
 ۳. زبان‌های پونتو-کاسپین: کارائیم
 ۴. قاراچای و بالغار
 ۵. تاتار کریمه
 ۶. کومیق
 ۷. زبان‌های ولکا-کامای سیبری غربی: کازان-تاتار، باتیکار، میسار و کاسیمو-تاتار
 ۸. باربارا
 ۹. کوآریک
 ۱۰. باشکورت
 ۱۱. زبان‌های آرالو-کاسپین: قراقاق با قاراچالاق
 ۱۲. اوزبیک (ایرانی شده و یا قفقازی)
 ۱۳. نوگای
 ۱۴. قرقیز
- (ت) گویش‌های آناتولی و کاراکاس
۱. شور
 ۲. آبakan شامل گویش‌های ساگاکی، کوبال، قاچای، قیزیل و بالتیر.
 ۳. گروه شرقی یا توبا (در تانو- توبا یا اورانخایی): کاراکاس

۲. سویون (زبان‌های تروا، توبا، تیبا یا اورانخای) (ث)

گروه سیبری شمال شرقی، سیبری شرقی و یا یاقوتی؛ زبان یاقوتی (saq'a) و گویش‌های دولگان، ناناسان یاقوتی شده (Samogdri-) (Tavgy-).

ج) دسته‌بندی هولکا-بلغاری یا هوهو-بلغاری: XI

ولکا-بلغاری XII

چوواش یا تاواش

همانطور که می‌بینید، طبقه‌بندی منگس از زبان‌های ترکی کاملاً پیچیده و بخرنج است. این طبقه‌بندی را من توان به شرح زیر نقد کرد:

 - درست نیست که زبان‌های دوران گذشته را با زبان‌های محاوره‌ای امروزی طبقه‌بندی کرد. ترکی باستان، تنها جد اوزبک، اویغور جدید و زبان‌های متعلق به گروه اوغوز نیست.
 - قریقز دو بار در لیست این طبقه‌بندی قید شده است، نخستین بار به همراه اوزبک و اویغور جدید در گروه آسیای مرکزی و بار دیگر در گروه شمال غربی و قفقاز‌ها به عنوان یکی از زبان‌های آزا-لو-کاپسین. در واقع، قریقز به هیچ یک از این دو گروه تعلق ندارد، بلکه زبانی مستقل است که خود به تنهایی گروه آزا-لو-کاپسین را شکل می‌دهد (به پایین مراجعه شود).
 - درست نیست که اویغور زرد و سالار را به عنوان گویش‌های جدید در نظر بگیریم. اویغور زرد یک زبان azaq- است و بایستی به همراه خاکاس طبقه‌بندی شود، دیگری نیز زبانی -taq/-taq' است که خود یک گروه مستقل را تشکیل می‌دهد (به پایین مراجعه شود).

واریق

9

- طبقه‌بندی پوپ (۱۹۶۵)

جدیدترین تلاش برای طبقه‌بندی زبان‌های ترکی را نیکلاس پوپ^۲ انجام داده است. پوپ، که به درستی از این زبان‌ها به عنوان "ترکی چوواشی" یاد می‌کند، شاخه‌ی ترکی را به پنج گروه زیر تقسیم می‌کند:

 - I. یاقوتی (-iγ > -i, taγ > tia, adaq > ataq)
 - II. تروا-خاکاس (-iγ, taγ, adaq / azaq)
 - III. قبچاق‌ها (-i, tu / taw, ayaq)
 - IV. جغتایی (-iγ, taγ, ayaq)
 - V. ترکمن (-i, daγ, ayaq)

پوپ با پیروی از پیشنهادات پریتساک، پا را فراتر گذاشت و گروه قبچاق‌ها را به چهار زیر گروه تقسیم می‌کند. این زیر گروه‌ها به شرح زیرند:

 ۱. کارای، کاراجای-بالکار و کوموک (aγ > aw)
 ۲. تاتار و باشقیر (aw > u, o, aγ > ő, e, ē / a > ā, ē, ī, ī / i)
 ۳. نوکای، قزاق، قاراقالپاق (č, s > Č, Č, ē > ē) و پیدایش پسوند اولیه‌ی /l/ به عنوان t / d / n با توجه به ماهیت صامت قبلی:
 ۴. قرقیز و آلتای (مصطفوت‌های بلند دوم، جاذبه‌های لبی و تغییر /m/ در پسوند منفی‌ساز -ma- به b / p).

طبقه‌بندی پوپ را می‌توان به شرح زیر نقد کرد:

 ۱. درست نیست که تروا را که زبانی adaq است با خاکاس که آن نیز زبانی azaq است در یک گروه طبقه-بندي کنیم.

نکلاس یاد و "مقدمه‌ای در زبان‌شناسی آلتاییک"، ویسادن ۱۹۶۵، صفحات ۲۳-۲۴.

². Nicholas Poppe

مقالات

یار
سایی ۱۷۲

۱۰

۲. پیشرفت *taw / tu* که به عنوان یکی از ویژگی‌های گروه قیچاق‌ها به کار رفته است، ناقص و گمراهنده می‌باشد، چرا که گروه آوایی /a/ منجر به ایجاد سه شکل مختلف در این گروه شده است، به عبارتی *taγ* > *taw* و *ta*.
۳. در این طبقه‌بندی هیچ اشاره‌ای به اویغور زد و سالار نشده است.

طبقه‌بندی دُرْفَر (۱۹۷۹-۱۹۸۷^۱)

دُرْفَر زبان ترک خلنجی را در ایران و در سال ۱۹۶۸ دوباره کشف کرد، ثابت کرد که این زبان یک زبان مستقل با بسیاری از ویژگی‌های قدیمی بوده و بر خلاف تصور همگان گویشی از زبان ترک آذربایجانی نیست. یکی از ویژگی‌های قدیمی‌خانجی حفظ /d/ باستان می‌باشد. درست همانند زبان تووایی، برای مثال:

= *Tuv. adaq* = *Khal. Hadāq*, *hadaq* id. OT *adīr-* = *Tuv. adīr-* id. = *Khal. hadur-* id.
نیا *adaq* و غیره. OT

من توان چنین تصور کرد که به دلیل ویژگی‌های مشترک این دو زبان یعنی، تووایی و خانجی، می‌شود (و یا شاید باشد)، آنها را در یک گروه طبقه‌بندی کرد. اما همانطور که دُرْفَر اشاره کرده است، خلنجی ویژگی‌های قدیمی بسیار دیگر غیرمشترک با زبان تووایی نیز دارد. برای مثال، حذف *-h-* آغازی باستان، واکی اولیه طولانی پروتو-ترکی یا به همان شکل و یا به شکل واکی مربگ، پیشافت واج /N/ به /N/ و غیره، به خاطر همه‌ی این ویژگی‌های مشخص، دُرْفَر به درستی خلنجی را زبان ترک مستقل در نظر می‌گیرد و تنها آن را به عنوان گروهی مجزاً به شش گروهی که همگان پذیرفته‌اند، اضافه می‌کند. آن شش گروه عبارتند از: اوغوز (مثل: ترکی آنانولی، آذربایجانی و ترکمن)، قیچاق‌ها (مثل: تاتار، کازان، فراق)، اویغور (مثل: ازبک و اویغور جدید)، سیری جنوبی (مثل: ترکی آلتای، تووایی)، یاقوتی و چوواشی.

همانطور که به نظر می‌آید، حتی طبقه‌بندی‌های اخیر ترکی چوواشی کاملاً رضایت‌بخش نیستند. به عبارتی، بیش از حد ناقص بوده و برخی نقوص روشن‌نموده اند. علاوه بر این، کشف دوباره خلنجی به عنوان یک زبان ترکی با ویژگی‌های قدیمی، همه چیز را پیچیده‌تر کرد به طوری که یک طبقه‌بندی جدید و کمابیش کامل از زبان‌های ترکی به یک ضرورت فوری تبدیل شده است. تنها چهار مورد زیر از ویژگی‌های آوایی که تاکنون برای طبقه‌بندی زبان‌های ترکی مورد استفاده قرار گرفته‌اند، کاربردی می‌باشند:

۱. تطابق *z* و *č* = *č* *č* *č* *č* *č* *č* چوواشی = CT *qits* "زمستان"
۲. پیشرفت واج /d/ مثل *adaq* "پا"ی
۳. پیشرفت گروه آوایی /a/ در کلمات تک‌هنجایی مثل *taγ* "کوه"
۴. پیشرفت گروه آوایی /a/ در پایان کلمات چند‌هنجایی مثل *taγliγ* "کوهنورد، کوهستان" OT

در هر حال، امروزه این چهار ویژگی برای طبقه‌بندی زبان‌های محاوره‌ای ترکی امروزی کافی نیستند. در وهله‌ی اول، ویژگی پنجمی نیاز است تا سالار را از گروه اویغور جدید و اوغوز (ترکمن) جدا سازد، چرا که سالار زبانی - *taγliγ* ایست نه زبانی - *ta* *taγliγ* و یا *daγliγ* می‌تواند حفظ و یا ادای آغازی باشد. در وهله‌ی دوم، برای درج خلنجی در طبقه‌بندی و جداسازی آن از سایر گروه‌های زبانی، ویژگی ششمی نیز لازم است. چنین ویژگی‌ای می‌تواند حفظ و یا فقدان *-h-* آغازی باستان باشد.

بنابراین، ویژگی‌های آوایی‌ای که من، با مناسب‌ترین ترتیب، برای طبقه‌بندی زبان‌های مکالمه‌ای امروزی ترکی چوواشی به کار خواهیم برد، به شرح زیرند:

۱. تطابق *z* و *č* = چوواشی در مقابل *z* و *č* ترکی رایج;
۲. حفظ یا فقدان *-h-* آغازی مثل *hadaq* "پا"ی خلنجی در مقابل *adaq* / *adač* / *azaq* / *ayaq* سایر زبان‌ها.
۳. پیشرفت واج /d/ مثل *adaq* "پا"ی ترکی باستان;
۴. پیشرفت گروه آوایی - *γ* در پایان کلمات چند‌هنجایی مثل *taγliγ* "کوهنورد، کوهستان" OT
۵. پیشرفت گروه آوایی - *y* در کلمات تک‌هنجایی مثل *aγ* "کوهستان" در OT

^۱. گرهارد دُرْفَر، "کارمایه‌های خلنج" بلومینگتون، ۱۹۷۱، صفحات ۱۷۵-۱۸۱؛ "محمد کاشغیری، آرگو، خلنجی، جی ای جی بن، ۱۹۸۷" صفحه‌های ۱۰۵.

۶. حفظ و یا ادای -t آغازی مثل *taylli* ~ *taylli* "کوهنورد".

اگر ما اولین و قدیمی‌ترین ویژگی‌های آوای را اعمال کنیم، زبان‌های ترکی به دو شاخه‌ی نابرابر تقسیم می‌شوند: I. شاخه‌ی -r و -l (چوواشی)، II. شاخه‌ی -z و -d (باقی زبان‌های ترکی).

برای طبقه‌بندی زبان‌های -z و -d بایستی نخست از دو مین ویژگی آوای استفاده کنیم، یعنی همان حفظ و باقی زبان‌های ترکی در تاریخ زبان‌های ترکی است. با اعمال این ویژگی، زبان‌های -z و -d نیز به دو گروه نابرابر تقسیم می‌شوند: ۱. گروه -h و یا *hadaq* (خلجی)، ۲. گروه Ø و یا *ataχ* / *azaχ*.

به منظور طبقه‌بندی باقی زبان‌ها که در آن‌ها -h آغازی به Ø تبدیل شده است، می‌توان ویژگی سوم را به کار برد، یعنی پیشرفت واج باستانی /d/ در مواضع میانی و پایانی. با استفاده از این ویژگی به عنوان معیار، چهار گروه حاصل می‌شوند: ۱. گروه -t و یا *ataχ* (یاقوتی)، ۲. گروه -d و یا *adaq* (تولایی، به همراه کاراکاس)، ۳.

گروه -z و یا *azaχ*- / *azaq*- (خاکاس، اویغور زرد و غیره)، ۴. زبان‌های -y و *ayaq* (باقیه‌ی زبان‌ها). زبان‌های *ayaq*- ای می‌توانند، به نوعی خود، در پنج گروه مختلف، با استفاده از ویژگی چهارم آوای طبقه‌بندی شوند، پیشرفت گروه آوایی -l-: ۱. گروه -l- (گویش‌های شمالی آلتای و غیره)، ۲. گروه -u- (زبان ادبی آلتای)، گروه -t- (قرقیز)، ۴. گروه -lq- (ازبک، اویغور جدید)، گروه -l-

با به کارگیری پنجمین ویژگی می‌توانیم زبان‌های -l- را به دو گروه زیر تقسیم کنیم: ۱. گروه -aw (زبان‌های قچاق‌ها)، ۲. گروه -a-

و بالاخره می‌توان، زبان‌ها و گویش‌های متعلق به گروه -a- را بر اساس ویژگی ششم به دو گروه زیر تقسیم کرد، یعنی پیشرفت -t- آغازی: ۱. گروه -t- *taylli* (سالار)، ۲. گروه -t- *taylli* (گروه ترکمن و اوغوز).

در نتیجه، بر اساس شش ویژگی ذکر شده در بالا، زبان‌های ترکی چوواشی به ۱۲ گروه تقسیم می‌شوند. تمام این ویژگی‌ها، همراه با ویژگی‌های آوایی‌شان، را می‌توان با جدول زیر نشان داد:

۱۱

طبقه‌بندی جدید زبان‌های ترک											
شماره ویژگی‌ها											
شماره											
شماره	لر	لر	لر	لر	لر	لر	لر	لر	لر	لر	لر
۱											
۲											
۳											
۴											
۵											
۶											
XII	XI	X	IX	VIII	VII	VI	V	IV	III	II	I

با استفاده از ویژگی‌های -r- و -l- (در مقابل -z- و -d-) و کلیدواژه‌های *adaq* / *hadaq* "پا" و *taylli* "کوهنورد، کوهستانی" می‌توان این گروه‌ها را به شرح زیر نامگذاری کرد:

I. گروه -r- و -l-: چوواشی (زبان ادبی)

II. گروه -h-: *hadaq* (خلجی)

III. گروه -a-: یاقوتی (زبان ادبی); دولگان

IV. گروه -adaq-: تووا و تولایی (زبان ادبی); کاراکاس

V. گروه -azaq-: خاکاس (زبان ادبی); کولیم میانه، مراس و گویش‌های تو بالا، اویغور زرد.

VI. گروه -taylli-: گویش‌های شمالی آلتای (توبی، کوماندی، چالکاندو); کولیم پایین، کندوم، و گویش‌های توم پایین.

VII. گروه -tülü-: آلتای (زبان ادبی)

VIII. گروه -t-: قرقیز (زبان ادبی)

IX. گروه -taylliq-: اوزبک، اویغور جدید (زبان ادبی)

مقالات

"V گروه"

- برای طبقه‌بندی زبان و گویش‌های متعلق به این گروه می‌توان معیار آوابی زیر را به کار برد: ۱. پردازش - آغازی، ۲. پیشرفت - میانی، با استفاده از واژه‌ی *آذَّى* "سبز" ترکی رایج به عنوان یک کلیدواژه می‌توان این گروه را به ۲ زیر گروه زیر تقسیم کرد:
۱. زیرگروه - *čazıl-*: خاکاس (زبان ادبی)؛
 ۲. زیرگروه - *čažıl-*: گویش‌های چولیم میانی، مراس و توم بالا
 ۳. زیرگروه - *yasılı-*: اویغور زرد

"IX گروه"

- ویژگی‌های بسیاری زبان‌های ادبی اوزبک و اویغور جدید، که این گروه را تشکیل داده‌اند، از هم متمایز می‌گردانند. ویژگی‌های آوابی بسیار مهمی که این زبان‌ها را از یکدیگر جدا می‌سازند به شرح زیرند: ۱. ادادی واکه /a/ به صورت شفاهی در زبان اوزبک، ۲. وجود -u- و -ü- اومالتوس در اویغور جدید، ۳. کاهش /a/ در هجای میانی اویغور جدید و غیره.
-
سایی ۱۷۲	یار ۱۳۹۲
۱. *NUig žiraq* "ستگین" ..Uzb "Yırık" ..NUig *eYiz* ..Uzb "ماه" *dYiz* ..NUig "دور" *yiraq* ..NUig *eYir* ..Uzb "سنجین" ..
 ۲. *a Čiq* "باز" *arıq* "یاد گرفتن" ..NUig. *oruq* ..Uzb "اهن" *temir* ..(OT *ačuq*) NUig. *očaq* ..Uzb "چکمه" *dümür* ..NUig. *ötük* ..Uzb "تامیل" *tämir* ..(OT *ätük*) NUig. *ösük* ..Uzb "تاشک" *täšük* ..NUig. *tosuk* ..(MK *täšük*) NUig. ..(MK *tosuk*) و غیره.
 ۳. سوچاخ "surax" ..Uzb "surax" ..NUig "surax" ..(OT *surax*) و غیره.

"X گروه"

- همچنین ویژگی‌های زیر ممکن است زبان‌ها و لهجه‌های متعلق به این گروه را به قسمت‌های جز زیر تقسیم کنند: ۱. پردازش واکه‌ی اول، ۲. پردازش واج /s/. اگر واژه‌ی *qöt-* "متخد کردن" را به عنوان کلیدواژه در نظر بگیریم، زیرگروه‌های ذیل را به دست می‌آوریم:
۱. زیرگروه - *qut-*: تاتار و باشکیر،
 ۲. زیرگروه - *qos-*: فراز، قاراقالپاق نوگای؛ گویش هالیک کارائیم؛
 ۳. زیرگروه - *qot-*: قاراچای-بالکار، کوموک، گویش تروکی کارائیم، گویش تاتارهای باربارا، تاتار کریمه، گویش‌های خوارزم-قیچاق اوزبک.

ویژگی‌های بسیاری تاتار و باشکیر گروه اول را از همدیگر جدا می‌کنند:

۱. لغت - و پسوند - /s/ آغازی در تاتار حفظ شده است، اما در باشکیر به /h/ تبدیل شده می‌شود: *sarł* "زرد" ..Tat. *sarł* "زرد" ..Bšk. *bulha* ..Bšk. *hul* ..Tat. *sul* "چپ" ..Bšk. *harł* "اگر اتفاق بیافتد".
۲. واج /č/ در تاتار حفظ شده است، اما در باشکیر /s/ تغییر می‌یابد: *čap* "فرار کردن" ..Tat. *čap* "فرار کردن" ..Bšk. *sap-* ..Tat. *čalgıł* ..Bšk. *sap-* ..Tat. *čap* "برای" ..Bšk. *salgıł-* ..Tat. *čin* "داس" ..Bšk. *ösün* ..Tat. *čin* "برای" ..Bšk. *salgıł-* ..Tat. و غیره.

۳. واج /z/ در موقعیت‌های میانی و پایانی تاتار حفظ شده است، اما در باشکیر به آوای سایشی بین دندانی /d/ تغییر می‌یابد. *Bšk. hildiňq*, *Tat. sätzləq*, *Bšk. buð*, *Tat. büt* "خاکستری" *Bšk. hüs* "خط" *Tat. sas* "کلمه".
غیره.
۴. واج /s/ در موقعیت‌های میانی و پایانی تاتار حفظ شده است، اما در باشکیر به آوای بی‌صدای سایشی بین دندانی /θ/ تبدیل می‌شود: *sas* "متعفن" *yaθiň*, *Bšk. haθiň*, *Tat. yas* "مسطح".
غیره.
۵. باشکیر گرایش لبی دارد: *yoldiž* = *Tat. yöröq*, *Bšk. yondoð* = *Tat. yöröy*, *yöröq* "ستاره" *yöröy* "او دارد راه می‌رود".
غیره.

زیرگروه -qoð را نیز می‌توان بر اساس پردازش -y آغازی در ፩ آغا زی در ፪ جوان" ترکی رایج به سه بخش تقسیم کرد:

۱. بخش -čas: قزاق
۲. بخش -jas: قاراچالپاچ
۳. بخش -yas: نوگای، گویش هالیک، کارائیم

از زمان انقلاب اکبر، قاراچالپاچ زبانی ادبی است ولی می‌توان آن را به عنوان گویشی از قزاق در نظر گرفت، چرا که بسیار به این زبان نزدیک می‌باشد.

سرانجام، زیرگروه -qoð گروه X را نیز می‌توان بر اساس -t آغازی در ፩ ፫ ፬ ترکی رایج به دو بخش تقسیم کرد:

۱. بخش -qat: گویش‌های تاتارهای باربارا

۲. بخش -bət: کومیک، قاراچای-بالکار، گویش ترکی کارائیم، تاتار کریمه، گویش‌های خوارزم-قچاق اوزبک.

با استفاده از معیارهای اضافی می‌توان بخش -bət را نیز به قسمت‌های جز تقسیم کرد و به زبان‌ها و گویش‌های بخش‌ناظر دست یافت.

۱۳

واپریق

"XII گروه"

زبان‌ها و گویش‌های متعلق به گروه -dayll̥ (اوغون) را می‌توان بر اساس ویژگی‌های زیر به ۴ زیرگروه تقسیم کرد:

۱. زیرگروه -qat: گویش‌های خوارزم-اوغوز اوزبک
۲. زیرگروه -qat: زبان‌های ادبی ترکمن، گویش ترکمن ترکمن، گویش خراسان ترکمن یا خراسانی؛
۳. زیرگروه -al: آذری یا آذربایجانی (زبان ادبی)، گویش‌های قشقایی و عینالو، گویش تبریز، گویش‌های کرکوک و اربیل، گویش‌های آناتولی شرقی یا آذربایجانی؛
۴. زیرگروه -kal: ترکیه‌ای و یا ترکی کشور ترکیه (همراه با گویش‌های آناتولی و رومانی)؛ زبان ادبی گاگانوژ.

"برخی اظهارات در مورد چوواشی، خلنجی و سالار"

چوواشی، ویژگی‌های خصوصیتی چوواشی شناخته شده‌اند: *toqur*² > "ئ" *tɔχχäř*, *CT toquz* = **toqur* > "ئ" *χči*, *CT* زمستان

> **qil*² > *ura*, *CT adaq* = **adaq* > پا *adaq*, *CT qil*² > *Khal. hadaq*, *CT* پا

حال که سخن از تطابق */l/* = *Chuv. l/* در چوواشی

نه تنها با */l/*، بلکه در برخی موارد با */š/* نیز مطابقت دارد. در اینگونه موارد، */š/* چوواشی به */č/* و */č/* قدمی تر

باز می‌گردد، مثل: *pus* "سر، آغاز" *bač* > **balč* > *Volga Bulg.*, *bač* = **balč*, *č* خوشیدن" >

-*yapılış* = **yapılıč* "خراسن کردن", *-č* الصاق کردن، چسبیدن" > *qaşči* = **qaşči* > *qalči* = **qalči*

¹. طلعت تکن، "دریارهای باجهنده‌ی بلکاری ولکا" PIAAC نیوژان، شماره‌ی ۱۰، صفحه‌ی ۶: "یکبار دیگر نتایسیم و سکماتیسم" CAJ XII: ۱-۲ (۱۹۷۹)، صفحه‌ی ۱۳۱.

> MK yapşur ~ yapČur اماً "الصاق كردن، جسباندن، جسب"، QB ۴۰۹، CT yapČur "آن می چسبید" CT urČur، اماً urČur "او مبارزه می کند" تركی میانه)، و vČrš-، (yapitČ-ur مبارزه کردن بر علیه" غیره.

وجود /ر/ در مقابل /z/ و وجود /ل/ و /س/ در مقابل /ش/ در میان قدیمی‌ترین ویژگی‌های چوواش هستند، که شاید به آغاز دوره‌ی ما نیز بازگردند.^۲ به خاطر این ویژگی‌ها چوواشی به پروتو-ترکی مرتبط نیست و به پروتو-چوواشی یا پروتو-بلغاری بازمی‌گردد که مسلماً زبان -ر- و -ل- (و -س-)! می‌باشد. بدین ترتیب چوواش و زبان‌های ترکی، زبان‌های به اصطلاح "خواهر" نیستند، بلکه آن‌ها از نسل دو زبان خواهر نشأت گرفته از یک زبان پروتوی واحد هستند. چنین زبان پروتوئی را شاید بتوان پروتو-چوواش-ترکی و یا به سادگی پیش-ترکی خواند (گلم. ورنکشی).

خلجی. همان طور که دو زفر بی هیچ شک و تردیدی نشان داده و به اثبات رسانید، خلنجی ویژگی‌های باستانی بسیاری دارد.^۴ ظاهراً قدمی‌ترین این ویژگی‌ها حفظ نظام مند - h - آغازی باستان می‌باشد که در زبان‌های اترکی از بین رفته است، به استثنای جند زبان که چوواشی یکی از آن‌هاست. برای مثال: *arg* "مدفوع" = MK

Mo. *ütügün* = Khal. *h̄l̄t* id. = "سُورَاج" *Üd*, *ǖt* MK, (Mo. *argal* id. < MMo. *hargal* = *harq* خلجمی) فرج, MK, (MMo. *hütügün* > "ürk", MK, وغیره, "وشت زده شدن, مبهوت" (Chag. *hürk-*:Khal. *hirk-* id. = (Mo. *ürgü-* id. < MMo. *hürgü-* =)NUig. *hürkü-*, *ürkü-*:Uzb. *hurk-*:Az. *hürk-*, *ürk-*) دوزفر معتقد است که *h-* از *p-* آغازی PT آمده است.^۱ از سوی دیگر, پوپ می انکارد که *h-* خلجمی به *p-* آغازی آناییک باز می گردد.^۲ من با این فرضیه پوپ موافقم, زیرا که شخصاً بر این باورم که PA-*p-*, که در زبان های مثل نانای (گولدی), و کره ای نیز حفظ شده است, پیشرفت کرده و به *h-* در پروتو-چواش و پروتو-ترکی تغییر یافته است, درست مثل مغولی میانه و اونکی, اما در چواش باستان و ترکی باستان, به استثنای خلجم باستان از بین رفت, برای مثال: MK وغیره, "وشت زده شدن, مبهوت" (Az. *hürk-*:Khal. *h̄irk-* <**hürk-*> "وشت زده شدن, مبهوت") Evk. *hurgujehin-* = MMo. *ürgü-* id. = (NUig. *hürük-*, Uzb. *hurk-*) پریدن به بالا, بهار, آغاز, Mo. *očin* = Yak. *uot* id. <**hōt*> Khal. *h̄l̄t* id. = "آش" Trkm. *ōt*, **pürkū* Nan. *puyku*- id. = "جرقه" MK *arq*, Ulcha. *positka*, Nan. *posin*, Evk. *hōsin* id. = **pōtin* > MMo. *hočin* > "مدفعه" MK *ark*, "فوج" Ko. *park* id. = **parkal* > "fargan" Ma. *fajan* id. = MMo. *hargal* > Mo. *argal* id. = Khal. < *harq* > . *poji* id. = MMo. *hütügün* > "فوج" Mo. *ütügün* = Khal. *h̄l̄t* <**hōt*> "سُورَاج" MK *ǖt*, *üd* . **püti****putis* MKO

سالار، در ابتدا گُوش و ساموئلوجیچ این زبان را به عنوان گویشی متعلق به گروه شمالی (= شمال شرقی) از زبان‌های ترکی در نظر گرفتند و با توجه به عبارت *yalañ adañ* "پارهنه" که در کارمایه پوتانین وجود داشت به همراه تووا یا تووایی طبقه‌بندی کردند.^۸ پوب نشان داده است که *yalañ adañ* گوئه‌ای منحصر به فرد در سالار است، چرا که همیشه واژه‌ی *ayañ* برای "پا" به کار می‌رود.^۹ با مطالعه‌ی کارمایه‌های پوتانین، پوب به این نتیجه رسید که سالار، زبانی بسیار نزدیک به اویغور جدید می‌باشد و یا حتی گویشی از اویغور جدید نیز محسوب می‌گردد. بسیاری از محققان (من جمله: منگس، پرستاک، ک. تامسن، باسکاکوف و دیگران) نیز این دیدگاه پوب

۲. طلعت تکین، « Shawadeh داخلى تركى برای تطابق /۸/ تركى و /۸/ چواشى و /۸/ مغولى، اندیشه و تأثیر. مجموعه مقالاتى برای بزرگداشت نیکلاس پوب، از والتر هیسینگ و کلاوس ساکاستر (ویسبادن ۱۹۹۰)، ۳۴۵-۳۶۱.
۳. آندرس روتا، « تأثیر تركى بر روی زبان‌های اورالی »، زبان‌های اورالی، ویراستار: دنیس سینور، لیدن و غیره (۱۹۸۸)، صفحات ۷۸-۷۷.

^۳ نیکلاس پوب، «قدمه‌ای بر زبان شناسی آتاییک»، ویسیدان، ۱۹۶۵، صفحه ۳۲.
^۴ کرداد دو رفر، «خلجی، زبان ترکی باستان در مرکز ایران»، ZDMG 118: ۷۹-۱۱۲؛ مواد پژوهشی خالجی، بلومینگتون
^۵ ۱۹۶۸)؛ ^۶ «غات اساتنی ترک در خالجی»، مقالات علمی، TDK Yayınları، انتراکا ۱۹۷۷؛ ^۷ خالجی و رابطه‌ی آن با سایر زبان‌ها؛ ترکی کاشغری، آزکو، خالجی، UAJb، ۱۹۸۷؛ ^۸ تاریخ ادب اسلام، تراجمان، ۱۹۸۷؛ ^۹ «آداب و رسوم اسلامی»، در «کلیات اسلامی»، ۱۹۸۷.

همان. فونهه های کرده ای در دوم عادله ای اختیر برگرفته از یابان نامه کارشناسی ارشد چاپ نشده دکتر هان و چوایی با عنوان «نیکان پویه، «علیق» و زبان شناسی اینکار»، CAJ 27: 1-112، ۱۳۰-۱۱۷.

^۱ آواشناسی تطبیقی ترکی استانبول و کره‌ای (آنکارا ۱۹۸۶)، صفحات ۱۱۰-۱۱۶.
^۲ به آرات ۱۹۵۳، صفحات ۹۴-۱۰۰ مراجعه شود.

^۲ نیکلاس پوپ، "اظهاراتی درباره‌ی زبان سالار" (۱۹۵۳) HJAS XVI: 3-4. ۴۳۸-۴۷۷.

را پذیرفته‌اند. از سوی دیگر مالوف، سالار را به عنوان گویشی متعلق به گروه *taγlī*- و یا پچاق-ترکمن از طبقه-بندی‌های ساموئلیج در نظر گرفته است.^۱ تیشف، محقق و یکی از مؤلفین دستور زبان سالار معتقد است که این زبان، گویش پچاق‌شده‌ی اوغوز می‌باشد که تحت تأثیر زبان‌های چینی و تبتی قرار گرفته است.^۲ در نهایت، دریمبا، که مقاله‌ی مهمی راجع به زبان سالاری به چاپ رسانیده، این زبان را متعلق به همان زیرگروه ترکی شرق در نظر می‌گیرد، مثلاً: اویغور جدید.

به نظر من سالار را نمی‌توان به عنوان گویشی متعلق به گروه مشترک گویش‌های خوارزم-پچاق افزایش در نظر گرفت، چرا که گویش و یا زبانی- *tawlı* نیست. از سوی دیگر، سالار را نمی‌توان به عنوان زبانی متعلق به زیرگروه اویغور جدید نیز در نظر گرفت، چرا که زبانی *taγlīq* ایست، نه زبانی *taγlī*. در واقع سالار تنها زبانیست که در آن *taγlīq* ترکی باستان به *taγlī* تبدیل شده است. بدین ترتیب، سالار زبانی مستقل است که خود به تنهایی گروه زبان‌های ترکی را تشکیل می‌دهد.

مهم‌ترین ویژگی‌های خصوصیتی سالار که آن را از گروه‌های جغتایی، پچاق و اوغوز جدا می‌سازد به

شرح زیرند:

۱. پیشرفت گروه آوایی پایانی *-ig/-i*- در لغات چندهنجایی به *-i/-i-*: *taγli*, *āčili* "کوهستانی", *ji* "تلخ" > *sari*, *āčili* "جوان، نوجوان"; *ay* "آوایی پایانی" *-i*- در لغات چندهنجایی به *-i/-i-*: *taγli*, *āčili* "کوهستانی", *ji* "تلخ" > *sari*, *āčili* "زرد" *-ili*, *ulli*, *ulli*, *ulli* "زرگ، عالی" *-i*; *kušli*, *uluγ* "قدرتمند" *-i* پشمی *tüγli*, **küčlüg* > **küčlüg* "چوب، چوبی".
۲. حفظ گروه آوایی *ay* "کوهستان" *-aγla*, *baγla*, *paγla*, *yaγ* "گره زدن", *yaγ* "باریدن", *aγri* "درد کردن" و غیره.
۳. حفظ اصطلاحاً *n* "ضمیری" بعد از سومین حرف اضافه پسوندی: *išinda* "در خارج از", *išinda* "در، درون", *yāniñnda* "در کنار", *ilinda* "رو به روی", *susilñten* "از آیش" و غیره.
۴. حفظ *t* و *č* بی‌صدای بعد از مصوات‌های بلند: *pūtaχ*, *putaχ*, *totiχ*, *totiχ*, *totiχ*, *totiχ* "لب", *ötñ*, *ötñ*, *ötñ*, *ötñ*, *ötñ* "چوب", *-ačiχ*, *āčiχ*, *āčiχ*, *āčiχ*, *āčiχ* "گرسنه شدن", *āčiχ* "اجاق" و غیره.
۵. حفظ *-t* آغازی: *teşuχ*, *teşuχ*, *temur*, *taγ*, *toqos* "سوراخ", *teşuχ*, *teşuχ*, *temur*, *taγ*, *toqos* "شت" و غیره.

^۱ ن. ی. مالوف، "مالوف، Otd. literury i jazyka .Drevnie i novye tjurkskie jazyki" ۱۹۵۲ XI .Izvestija Akademii Nauk SSSR, صفحات ۱۳۵-۱۴۵ (بعد از دریمبا ۱۹۶۸).

^۲ ۲. تیشف، محقق و یکی از مؤلفین دستور زبان سالار معتقد است که تحت تأثیر زبان‌های چینی و تبتی قرار گرفته است.

^۳ ۳. د. تیشف، محقق و یکی از مؤلفین دستور زبان سالار معتقد است که تحت تأثیر زبان‌های چینی و تبتی قرار گرفته است.

^۴ ۴. د. تیشف، محقق و یکی از مؤلفین دستور زبان سالار معتقد است که تحت تأثیر زبان‌های چینی و تبتی قرار گرفته است.

خلج و خلچ پژوهی در ترکیه و ایران^۱

علی اصغر جمراضی

چکیده

خلج نام قومی از اقوام ترک است که بخشی از این قوم در منطقه‌ای کوهستانی واقع در جنوب غربی تهران، در مسیر همدان و در غرب ساوه به نام خلjestan ساکن هستند و بخش دیگر آنان در روستاهای شهرستان‌های آشتیان، تفرش و فراهان استان مرکزی سکونت دارند.

بزرگترین سکونتگاه خلچ‌ها شهر تلخاب از توابع شهرستان فراهان است. خلچها بر پایه‌ی پژوهش‌های به عمل آمده مجموعاً در ۶۰ روستای استان‌های قم و مرکزی ساکن هستند. «نام آن‌ها در شعری به نام «منیم خلچ سخ بالوقوم» ثبت و در کتاب «قارشو وبالوققا سلام» که نام آن‌ها در شعری به نام «منیم خلچ سخ بالوقوم» ثبت و در کتاب «قارشو بالوققا سلام» به چاپ رسیده است (جمراضی، ۱۳۸۶). البته در نواحی مجاور واقع در استان چهارمحال و بختیاری از مناطق زاگرس مرکزی روستاهای مشاهده می‌شود با نام‌هایی مانند خلچ، خلچ‌آباد و غیره که حاکی از منزلگاه‌های قدیمی‌تر اعضای قبیله‌ی خلچ است. و خلچی نام زبانی است که این قوم کهن با آن سخن می‌گویند.

۱. این مقاله جهت ارائه در همایش بین المللی پیوندهای زبانی و ادبی ایران و ترکیه که با همکاری دانشگاه علامه طباطبائی و دانشگاه استانبول در اردیبهشت ماه ۱۳۹۳ برگزار شد تهیه گردید و مورد پذیرش هیات علمی همایش قرار گرفت و خلاصه آن در مجموعه مقالات همایش چاپ شده است.
۲. آرغا یا آرگو منطقه‌ایست میان دو کوه در آسیای میانه، حوالی ایسیک گؤل، دره چو و تالاس که ترکان باستان در این منطقه می‌زیسته‌اند.

زبان خلجی یکی از زبان‌های آلتایی و تنها عضو خانواده‌ی آرگو (آرغو)^۱ و قدیمی‌ترین لهجه‌ی ترکی است که تاکنون به یادگار مانده است (محمد کاشغی دیوان لغات الترک ۴۶۴ ق. ۱۰۷۲ م). این زبان همانند زبان قرن هفتم بعد از میلاد است که به ترکی باستان و به ترکی مادر شباخت بسیاری دارد (گهارد دورفر ۱۹۶۸). زبان خلجی فاقد آثار و نوشته است و اغلب گویشوران آن در ایران ساکن هستند. البته از نظر ادبی و دستوری آنچه حائز اهمیت است وجود عناصر اصلی ترکی مادر در زبان خلجی است نه کلمات آن. هدف ما از نکارش این مقاله ضمن آشنا ساختن مخاطبین با پژوهش‌های به عمل آمده پیرامون زبان خلجی از جانب مستشرقین خارج و پژوهشگران داخل کشور و بیان ویژگی‌های منحصر به فرد این زبان، جلب توجه زبان‌شناسان و مسئولین ذیرپیش به علائم تغییر این زبان در ۲۰ سال آینده است.

واژه‌های کلیدی: خلچ *Jalj*, ترک *Turk*, زبان خلجی *Khalaj Language*, گهارد *Khalaj*, دورفر *Semih Tezcan*, Doerfer, تعریض یا تغییر زبان *Language Shift*.

زبان خلچ

ترکی خلچی یا زبان خلچی یکی از زبان‌های آلتایی و تنها عضو خانواده‌ی آرگو (آرغو) از خانواده‌ی زبان‌های ترکی است (محمد کاشغی دیوان لغات الترک ۴۶۴ ق). در حقیقت خلچی ادامه‌ی گویی ترکی باستان آرغو است. زبان اورآلتایی به دو دسته تقسیم می‌شود:

۱. اورالی

۲. آلتایی: شامل ۱. مغولی ۲. تونقوزی ۳. ترکی (گویشوران اولیه‌ی این خانواده اطراف رشته‌کوه‌های آلتایی در جنوب سیری تا منطقه‌ی اویغور استان سینگ‌چین و مغولستان می‌زیسته‌اند).

امروزه زبان خلچی در معرض انقراض قرار دارد و جای خود را بین نسل جدید خلچی‌ها به‌فارسی داده است. نسل جدید تنها در حد درک مطلب با این زبان آشنائی دارد و دیگر در میان خود از این زبان استفاده نمی‌کند. بر اساس آمار سایت اتوالوگ تعداد گویشوران زبان خلچی در ایران ۲۰۰۰۰ نفر می‌باشد.

۱. سابقه‌ی خلچ پژوهی

محمد کاشغی اولین کسی است که در کتاب «دیوان الغاب الـترک»^۲ هرق برابر با ۱۰۷۲ م. از خلچ‌ها نام می‌برد. وی در این کتاب پیرامون وجه تسمیه‌ی خلچ و اقوام ترک بر پایه‌ی یک اسطوره سخن می‌گوید (جواد هیئت، ۱۳۶۲). اما نخستین تلاش‌ها برای بررسی زبان ترکی خلچی به‌شکل پراکنده به سال‌های نخستین قرن ۲۰ برمی‌گردد که توسط ولادیمیر مینورسکی^۳ (۱۸۷۷-۱۹۶۶) زبان‌شناس روسی‌الاصل که سال‌های متمامی در ایران به عنوان دیپلمات فعالیت می‌کرد انجام گرفته است. وی پس از انقلاب روسیه در ایران ماند و سپس به فرانسه مهاجرت کرد. مینورسکی با تسلط کافی به زبان‌های فارسی، ترکی و عربی تحقیقات مفصلی را در مورد این زبان‌ها انجام داده است. وی در سال ۱۹۰۶ تحقیقاتی در مورد زبان ترکی خلچی در ایران انجام داد که حاصل آن تحت عنوان مقاله‌ای به نام *The Turkish Dialect of the Khalaj* در سال‌های ۱۹۴۰ و ۱۹۴۲ در «بولتن مدرسه‌السته شرق» به چاپ رسید.

همچنین زبانشناس دیگری به نام محمد مقدم تبریزی در سال ۱۹۳۹ در حوالی شهر آشتیان تحقیقات مقایسه‌ای در زمینه‌ی گویش و فس، آشتیان و تفرش به عمل آورده است. این مقاله در سال ۱۹۴۲ چاپ و منتشر گردید (محمد مقدم تبریزی، ۱۹۳۹).

ایران‌شناس و ترک‌شناس بر جسته و آلتاییستیک مشهور پروفسور گرهارد دورفر^۱، تنها زبانشناسی است که حیات خویش را وقف زبان ترکی به ویژه زبان خلجی و دیگر زبان‌های آلتایی نمود و زبان خلجی را به شکل دقیق و علمی مورد پژوهش قرار داد. در سال ۱۹۶۷ از طرف مؤسسه‌ی زبانشناسی آلمان کتابی در حال تدوین بود که از گرهارد دورفر تقاضا می‌شود مقاله‌ای برای این کتاب در زمینه‌ی ترکان افغانستان و ایران تهیه کند.

گرهارد دورفر بعد از آگاهی از تحقیقات آقایان مقدم و مینورسکی و مجدداً مقاله‌ی **مقابلات** مقدم را مورد نکاش و بررسی بیشتری قرار می‌دهد. وی در آن کتاب با زبان و کلمات خلجی مواجه می‌شود. دورفر به خاطر مطالعات ترکشناسی که سالیان متمامی به آن پرداخته بود آن ویژگی‌ها را کشف و به اهمیت زبان خلجی پی می‌برد (جواد هیئت، ۱۳۸۰: ۴۲۲).

پروفسور سمیح ترجان^۲ تُرکولوگ و خلج‌شناس استاد مهمان دانشگاه بیلکنت آنکارا در این باره می‌نویسد: «در سال ۱۹۶۷ میلادی من تعطیلات تابستانی خود را در ترکیه سپری می‌کردم و در ماه سپتامبر به آلان برگشتم. دورفر کشف خود را برای اولین بار به من بازگو نمود و اهمیت زبان خلجی را از لحاظ تُرکولوژی و آلتاییستیک شرح داد، او افزایید گرهارد دورفر با تأکید به مقالات مینورسکی و محمد مقدم اقدام به تألیف مقاله‌ای نموده بود که به من نشان داد من وقتی این مقاله را مطالعه کرد بسیار شگفت‌زده شدم (ترجان، ۲۰۱۳)».

در آن زمان دورفر خود را جهت عزیمت به آمریکا به عنوان استاد مهمان از طرف دانشگاه ایندیانا دعوت شده بود آماده می‌کرد علیرغم مطالعات ساله ۳۰ علاوه‌نی او به تفخیص بیشتر در زمینه‌ی زبان خلجی نتوانست فرصت سفر به ایران را در این سال داشته باشد. از آنجا که زبان خلجی هنوز هم مورد استفاده بخوبی از مردمان قرار می‌گرفت لذا تحقیقات میدانی از نزدیک برای محققین آن زبان لازم و ضروری بود. به همین سبب این مسئولیت را به سمیح ترجان می‌سپارد. دورفر در این باره می‌نویسد: «در مارس ۱۹۶۸ سه تن از شاگردانم به نام‌های: ۱. سمیح ترجان ۲. هارت ویگ شینهارد^۳. ۳. ولفرام هئچ^۴ از طرف من برای انجام یک پژوهش میدانی عازم ایران شدند. (به سبب انجام مأموریت مهمی - که از قبل اینجانب تعیین شده بودم، از این سفر تحقیقاتی باز ماندم. شاگردانم از این سفر ۹ نوار کاست خلنجی و مقداری ملزم‌هه از لهجه‌ی قشقائی به همراه خود آوردند. در همان سال مقاله‌ی فوق‌الذکر منتشر شد). (سمیح ترجان، ۲۰۱۳)».

۱. گرهارد دورفر در ۸ مارس سال ۱۹۲۰ در کونیگسبرگ یا کالنینگراد امروزی از توابع فدراسیون روسیه به دنیا آمد. تحصیلات ابتدایی را در این شهر به اتمام رساند. پس از اخذ دپلم با آغاز جنگ جهانی دوم به خدمت سربازی رفت در هنگام جنگ اسیر شد و چندین سال از عمر خود را به عنوان اسیر جنگی در روسیه و فرانسه گذراند. پس از جنگ به برلین آمد و در آنجا حین کار شبانه به ادامه تحصیل دانشگاهی پرداخت. او به زبان‌های: رمانيایي، فرانسوی، اسپانیایي، لاتين، ايطالیایي تسلط داشت. در دانشگاه به مطالعه و فراگیری زبان‌های شرقی (ترکی، مغولی، منجو و تونقون) پرداخت و آنها را فراگرفت. در تاریخ ۲۷ دسامبر ۲۰۰۳ فوت نمود.

۲. پروفسور سمیح ترجان: در سوم ژانویه ۱۹۶۳ در شهر مرسین از توابع استانبول ترکیه به دنیا آمد. سمیح ترجان در سال ۱۹۶۴ از دانشکده زبان و تاریخ جغرافی دانشگاه آنکارا در رشته زبان و ادبیات ترکی فارغ‌التحصیل شد. آنگاه به عنوان دانشجوی دکتری بورسیه به آلان رفت و پس از اتمام دکتری در سال ۱۹۷۱ از طرف دورفر مأمور تحقیق و پژوهش در زمینه خلجی گردید. سمیح ترجان یکانه دانشجوی دورفر است که به خوبی می‌تواند به زبان خلجی سخن بگوید.

۳. Semih Tezcan

۴. Hartwig Scheinhardt

۵. Wolfram Hesche

بنابراین در سال ۱۹۶۸ حسب دستور دورفر و با کمک مالی دانشگاه گوتینگن سه تن از دانشجویان اولین سفر میدانی خود را جهت عزیمت به خلجمستان ایران آغاز می‌کنند. این سه تن در بهمن ماه سال ۱۹۶۸ به وسیله‌ی یک اتومبیل فورد آمریکایی از خاک ترکیه عبور و وارد ایران می‌شوند. به بسیاری از روستاهای خلجمنشین سر می‌زنند.

تزجان می‌نویسد: «به هر روستا که رفیم مردمان آن روستا با خوشروی از ما پذیرایی نمودند و بسیار همان‌نوازی نمودند. در پایان این مأموریت مشخص شد که زبان خلجمی از طرف گویشوران آن روزبه روز در حال فراموشی می‌باشد» (سمیح ترجان، ۲۰۱۳). در این سفر تعداد زیادی کاست صوتی از روستاهای جمع‌آوری می‌کنند.

حاصل این پژوهش میدانی کتابی است تحت عنوان «ماتریال خلجم» که در سال ۱۹۷۱ چاپ و منتشر شد. دورفر و همکارانش در این کتاب ۳۱۹ کلمه از روستایی تفاہان را با ۱۱۱ واژه‌ی خلجمی روستاهای منصورآباد (خلجمستان) و خلت آباد فراهان جمع‌آوری و از نظر گویش آواشناسی مورد مقایسه قرار می‌دهند. دورفر در این کتاب قسمتی از کتاب آقای مقدم را که به فارسی است به شکل دستخط فارسی چاپ نموده است (جوداد هیئت، ۱۳۸۰: ۴۲۲).

تزجان می‌نویسد: «به خاطر موفقیت آمیز بودن سفر اول، هزینه‌ی دو میلیون سفر علمی نیز از طرف دانشگاه پذیرفته می‌شود. در سال ۱۹۶۹ به اتفاق گرهارد دورفر و یک دانشجوی رشته‌ی تاریخ ایرانی به نام پرویز رجبی برای دو میلیون بار به ایران سفر کردیم، سفر دوم به مدت یک ماه طول می‌کشد. در این سفر متون و کلمات و گرامر خلجمی مورد پژوهش و جمع‌آوری قرار گرفت. بعداً این مطالب توسط دورفر به عنوان اطلس (جغرافیای زبانی خلجم) در سال ۱۹۸۷ و گرامر خلجمی در سال ۱۹۸۸ چاپ گردید». دورفر در کتاب جغرافیای زبانی خلجم؛ ضمایر شخصی، ملکی و افعال حال ساده، گذشته و آینده را در روستاهای خلجم زبان به تفکیک روستا مورد مقایسه قرار داده و جهت نگارش زبان خلجمی ضمن ارائه یک الگوی مناسبی از ضمایر منفصل و متعلق تفاوت ساختاری فعل امر در زبان ترکی و خلجمی را شرح می‌دهد و در پایان ۱۰ مدل ساخت فعل امر از افعال خلجمی را پیش‌بینی می‌کند.

حسب نظر گرهارد دورفر زبان ترکی از زیرشاخه‌های آلتایی به هفت گروه زبانی زیر تقسیم می‌شود که زبان خلجمی به عنوان یک گروه مستقل ترکی در این تقسیم‌بندی جای گرفته است، که از زمان‌های بسیار قدیم به یادگار مانده و بسیاری از آواهای ترکی مادر را حفظ نموده و از نظر نحوی نیز با ترکی مدرن متفاوت است می‌باشد به همین دلیل نظریه‌ی محمود کاشغري در آرکائیک (آرگو) بودن زبان خلجمی صادق است زیرا خلجمی قدیمی‌ترین لهجه‌ی ترکی است که تاکنون به یادگار مانده است. این زبان همانند زبان قرن هفتم بعد از میلاد است.

۱- گروه چوواش،

۲- گروه جنوب غربی و یا گروه اوغوز،

۳- گروه شمال غربی و یا قبچاق،

۴- گروه جنوب شرقی و اویغور،

۵- گروه شمال شرقی و یا سیری،

۶ - گروه یاقوت،

۷- گروه خلچ (گرهارد دورفر، ۱۹۶۹).

پس از گرهارد دورفر دانشجوی او سمیح تزجان که در حال حاضر استاد مهمنان دانشگاه بیلکنست آنکارا است پژوهش‌های خلچی دورفر را ادامه می‌دهد. آقای سمیح تزجان تنها محققی است که زبان خلچی را به خوبی فراگرفته و با آن سخن می‌گوید. سمیح تزجان می‌نویسد:

«در سال ۱۹۷۰ با شخصی به نام مسیب عربگل آشنا شدیم که از علاقمندی آقای عربگل به زبان مادری خود کمک‌های فراوانی نصیب ما شد به همین خاطر ایشان را در همین سال به دانشگاه گوتینگن آلمان دعوت کردیم در طول افتمت ۶ ماهه‌ی عربگل در **دانشگاه زمینه‌ی تدوین فرهنگ لغات** به پژوهش پرداختیم این فرهنگ در سال ۱۹۸۰ تحت عنوان فرهنگ لغت خراب چاپ گردید. (تزجان، ۱۹۹۹). سمیح تزجان در فرهنگ لغت خلچی-آلمانی صرف‌آب به لهجه خراب (بهارستان) آشتیان که زادگاه مسیب عربگل است می‌پردازد. فرهنگ لغت خراب از فرهنگ جدید فارسی-فارسی آقای فریدون کار اقتباس شده است (کار، ۱۳۴۵). آقای عربگل پس از بازگشت به ایران حسب آموزش‌هایی که دیده بود متون و جملات خلچی را جمع‌آوری و توسط کاست برای سمیح تزجان ارسال می‌کند که حاصل آن کتاب فولکلور خلچ است.

کتاب فولکلور خلچ اشاره به داستان‌ها، خاطرات و فولکورهای خلچی است که آقای عربگل از تک تک روستاهای خلچ‌زبان خلچستان، آشتیان و فراهان جمع‌آوری نموده است و اغلب مطالب را به فولکلور روستای خراب (بهارستان) اختصاص داده است. شایان ذکر است که کتاب ماتریال خلچ و فولکلور خلچ و لغتنامه‌ی خلچی-آلمانی خراب را مشترکاً با دورفر نوشته‌اند.

همچنین در سال‌های اخیر سه مقاله از نگارنده این سطور به شرح ذیل:

۱- هوquamق (مکتب) را در سال ۲۰۱۰؛

۲- مقاله‌ی عروسی خلچ‌ها و جای پای ترکان باستان در این عروسی را در سال ۲۰۱۱؛

۳- مقاله‌ی مسئله‌ی آموزش زبان مادری کودکان خلچ و انقراض زبان خلچی را در سال

۲۰۱۲ از خلچی به ترکی برگردانده و در نشریات داخلی ترکیه منتشر نموده است.^۱

دکتر جواد هئیت نیز همزمان با فعالیت‌های پژوهشی سمیح تزجان در سال ۱۹۸۸ با همکاری مسیب عربگل متونی را در زمینه‌ی زبان خلچی مورد پژوهش قرار می‌دهند که حاصل آن در مجله‌ی والریق چاپ و منتشر می‌گردد (هیئت، ۱۹۸۸: ۲۴-۲۶).

از دیگر استاتید و پژوهشگران ترکیه که مطالعه و تحقیقاتی را در زمینه‌ی زبان خلچی به عمل آورده‌اند می‌توان به سلطان طلوع^۲ استاد دانشگاه موغلاء، بیلگه‌خان آتسیز گوکداع^۳ استاد دانشگاه قیریق قلعه آنکارا، محمد اؤطز^۴ و سونل بوسنالی^۵ اشاره نمود که این

۱. مقاله ۲ و ۳ در شماره‌های قبلی مجله والریق نیز به چاپ رسیده است.

۲. Sultan Tulu

۳. Bilgehan Atsiz Gökdağ

۴. Mehmet Ölmez

۵. Sonel Bosnalı

یاز ۱۲۹۲
سایی ۱۷۷

۲۰

افراد اخیراً تایل بیشتری به امر خلچ پژوهی نشان داده و مقالاتی را در زمینه‌ی زبان خلچی به صورت مقایسه‌ای منتشر نموده‌اند.

خلچ پژوهی در داخل کشور هنوز مراحل طفولیت خود را سپری می‌کند و از سوی زبانشناسان، تُرکولوگ‌ها و متخصصین اهل فن مورد استقبال چندانی قرار نگرفته است، شاید بتوان از این محفل به عنوان نخستین اقبال به امر خلچ‌شناسی در داخل کشور یاد نمود. هر چند نگارنده این سطور مطالعاتی را از سال ۱۳۸۰ در زمینه‌ی تاریخ و ادبیات زبان ترکی خلچی آغاز نموده است، اما با دست تنها و بدون حمایت نهاد و ارگان علمی پژوهشی خاص نمی‌توان اقدام علمی شایسته‌ای در این خصوص به عمل آورد.

کتاب‌های منتشر شده در زمینه‌ی خلچی در داخل کشور عبارتند از:

کتاب «خلچ‌ها یادگار ترکان باستان انتشارات ۱۳۸۵»؛ این کتاب شامل ۱۰ فصل است که به جایگاه و موقعیت خلچ‌ها در آغاز تشکیل اولین امپراتوری ترک‌ها، موقعیت خلچ‌ها در آغاز ظهور اسلام، نقش اقوام خلچ در تشکیل امپراتوری اویغوروها، نقش خلچ‌ها در ظهور و افول دولت قراخانیان، پیدایش امپراتوری سلجوقیان و آغاز هاجرت اقوام خلچ و ترکان اوغوز به منطقه‌ی جبال، همکاری گروهی از خلچ‌ها با خوارزمشاهیان در مبارزه با مغول‌ها و به پیدایش و تشکیل سلسله‌ی خلچیان در هندوستان و فرمانرواییان خلچ را که در طی مدت کوتاه توانسته‌اند یک تمدن درخشانی از خود به یادگار بگذارند اشاره دارد.

دومین اثر منظومه‌ی «قارشو بالوقا سلام» است که چاپ اول آن در سال ۱۳۸۶ و چاپ دوم آن در سال ۱۳۸۸ توسط انتشارات اندیشه‌ی نو انجام گرفته است. از این کتاب به عنوان اولین نگارش یا نوشته‌ی خلچی می‌توان نامبرد که بخش اول آن پیرامون گرامر و دستور زبان خلچی است و بخش دوم آن منظومه‌ای است از اشعار خلچی که از فرهنگ سنن و آداب گذشته و امروز خلچ‌ها سخن می‌گوید.

سومین اثر خلچی کتابی است با عنوان «تۆلکو ماتالى» (روباخ‌نامه) یا همان ثعلبیه‌ی محمد باقر خلخالی که توسط نگارنده در سال ۱۳۹۲ ترجمه و توسط انتشارات تکرخت منتشر شده است. بخش اول این کتاب از گرامر خلچی سخن می‌گوید و بخش دوم آن ترجمه‌ی خلچی اثر میرزا محمدمباقر خلخالی است. البته کتب ذیل نیز توسط نگارند تدوین و آماده‌ی چاپ و نشر می‌باشد:

۱. کتاب «گل‌صنوبر داستانی» که برگردانی است از ترکی اویغوری و استانبولی به ترکی خلچی.

۲. فرهنگ لغات خلچی- فارسی به نام «فرهنگ جمراسی» مشتمل بر ۲۴۰۰۰ لغت قدیم و جدید خلچی که به فارسی برگردانده شده با عنایت به مشکل بودن صرف فعل امر خلچی، در این فرهنگ تعدادی از افعال امر نیز به صورت موردي صرف گردیده است.

۳. مجموعه‌ی اشعاری به زبان خلچی تحت عنوان «چوگور سسی» که کتاب حاوی ۸۰ قطعه شعر با عناوین مختلف می‌باشد.

۴. کتاب دیگری به نام حسرت گولو (گل حسرت) که حاوی سه قصیده‌ی طنزآمیز به زبان خلچی است. و کتاب در حال تدوین به نام «خلچی خداحافظ» این کتاب حاوی ۱۵

درس خلجمی است که هر درس شامل سه مکالمه‌ی کوتاه خلجمی است، بعد از بیان کلمات تازه گرامر خلجمی بر اساس متن مکالمه‌ی تهیه و تدوین گردیده است. در واقع این کتاب الگویی از کتاب «تکلیف مکاندان سلام» پروفسور آرینه‌ی آمریکایی است که برای آموزش زبان اویغوری تألیف نموده است (آرینه ۲۰۱۰).

۲. ویژگی‌های زبان ترکی خلجمی:

۱. صدای (د) به مشابه ترکی باستانی در ترکی خلجمی نیز باقی‌مانده و به (ئ) تبدیل نشده؛ مانند: هاداچ (آیاچ=پا) / هادوری (آیری=جدا) / اوداماق (اویاماق=بیدار شدن). این عدم تغییر در صدا در زبان‌های ترکی موجود فقط در ترکی تووا در جنوب سیری باقی‌مانده

مقالات

۲. حرف (ى) در اکثر کلمات باقی‌مانده و از بین نرفته است؛ مانند: بیل (ایل=سال)، پیلیک (ایپلیک = طناب).

۳. حروف (ق) و (گ) مانند گذشته باقی‌مانده‌اند و از بین نرفته‌اند؛ مانند: سیچقان (سیچان = موش)، تاوشقان / تؤوشقان (دؤوشان = خرگوش)، یونگ (یون = پشم)، قیسقه (قیسسا = کوتاه)، کورگنگ (کوره ک = پارو).

۴. در انتهای بسیاری از کلمات هنوز کسره و فتحه استفاده می‌شود و به (ای) تغییر نکرده است؛ مانند: تیشه (دیشی = مؤثث)، تره (دری = پوست) آلتا (آلتی = شش).

۵. در ترکی خلجمی به جای کلمه‌ی (دیل یا دییر) به معنای (نیست) مانند ترکی قدیم از کلمه‌ی (داغ یا دق) استفاده می‌شود.

یاز
سایی
۱۷۲

۶. صامت‌ها (کوتاه، بلند، دیفتونگ) هنوز به شکل ترکی باستانی باقی‌مانده، در حالی که در اکثر زبان‌های ترکی این صامت‌ها کوتاه یا نسبت به قبل کوتاه‌تر شده‌اند؛ مانند: اوون (اون = ده)، هتو (ائو = خانه) کؤز (گؤز = چشم)، قول (قُل = بازو)، بورقان (برقان = لحاف).

۷. «ه» اول کلمات از دوران ترکی مادر (قبل از ترکی قرون ۶-۷ م.) باقی‌مانده، در حالی که در سایر زبان‌های ترکی بسیار نادر است؛ مثلاً هاز (آز = کم)، هاچاج (آچاج = درخت)، هوزوم (اوژوم = انگور)، هتو (ائو = خانه)، هوچاق (اوچاق)، هتك (اتک = دامن).

۸. حرف (ك) نیز در اول بسیاری از کلمات باقی‌مانده و به (گ) تبدیل نگردیده است؛ مانند: کؤن / کین (گؤن = آفتاب، روز)، کئچه (گئچه = شب)، کؤرمک (گئرمک = دیدن)، کؤز / کئز (گؤز = چشم).

۹. دیگر ویژگی زبان خلجمی وجود حرف (ت) در اول کلمات به جای حرف (د) است؛ مانند: تیل (دیل = زبان)، تیش (دیش = دندان)، تؤش (دؤش = سینه)، تیرناق (دیرناق = ناخن)، تیز (دیز = زانو)، تؤرت (دؤرت = چهار).

۱۰. در وسط کلمات حرف (غ) به صورت (ق) تلفظ می‌شود؛ مانند: بوغاز (بوغاز = گلو).

۱۱. کلماتی که در ترکی آذربایجانی به (خ) ختم می‌شوند، در خلجمی به (ق) ختم می‌شوند؛ مانند: توق (توخ = سیر)، قولاق (قولاخ = گوش)، بارماق (بارماخ = انگشت)، تورپاق (تورباخ = خاک)، اوزارق (اوژاخ = دور).

۱۲. در ترکی خلجمی پسوند مفعول عنه (از) مانند ترکی قدیم (دا) یا (د) است، در حالی که در ترکی امروزی، (دان) و (دن) است؛ مثال: بیز او بؤز سودا ایچتیک. (ما از آن آب خنک نوشیدیم). نئده کتلی یورین؟ (از کجامی آیی؟).

۱۳- حرف (نی) ترکی قدیم که در ترکی اوغوز و بسیاری لهجه‌های دیگر به (ی) تبدیل شده، در ترکی خلجمی مانند ترکی قدیم آرگو به (ن) تبدیل شده است. مانند: کون / قون = گوسفند که در ترکی قدیم، کونی / قونی و در ترکی امروزی کویون و در لهجه‌ی آذربایجانی قویون گفته می‌شود.

آشنایی با فعل امر خلجمی / Emir feli

مبحث فعل امر در زبان خلجمی از مهمترین و مشکل‌ترین مباحث فراغیری این زبان بوده و ساخت آن بسیار متفاوت از ساخت افعال امر در ترکی آذری و ترکی استانبولی می‌باشد. زیرا بعد از پیدا کردن بن فعل حسب نوع فعل و حروف صداداری که در آن به کار رفته پسوندهای منحصر به فردی به آن افزوده می‌شود شاید بتوان گفت که افعال امر زبان خلجمی حداقل یازده تیپ تقسیم می‌شوند از جمله:

تیپ ۱: گروه فعلی پس از حذف علامت مصدر «مک / ماق» به انتهای ساقه‌ی فعل امر دوم شخص مفرد آنها پسوند «ایی / i» و معادل آن افزوده می‌شود، مانند: افعال؛ وئرمک (دادن)، ازمک / لەکردن، کزمک / kezmek گشتن، کۆرمک / körmek دیدن، آلماق / almak گرفتن و غیره که به صورت زیر صرف می‌شوند:

۲۳

vér: dim	وئردمیم	vér: dék	وئردهک
vér: i	وئری	vér: diñ / diz	وئردهن
vér: te	وئرته	vér: teler	وئرتهلر

تیپ ۲: گروه فعلی که به انتهای ساقه‌ی فعل امر دوم شخص مفرد آنها پسوند «ایر / ir یا ایی / i» آن افزوده می‌شود مانند افعال: سیقمک / sikmek (فساردادن)، باسماق / basmak (فشار دادن) قوماق / vakmak واقماق / komak نگاه کردن، وايوماق / vayumak بستن، غیره که به صورت زیر صرف می‌شوند:

sık: ir' dim	سیقیردیم	sık: ir' dek	سیقیردهک
sık: ir	سیقیر	sık: ir' diñ / diz	سیقیردهن
sık: irte	سیقیرته	sık: ir' teler	سیقیرتهلر

تیپ ۳: گروه فعلی که به انتهای ساقه‌ی فعل امر دوم شخص مفرد آنها پسوند «اوپ / Up یا اوپا / A)» و معادل آن افزوده می‌شود مانند افعال: هؤلهک / hölmek (مردن)، هؤلو: مک / مک (خیس شدن)، ایلمک / eyilmek خم شدن، آیوماق / ayulmak هوشیار

شدن، آووماق / *avunmak* تسبیکین یافتن، قالماق / *kalmak* ماندن، ازگنمک / *örgenmek* آموختن و... به شکل زیر صرف می‌شوند: صرف فعل هؤلمک / *hölmek* (مردن)

<i>höl: üperim</i>	هؤلوبپریم	<i>höl: üperek</i>	هؤلوبپرهک
<i>höl: üp (e)</i>	هؤلوب (۴)	<i>höl: üpeñ</i>	هؤلوبهین
<i>höl: üperte</i>	هؤلوبرتہ	<i>höl: üperteler</i>	هؤلوبرتہلر

تیپ ۴: گروه فعلی که به انتهای ساقه فعل امر دوم شخص مفرد آنها پسوند «آل / ah یا ال / el» افزوده می‌شود مانند افعال: تومامق / *tutmak* (گرفتن)، یورماق / *yormak* (نشستن)، کمک / *kedmek*، کوتورماک / *kötürmek*، تورماق / *turmak* (توقف کردن)، قاوروماق / *kaführmek* چیدن، یاپوشماق / *yapukmak* گرفتن وغیره به شکل زیر صرف می‌شوند:

<i>tut: al-um</i>	توتالوم	<i>tut: alaڭ</i>	توتالاق
<i>tut: al</i>	توتال	<i>tut: aliñ / diz</i>	توتالین
<i>tut: al'ta</i>	توتالتا	<i>tut: altalar</i>	توتالتالار

صرف فعل کدمک / *kedmek* پوشیدن.

<i>ked: el-im</i>	کدهلیم	<i>ked: el-ek</i>	کدهلاك
<i>ked: el</i>	کدهل	<i>ked: el-iñ / diz</i>	کدهلین
<i>ked: el-te</i>	کدهله	<i>ked: el-teler</i>	کدهلهلر

باز ۱۳۶۲
سایی ۱۷۲

۲۴

تیپ ۵: گروه فعلی که به انتهای ساقه فعل امر دوم شخص مفرد آنها پسوند «اوکه / *ük* و یا ال (ه) / *ek* (e) / *el* (ah)» افزوده می‌شود. مانند افعال: تورمک / *türmek* (برخاستن، قیام کردن)، کیرمک / *kirmek* (داخل شدن)، اثرمک / *érmek* (رسیدن)، کوچک / *könmek* (سوختن)، ائنمک / *énmek* (پیاده شدن)، هۇنمک / *hünmek* (سوار شدن)، توشمنک / *tükmenek* (افتادن) به شکل زیر صرف می‌شوند: صرف فعل کیرمک / *kirmek* (داخل شدن، پوشیدن)

<i>kır: eke'lim</i>	کیرهکه لیم	<i>kır: eke'lek</i>	کیرهکه لک
<i>kır: ek (e)</i>	(۴)	<i>kır: ekeñ</i>	کیرهکه نین
<i>kır: eke'lte</i>	کیرهکله	<i>kır: eke'lteler</i>	کیرهکلهلر

تیپ ۶: گروه فعلی که به انتهای ساقه فعل امر دوم شخص مفرد آنها پسوند «ک / *ke*» افزوده می‌شود مانند افعال: کلمک / *kelmek* (آمدن)، تورمک / *türmek* (برخاستن، بلند شدن)، شایان ذکر است که تعداد این افعال بسیار محدود است. به شکل زیر صرف می‌شوند:

<i>yé: ke'lim</i>	يېكە لیم	<i>yé: ke'lek</i>	يېكە لک
<i>yé: k (e)</i>	(۵)	<i>yé: keñ</i>	يېكە نین
<i>yé: k'elite</i>	يېكە لته	<i>yé: ke'lteler</i>	يېكە لتهلر

تیپ ۷: گروه فعلی که به انتهای ساقه فعل امر دوم شخص مفرد آنها پسوند «او /

تیپ ۸: «UvA» و معادل آن افزوده می‌شود مانند افعال: یاتماق / (خواهیدن)، یئتمک / yatmak

بردن، به شکل زیر صرف می‌شوند:

yat: uv`arum	ياتو واروم	yat: uv`arak	ياتوواراق
yat: uv (a)	ياتو و (ا)	yat: uv`ań	ياتوواین
yat: uv`arta	ياتو وارتا	yat: uv`artalar	ياتووارتالار

صرف فعل یئتمک / yetmek بردن.

yét: iverim	يئتيوه ريم	yét: iverek	يئتيوه رك
yét: iv (e)	يئتيوه (ه)	yét: iveń	يئتيوهين
yét: iverte	يئتيورته	yét: iverteler	يئتيورتهلر

تیپ ۸: گروه فعلی که به انتهای ساقه فعل امر دوم شخص مفرد آنها پسوند «lar / lar» افزوده می‌شود مانند افعال: تورماق / turmak (متوقف شدن)، یورماق / yormak (نشستن). شایان ذکر است که صرف این دسته از افعال در لهجه تلخاب که در تیپ (۴) ذکر گردید متفاوت از گویش برخی از نقاط خلنجستان است که به شکل زیر صرف می‌شوند.

tular` (d) um	تولاردم	tular` (d) uń	تولاردوق
tul`ar	تولار	tular` (d) iz	تولارديز
tularta	تولارتا	tular`talar	تولارتالار

۲۵

تیپ ۹: گروه فعلی بی‌قاعده که پس از حذف علامت مصدر «مک / ماق» شکل ابتدائی فعل امر آنها تغییر می‌کند. تعداد این افعال بسیار بسیار آنده می‌باشد. مانند افعال: وارماق / varmak (رفتن)، کتمک / ketmek (لهمه تلخاب (آوردن)، کلۆمک / kelütmek (آوردن)، کلمک / kelmek (آمدن) که به شکل زیر صرف می‌شوند: صرف فعل کلۆمک / kelütmek (آوردن)

yét: ükelüm	يئتوکلۆم	yét: ükelek	يئتوکلهك
yét: ük (e)	يئتوک (ه)	yét: ükeń / diz	يئتوکهين
yét: ükelte	يئتوکلته	yét: ükelteler	يئتوکلتهلر

صرف فعل وارماق / varmak رفتن

yova`rum	يُوواروم	yova`rań	يُوواراق
yov (a)	يُوو (ا)	yovań	يُوواین
yov`arta	يُووارتا	yov`artalar	يُووارتالار

تیپ ۱۰: گروه فعلی که به انتهای ساقه فعل امر دوم شخص مفرد آنها پسوند «پ / با پ (و) / pU» و معادل آن حسب قانون هماهنگی اصوات افزوده می‌شود مانند افعال:

واريق

مقالات

سیمک / simek / شکستن، هیمک / hîmek / درآوردن، یئمک / yemek / خوردن، یوماک / yumak / شستن. به شکل زیر صرف می‌شوند:

sî: pi' dim	سیبی دیم	sî: pi' dek	سیبی دک
sî: p (i)	سیپی	sî: pi' diñ / diz	سیبی دین
sî: pi' te	سیبی ته	sî: pi' teler	سیبی ته‌لر

تیپ ۱۱: گروه فعلی دوهجایی و بیشتر که بن فعلی آن‌ها به حرف صدادار ختم می‌شود، پس از حذف علامت مصدر «مک / ماق» به ساقه فعل امر دوم شخص مفرد آن‌ها پسوند «ائی / ey» یا ای «ey» افزوده می‌شود. شایان ذکر است که حرف صدادار پایانی «ا / a» به ائ / é / یا a / e / e» تبدیل می‌شود. (e) / é / a > -a مانند افعال: چالقاماق / çalkamak / اویناماق / oynamak رقصیدن، ساللاماق / sallamak آویزان کردن، قاوزاماق / kavzamak بلندکردن چیتمک / çeynemek / یا چنلمک / çenlemek چویدن، پورساماق / pursamak پژمردن شدن، این افعال به شکل زیر صرف می‌شوند:

ķavz: éy-dim	قاوزی دیم	ķavz: éy' dek	قاوزی دک
ķavz: éy	قاوزی	ķavz: éy' diñ	قاوزی دین
ķavz: éy' te	قاوزی ته	ķavz: éy' teler	قاوزی ته‌لر

صرف فعل چالقاماق / çalkamak / آب گرداندن.

یاز ۱۳۹۲
سایی ۱۷۲

۲۶

çalķ: ey (i) dim	چالقی دیم	çalķ: eydekk	چالقی دک
çalķ: ey	چالقی	çalķ: eydiz / diñ	چالقی دیز
çalķ: ey' te	چالقی ته	çalķ: eyteler	چالقی ته‌لر

چیتمک / çeynemek / چویدن

çeyn: éydim	چینی دیم	çeyn: éydekk	چینی دک
çeyn: éy	چینی	çeyn: éydiñ / diz	چینی دین / دیز
çeyn: éyte	چینی ته	çeyn: éyteler	چینی ته‌لر

۳. علامت تغییر یا خاموشی زبان ترکی خلجی

اگر چه نمی‌توان زمان مرگ زبان‌ها را به دقّت تعیین کرد، شاید بتوان راز مرگ آن‌ها را دریافت. شرط لازم و اساسی برای حذف یک زبان وجود دوزبانگی (Bilingualism) در سطح یک جامعه است، اما این شرط به تنایی کافی نیست؛ زیرا جوامع دوزبانه‌ای هم بوده‌اند که برای دهه‌ها و قرن‌های متوالی به صورت دوزبانه باقی مانده‌اند. البته قامی موارد حذف زبان‌ها، بین دو نسل مختلف اتفاق می‌افتد، به این معنی که یک نسل دو زبانه، یکی از دو زبان را بر حسب شرایط موجود به نسل بعد منتقل می‌کند.

از این رو می‌توان خانواده را نقطه‌ی آغاز فرآیند مرگ زبان دانست، زیرا این والدین هستند که یکی از دو زبان را برای آموزش به فرزندان و انتقال به نسل بعد بر می‌گزینند.

بر این اساس تاکنون دو پژوهش میدانی از طریق مشاهده و پرسشنامه یکی اوایل سال ۱۳۹۱ راجع به پاییندی افراد خلچزبان به زبان مادری و فرهنگ و سنت خویش با بهره‌گیری از شیوه تحلیل حوزه‌ای توسط نگارنده به عمل آمده است (جمراسی، ۱۳۹۱). در این پژوهش تأثیر شاخص‌هایی نظری سن، جنسیت، شغل، تحصیلات، عرق بومی بودن، خلچ بودن والدین در خانواده، به عنوان عوامل اجتماعی مؤثر در کاربرد دو زبان در حوزه‌های مختلف برسی و مشخص شده‌اند که هر یک از این عوامل در میزان کاربرد دو زبان مؤثرند.

دستاوردهای این پژوهش نشان می‌دهد که میزان کاربرد زبان فارسی در حوزه‌های مختلف و آموزش آن به فرزندان در خانواده‌های خلچزبان روز به روز رو به فزونی است و در مجموع، زبان خلچی با کاهش میزان کاربرد در حوزه‌ای مختلف و خروج تدریجی از این حوزه‌ها، جای خود را به زبان فارسی می‌دهد و این نشان‌دهنده روند زوال تدریجی است.

پژوهش دوم در بهمن سال ۱۳۹۲ توسط نگارنده صورت گرفته است، در این پژوهش، میزان کاربرد زبان [ترکی] خلچی در چهار گروه سنی در سه منطقه خلچزبان (فراهان، آشتیان و خلجستان) مورد بررسی قرار گرفته است. برای این منظور از روش رایج در بررسی کاربرد زبان، یعنی روش «تحلیل حوزه‌ای» استفاده شده است. در این روش خانواده، مدرسه، کوچه و محله، ادارات، مذهب، هنر و سنت هر کدام به عنوان یک «حوزه» مستقل در نظر گرفته شده‌اند که تصور می‌رود کاربرد زبان در هر یک از آن‌ها با دیگری متفاوت باشد.

بدون شک خانواده‌ایلین و مهم‌ترین جایگاه برای زبان آموزی است و مسلم‌آمیزی اول یا همان زبان مادری فرد در این محیط شکل می‌گیرد. معمولاً زبانی که یک کودک در خانواده می‌آموزد همان زبانی است که پدر، مادر و دیگر اعضای خانواده به وسیله آن با او ارتباط برقرار می‌کنند. در سال‌های اخیر برخی از والدین خلچی در برقراری ارتباط با کودکان از زبان فارسی استفاده می‌کنند و این در حالی است که در ارتباطات بین خود والدین از زبان خلچی استفاده می‌شود. این مسئله موجب رواج دوزبانگی در بین خانواده‌های خلچزبان شده است. در عین حال میزان کاربرد دو زبان ممکن است از خانواده‌ای به خانواده دیگر، و در یک خانواده واحد، از فردی به فرد دیگر متفاوت باشد. برای آگاهی از تعداد افرادی که خلچی را به عنوان زبان اول آموخته‌اند از آزمودنی‌های چهار گروه سنی در این مورد سؤال به عمل آمد.

در گروه سنی ۴۰-۵۰ به بالا ۸۴ درصد از افراد گفته‌اند اولین زبانی که در محیط خانواده فراگرفته‌اند خلچی بوده است. در گروه سنی ۳۵ تا ۴۵ سال نیز ۶۶٪ / ۷۰ درصد از پرسش‌شوندگان خلچی را به عنوان زبان اول آموخته‌اند. در گروه سنی ۲۰ تا ۳۵ سال ۴۵ درصد و در گروه سنی ۱۲ تا ۲۲ سال تنها ۳۳ درصد از پرسش‌شوندگان خلچی را به عنوان زبان اول آموخته‌اند.

در جدول زیر، درصد و فراوانی افرادی که فارسی یا خلچی را به عنوان زبان اول فرا گرفته‌اند به تفکیک گروه سنی و منطقه نشان داده شده‌اند:

کروه سنی		ساله				ساله				کروه سنی	
		۴۵-۵۵		۳۵-۴۵		۲۵-۳۵		۱۲-۲۲			
فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد
%۹	۲	%۲۰	۵	%۴۰	۱۰	%۵۲	۱۳			فراهان	
%۱۶	۴	%۲۸	۷	%۵۶	۱۴	%۶۸	۱۷			آشتیان	
%۲۴	۶	%۴۰	۱۰	%۶۸	۱۷	%۹۲	۲۰			خلجستان	
%۱۸ / ۶۶		۱۴ %۲۹ / ۳۳		۲۲ ۵۴ / ۶۶		۴۱ ۶۶ / ۶۶		۵۰		اکل جمعیت نمونه	

جدول ۱: میزان فراگیری فارسی به عنوان زبان اول در کل جمعیت نمونه به تفکیک سن و بخش

مقالات

همانطور که در جدول فوق ملاحظه می‌شود میزان فراغیری زبان فارسی به عنوان زبان اول در مناطق خلجنشین شهرستان‌های فراهان، آشتیان و خلجستان رو به افزایش است به نحوی که در گروه‌های سنی ۴۰-۵۰ سال به بالا ۶۶ / ۱۸ درصد و این امر در گروه سنی ۱۲-۲۲ ساله به ۶۶ / ۶۶ درصد افزایش یافته است. در واقع سه برابر شده است که بسیار قابل تعمق می‌باشد. از طرف دیگر میزان فراغیری زبان خلجی در این مناطق در گروه‌های سنی پایین‌تر رو به کاهش می‌باشد. جدول زیر میزان تسلط و فراغیری زبان خلجی به عنوان زبان اول در کل جمعیت نمونه را نشان می‌دهد.

کروه سنی		۱۲-۲۲ ساله		۲۵-۳۵ ساله		۳۵-۴۵ ساله		۴۵-۵۵ ساله	
فرادانی	درصد	فرادانی	درصد	فرادانی	درصد	فرادانی	درصد	فرادانی	درصد
فراهان	۱۲	۹۴۴۸	۶۶	۶۰۶۰	۱۵	۴۸۶۰	۲۰	۸۰۲۳	۹۲%
آشتیان	۸	۳۲۶۳	۱۸	۴۴۶۴	۱۱	۳۲۶۳	۱۸	۷۲۶۷	۸۴%
خلجستان	۵	۲۲۳۲	۱۵	۳۲۶۳	۸	۲۲۳۲	۱۵	۶۰۶۰	۷۶%
کل جمعیت نمونه	۲۵	۳۳۳۳	۳۳	۳۳۴۵	۳۴	۳۳۳۳	۳۳	۶۶۷۰	۸۴%

جدول ۲: میزان فراغیری زبان خلجی به عنوان زبان اول در کل جمعیت نمونه به تفکیک سن و بخش

بررسی داده‌های این پژوهش نشان می‌دهند که به طور نسبی بیشترین میزان کاربرد زبان خلجی مربوط به حوزه خانواده است و هر چه حوزه رسمی‌تر می‌شود، میزان کاربرد خلجی کاهش می‌یابد. در مجموع حدود ۸۴ درصد از افراد خلجی را به عنوان زبان اول در خانواده فراغیره‌اند اما در گروه سنی ۱۲-۲۲ ساله فراغیری خلجی کاهش می‌یابد. در این گروه تنها حدود ۳۳ / ۳۳ درصد از آزمودنی‌ها، خلجی را به عنوان زبان اول آموخته‌اند.

یاز ۱۳۹۲
سایی ۱۷۲

۲۸

دستاوردهای این دو پژوهش میدانی گویای کاربرد زبان فارسی در حوزه‌های مختلف در بین جوانان بیش از بزرگسالان و در بین دختران بیش از پسران است. در ضمن کاربرد زبان ترکی خلجی در موقعیت‌ها و حوزه‌های غیررسمی مانند مراسم عروسی مجالس ترحیم و خانواده بیش از میزان آن در حوزه‌ها و موقعیت‌های رسمی‌تر است.

اما امروزه زبان فارسی است که به تدریج جایگزین زبان محلی در حوزه‌های غیررسمی امثال مساجد و خانواده می‌شود. از سوی دیگر، آموزش زبان فارسی به عنوان زبان اول به فرزندان در بین خانواده‌های خلنجزبان رو به فزونی است و این خود شاهدی دیگر بر روند زوال یا خاموشی زبان کهن خلجی در ۲۰ سال آینده است.

از طرف دیگر نتایج نظرسنجی نشان می‌دهد که ۵۱ درصد از مردم خلجستان زبان مادری خود را دوست دارند و مجموعاً ۴۹ درصد از مردم نسبت به زبان مادری (خلجی) خود بی‌تفاوت و یا آن را دوست نمی‌دارند. بهمین سبب این گروه زبان فارسی را به عنوان زبان گویش خود و فرزندان خویش انتخاب نموده و با کودکان خود با زبان فارسی سخن می‌گویند.

شایان ذکر است از بین ۵۱ درصدی که زبان مادری را دوست دارند تنها ۳۹٪ درصد از آن‌ها مسلط به زبان خلجی بوده و ۱۶٪ نیز صرفاً اندکی می‌توانند صحبت کنند، در مقابل ۲۹٪ صرفاً آشنا به زبان مادری خود هستند.

نتیجه:

علیرغم اینکه یگانه گویشوران زبان ترکی خلجی در ایران ساکن هستند، اما هنوز مطالعه جامع در زمینه فرهنگ و سنت قوم خلچ از سوی اشخاص و مؤسسات علمی به عمل نیامده و مطالعات خلچپژوهی در داخل کشور مراحل طفولیت خود را سپری می‌کند. لذا به منظور پیشگیری از زوال و خاموشی زبان خلجی شایسته است ازطرف مقامات مسئول، اساتید محترم زبان و ترکولوژها و متخصصین اهل فن اقدامی عاجل صورت پذیرد. این روند به طرق زیر می‌تواند محقق شود:

۱. حمایت مادی و معنوی از سوی مؤسسات علمی پژوهشی معتبر در داخل کشور از فعالیت‌های علمی فرهنگی خلچپژوهان.
۲. اختصاص یک مرکز پژوهشی به منظور انجام مطالعات فرهنگی، ادبی و زبانی خلچ.
۳. برگزاری مراسماتی چون: شب شعر، موسیقی محلی و مسابقه خلچنوشتاری در مناطق خلچنشین.

منابع

- ۱- جمراضی، علی اصغر، ۱۳۹۲، تولکو ماتالی، تهران، انتشارات تکدرخت.
- ۲- جمراضی، علی اصغر، ۱۳۸۵، خلچ‌ها یادگار ترکان باستان، تهران، انتشاران پیام پویا.
- ۳- جمراضی، علی اصغر، ۱۳۸۸، قارشویالوققا سلام، چاپ دوم، تهران انتشارات اندیشه نو.
- ۴- کاشغري، محمود بن حسین بن محمد، دیوان لغات الترک، ترجمه و تنظیم و ترتیب الفبایی محمد دبیرسیاقی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، تهران، ۱۳۷۵.
- ۵- هیئت، جواد، ۱۳۸۰، سیری در تاریخ زبان و لهجه‌های ترکی، تهران، نشریکان.

۲۹

مقالات:

۱. جمراضی، علی اصغر؛ بهمن ۱۳۸۹، مسئله آموزش زبان مادری کودکان خلچ در خلjestan و خطر مرگ انقراض زبان ترکی خلجی در ایران، فصلنامه فرهنگی، ادبی، هنری وارلیق، شماره ۱۶۷، زمستان ۱۳۹۱، ص ۵۱.
- ۲- خلچ و زبان خلجی، نامه قم، تابستان ۱۳۸۰، شماره ۱۴.
- ۳- هیئت، جواد، ترکی خلچی، فصلنامه وارلیق، شماره ۷۰، سال ۱۹۸۸، صفحه ۱۲-۲۴
- ۴- هیئت جواد، زمستان ۱۳۸۱، يئنى تورك دىللرى، فصلنامه فرهنگی، ادبی، هنری وارلیق، شماره ۱۲۷، سال ۱۳۸۱، ص ۱۶-۳۶.

منابع لاتین:

- 1-Cavad Hey'et, Torkî-ye Xalac, Varlıq, Persian and Turkish Journal, 70-4, Teheran, 1988, (Kasım-Aralık), 12-24.
- 2- Cemrasi Ali Asgar " Hoşmaç" Halaçdan çeviri, Semih Tezcan, Türkçenin yükseliş çağında Bursada dil-kültür ve edebiyat bilgi şöleni, 4-5 Haziran 2010.
- 3- Cemrasi Ali Asgar, Halaçdan çeviren: Semih Tezcan "Halaç Çocuklarının Ana Dillerini öğrenmeleri sorusu ve halaçanın yok olması Tehlikesi" 4. uluslararası Türkiyat araştırmaları Sempozyumu bildirileri ankara 2013,157-162.

- 4- Cemrasi Ali Asgar, Halaçdan çeviren: Semih Tezcan "Halaç Türklerinde düğün töreni ve Eski Türk inanlarının izi" 3. uluslararası Türkイヤt araştırmaları Sempozyumu, Ankara, 2010, 209-226.
- 5- Cemrasi Ali Asgar, Gökdağ, Bilgehan Atsız, Halaç Türkçesi Metinleri-Qarşılık Baluqqa Selam, 2012, Ankara Vizyon Yayınevi, Ankara.
- 6 - Divanü Lügat-it – Türk Tercümesi, çev. Atalay Besim, TDK Yayınları 523, Ankara, 1992, Cilt III, s. 415.
- 7- G. Doerfer and Semih Tezcan: AIKAKAUSKIRJA Journal 87 Helsinki 1997.
- 8- G. Doerfer, Gerhard / Semih Tezcan. Folklore-Texte der Chaladsch, Harrassowitz Verlag, Turkologica, Bd. 19, Wiesbaden 1994.
- 9- G. Doerfer, Gerhard / Semih Tezcan. Wörterbuch des Chaladsch (Dialekt von Harrab), Budapest 1980.
- 10- G. Doerfer (with the collaboration of w / hesche, H. Scheinhardt, S. tezcan); Khalaj Materials, Uralic and Altaic series 115, Bloomington 1971.
- 11- G. Doerfer: Grammatik des chaladsch, wiesbaden 1988.
- 12- G. Doerfer: Lexik und sprach geographie des chaladsch. Text and karten band wiesbaden, 1987.
- 13- Heyet, Cevad (1988). *Varlık*, 4, 70 (وارلیق), sayfa: 12-24)
- 14- M. mogaddam: Guyeşa-ye vefs va Aştiyan va tafraş, Tehran 1318 (hicri-şemsi).
- 15- Mehmet Ölmez: "Türk Halkları ve Dilleri: 2 - Halaçlar ve Halaçça", Çağdaş Türk Dili 84, 1995, s. 18-20.
- 16- Semih Tezcan: Halaçanın önemi ve Halaçça araştırmalarının sürdürülmesinin gerekliliği, 1999
- 17- Sonel bosnalı, halaççaının yitim ve değişim sürecine tasarlama kipleri Açısından bir bakış 2010.
- 18- Sonel bosnalı, İran Halacistan bölgesinin etnik dilsel yapısı 2009.
- 19- Sultan Tulu, ALİ ASĞAR CAMRASİ'DEN HALAÇÇA BİR KASİDE: "Anadan Ben Halaç Türkü Doğmuşum" Bülent Güllük, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 2013
- 20- Tarjei Enges, Arienne Dwyer, Teklimakandin salam / A. Handbook of modern Uygur, 2009- 2010.
- 21- V. Minorsky, the turkish dialect of the khalaç, Bulletin of the school of oriental studies 10, 1940 417-437.
- 22- Varlık, 71-5, 1989 Şubat-Mart, 16-17.

«من آنادان خلچ تۆركو اوْمۇشام» على اصغر جمراسى دن خلچ جه بير قصيده پروفسور دكتور سلطان طلوع آذربایجان تۆركجه سينه ایختیصارلا يىنى دن يازان: علیرضا صرافى^۱

۳۱

خلج لر بوجون ایراندا قوم، اراك و ساوه (اوپتا ایران) شهربى آراسىندا يېلىشىن بىر مىڭىزدە، مسکونلاشىب ياشاماقدادىلار. ايلك دفعە محمود الكاشغىي اوْنلاردان آدىپارمىش، آنجاق اوْ خلچ لرى «آرقو» لارىن خلفلىرى كىمى گۆستەمىشدىر. محمود الكاشغىي يە گۈرە خلچ لرىن آنا يوردلارى اسىيچاب، تالاس و بالاساقون آراسىندا يىمىش. بونو «آ. وون لا كوب» دا تصديق ائدىر^۲: تۆرك اولوس آرغو، آلتون آرغو اولوس (تۆرك آرغو تالاس دؤولتى - آلتون - آرغو دؤولتى). آرقو و خلچ جه آراسىنداكى سىخ علاقەلر اوْزىزىنە دورفريين چالىشمalarى دىقىته لايىقىدىر.^۳

۱۹۷۲-۱۹۶۸ ايلرىيندە گۈئىنگن تۆركولۇزى مرکزى طرفىندەن گۈرولن آراشدىرما آختارىشلارىندا بىر چۈخ ماتerialلار تۇپلاقيش و يابىنلامىشىدىر. بونلارين ان اوْقۇلىرى بونلاردىر:

۱- خلچ جه ماتerialلار^۴

۲- خلچ جه سۈزلىك (خىاب لەجەسى)^۵

۳- خلچ جەنин سۆز وارلىغى و دىل جۇغرافىياسى، (لكسىك)^۶

۴- خلچ جەنин قرامرى^۷

۵- خلچ جە فۇلكلور ماتerialلارى^۸

مقالات

گۇتنىڭن ده گۈرولن بولىشلىرىن گۆن ايشىغىنا چىخماسىندان سۇنرا، - ۱۹۸۸ ئىلينىدىن باشلاياراق - اۇملى بىر ایران تۆركولوگو اولان دكتىر جواد هئيت خلچىيە يۇنلىميش و خلچىستانا گىدرىك، اۇرادا آراشدىرمالار آپارمىشىدۇر، او داها اۇنچە دۇرفلە باراپ چالىشان خلچ تۆركو «مسىب عربىگۈل» ايلە بىر علاقە ياراقيش و والىق درگىسىنىدە خلچ تۆركجهسى باشلىقى آلتىندا بىر مقالە يايىملامىشىدۇر. بورادا خلچىنин بعضى كاراكتىستىك اۇزلىكلىرىلە^۱ متن اۇرنىكلىرى،^۲ داها سۇنرا ايسە عربىگۈلۇن بعضى شعرلىرى، آنا ايلە اوغۇل آراسىنداكى دىوالقلار وئرلىميشىدۇر.^۳ عىنى يازىداكى سكىگىز خلچ جە آتاسۇزو، دۇرفى طرفينىدىن (محرم ارگىنە ارمغان) كىتابىندا آيرىجا الە آلىناراق دېرىنلىرىلەميشىدۇر.^۴

۲۰۰۰-لى ايلرىن باشلارىندا ایراندا دكتىر جواد هئيتدىن باشقا، اۆزۈ ده بىر خلچ تۆركو اولان على اصغر جمراضى دۇرفىرين چالىشمالارىندا بىر اينترنت صفحەسى قورموش و بورادا خلچ جەنى ياشامىق اۆچۈن اۆز دىلىنده شعر و فۇلكلور متنلىرى يايىملاڭا باشلامىشىدۇر.^۵ بو چالىشمالارىن ان اۇملىسى شەھىيارىن حىدرىباباسينا نظيرە اۇلاراق يازدىغى خلچ جە «قارشو بالوقا سلام» آدلۇ منظومەدىر. على اصغر جمراضى «بىلەم» تخلوصو ايلە شعر ده يازماقدادىر.

سايىن پروفېسور دۇكتور عثمان فيکرى سرت كايانين امكلىلىك ايل دئۇنومو موناسىبىتى ايلە حاضىرلانان ارمغان كىتابىندا بىز ده جمراضى نىن قاراباغا اىتھافاً يازدىغى خلچ جە بىر قصىدە متنى ايلە كىچىك ده اولسا فيلولۇزىك آلاندا اىشتىراك ائتمك اىستەدىك. قصىدەنин باشلىقى «نەھە من تۆرك خلچ اۇلوشام» دىر. متنىن يازىلىش تارىخى بهمن آىي ۱۳۸۷-نجى ايلدىر. جمراضى بولۇشىسىنى قىدىملەردىن آذربايجان باغلى اولان قاراباغ بۇلگەسىنى ائرمنى لرىن ايشخالى اۆزىزىنە يازمىشىدۇر.

بو قصىدە جمراضى نىن ايدىنى يله يايىنلەمەميش چۈگۈر كىتابىندا آلىندى. شعر (۶+۰ بۇلگولو) ۱۱ ھىجالى دىر. ھر بند بىش مىصراعەدان (۳+۲) حالتىنده تشكىل اۇلوشدور كى آشاغىداكى ايكى مىصراع ترجىع بند اۇلاراق بۇتون بندلەرde تكرار اۇلوشدور.

ائشكى ھاچى من تاشقاراچا قالموشام
يئىنگى ده تىل كاللارومدا آملوشام

آشاغىداكى متنىن مىصراعلارينا اۇنچە ترتىب ايلە نۆمرە وئرىدىك. عىنى نۆمرەلر متن چئورىسىندا ده وئرلىمەمەشىدۇر. چئورىنىن سۇنۇندا دا متنىن سۇزلىكىنە يېر وئرلىمەمەشىدۇر. يازى نىن سۇنۇندا ايسە عرب حرفلىرىلە اۇرۇنىال متن ضمىمە اۇلوشدور. ترانس كريپسىيوندا آنلاشىلمايان كلمەلرین آچىقلامالارى اتك يازىلاردا گۇستەرىلىمەمەش، ھر بندىن سۇنۇندا ناغارات كىمى تكارالانان ايكى مىصراعا آيرىجا نۆمرە وئرلىمەمەش، متن ايملاسىندا جمراضى نىن يازىلارىندا اوېغۇلاندىغى آذربايجان تۆركجهسىنин ايملاسى، اساس توتولۇشدور. ائله جە ده جمراضى خلچ تۆركجهسىنى آنلاشىلان حالا ساماق اۆچۈن داها اۇنچەكى يازىلارىندا فرقلى اۇلاراق بعضى عامتىر و كىسمەلر ده ايشلىمەمەشىدۇر كى بىزىدە عىنى ايلە بورادا دېيىشىرىمە دن گىتىرىمىشىك.^۵

ياز ۱۳۹۲
سايى ۱۷۲

۳۲

آنلاشیلمايان يېزىنال عرب، فارس حرفلى متن و خىاب آغزى اساسيندا
حاضيرلانان خلچ جه سۇزلوکدن يارارلاندىق.
چتىرىرى دە قارشىلاشىلان بعضى شۇرۇنلۇڭ ئەملىكىسىنىڭ بىرىنىڭ كەنگەلىنى
مصففى رزاقى بى يىن بىلگىسىنە باش وورولدو، آذربايغان تۆركىجەسىلە وئىرلن بولىغىلەر، اتك يازىلارىندا دىيشىدىرىلەندەن وئىرلەمىشىدیر.

**Nene¹⁵ de men
Helec¹⁶ Türkü
olmuşam** 1 éski haçu¹⁷ men taşkar'ça¹⁸ kalmuşam.
2 düşmen el'ey қarabağu salmuşam.
3 hohumuşam· el kaçak'ka komuşam.zz¹⁹

5 éski haçu men taşkar'ça kalmuşam.

6 yengi'de til kallarima almuşam.

7 yurtumu hot iççe²⁰ beyin²¹ yakmuşam.

8 kılıç yer'ey²² bélime şal vamuşam.²³

9 kişi vara²⁴ boşka yağlıuk hatmuşam.²⁵

(nakarat)

10 men sér'ertim témi tülükü olmuşam.

11 terk etmişem veterimi salmuşam.

12 korku'da men siçken hiniý almuşam.

(nakarat)

13 Türkistani²⁶ düşmenime salmuşam.

14 eşke'de men özüm yer'ke calmuşam.²⁷

15 kaflan'artum· puşuk vara olmuşam.

(nakarat)

16 tağ- taş'ça şeytanı hazturmuşam.

17 tağda énmiş çay- çamurça varmuşam.

18 tarı yer'ey· şeytan éşkiý²⁸ calmuşam.

(nakarat)

19 nene tiliý· koma pís til bilmışem.

- 20 yitirmişem yéngide til bulmuşam.
- 21 ‘türkiń’ vérmiş éyze tili²⁹ ālmuşam.
(nakarat)
- 22 irādamu –varluķum yoķlamuşam.
- 23 ķaldıkiń daķ hadaķ ast’ey³⁰ hatmuşam.
- 24 çögür³¹ vérmiş yéngi’də saz ālmuşam.
(nakarat)
- 25 resimlerim³² - ādetlerim salmuşam.³³
- 26 ilm ātu’la³⁴ men tilimi satmuşam.
- 27 yurtu vérmiş kofrda³⁵ penah³⁶ ālmuşam.
(nakarat)
- 28 ölke’ce men gölleri ķurrutmuşam.
- 29 taş- turpaķı³⁷ āķkar’ka³⁸ toldarmuşam.³⁹
- 30 gulu vérmiş yér’ey tiken ālmuşam.
(nakarat)
- 31 milletimi çolķamuşam sarmuşam⁴⁰.
- 32 havuclar’ey kirak- şise⁴¹ ķomuşam.
- 33 kālu salmuş yer’ey ķancuk⁴² ālmuşam.
(nakarat)
- 34 bereketi ölke’de ķalkturmuşam.⁴³
- 35 türk ĥalkıma maķul yapma yapmuşam.
- 36 artuk’ey pîs‘ haz’ey havul haymuşam.
(nakarat)
- 37 tutulmuşam dar hadaķ’ey varmuşam.
- 38 koma koma dârlar’də hasulmuşam⁴⁴.
- 39 koroğlula ķaçaķ nebiń⁴⁵ salmuşam.
(nakarat)
- 40 tatalar sözleriń terse aynamuşam.

41 píslemişem turpaç'ka kollamışam.⁴⁶
 42 han bilmezek⁴⁷ sözler'ey allañmuşam.

(nakarat)

43 türk īneniň çevirmişem puzmuşam.
 44 halık koltuk'ey⁴⁸ çapulalar⁴⁹ vérmişem.
 45 bilgilileriň⁵⁰ aǵz'ey kolun⁵¹ vurmuşam.

(nakarat)

46 men milletiň' ķuvatiň unutmuşam.
 47 dostluğ ıpiň özgeler'le vamuşam.
 48 türk turpağıň éyzeler'ke salmuşam.

(nakarat)

49 bilim⁵² hayur: havul adam olmuşam.
 50 nene'de men helec türkü olmuşam.
 51 una köre börkümü yan ķomuşam.⁵³

(nakarat)

نادان من خلچ تۆركو اوْمۇشام شعرىن ترجمەسى

۱. قاپىنى آج من ائشىكىدە قالمىشام

۲. دۆشىمن الىنه قاراباڭ وئرمىشىم

۳. قايتىمىشام اۆز قاچماغا قۇيىمۇشام

۵. قاپىنى آج من ائشىكىدە قالمىشام

۶. يېنى بىر دىل اوشاقلارا آلمىشام

۷. يوردو مو اود اىچىنەدە بوگۇن ياخمىشام

۸. قىلىچ يېرىنە بىليمە شال باغلامىشام

۹. قادىن كىمى باشىما يايلىق سالمىشام

(ناغارات)

۱۰. من شىر ايدىم، ايندى تۆلکو اوْمۇشام

۱۱. ترك ائتمىشىم، وطنىمى آتىمىشام

۱۲. قۇرخومدان سىچان دلىكىنن آلمىشام

(ناغارات)

۱۳. تۈركىستانى دۆشمنىمە وئرمىش
۱۴. ائشكىن دۆزۈمۈ يېرە سالمىشام
۱۵. قافلان ايدىم پىشىك كىمى اۇلۇشام
(ناغارات)
۱۶. داغدا- داشدا شىطانى آزدىرىمىشام
۱۷. داغدان انبى، چاي- چۈمۈرا باقىشام
۱۸. تانرى يېرىنە شىطان قاپسىن چالمىشام
(ناغارات)
۱۹. آنا دىلىن چۈخ پىس بىر دىل بىلەمىشام

مقالات

۲۰. يېتىرىمىش بىر يېنى دىل تاپىمىشام
۲۱. تۈركىنۇ وئرىب اۇزگە دىلىن آلمىشام
(ناغارات)

۲۲. ارادەمى وارلىغىمىي ايتىرىمىش
۲۳. قالانىن دا آياق آلتىنا سالمىشام
۲۴. چۈئور ساتىب يېنى بىر ساز آلمىشام
(ناغارات)

۲۵. دېلىرىم، عادتلىرىمى آھىشام
۲۶. علم آدينا من دىلىمى ساڭمىشام
۲۷. يوردو مو وئرمىش كاfirە سېيغىنىمىشام
(ناغارات)

ياز ۱۳۹۲
سايى ۱۷۲

۳۶

۲۸. اولكەدە من گۈللىرى قورۇقموشام
۲۹. داش- تۇرپاڭى آرخا دۇلدۇرۇمۇشام
۳۰. گۆلۈ وئرمىش يېرىنە تىكان آلمىشام
(ناغارات)

۳۱. مىلىتىمى چولقامىشام، سارمىشام
۳۲. اۇوجونا كراك، شۆشە وئرمىش
۳۳. كۈرپەمى سالمىشام، يېرىنە اينك آلمىشام
(ناغارات)

۳۴. بىرکى ئولكەدەن قالدىرىمىشام
۳۵. تۈرك خالقىما چۈخ يالان سوئىلەمېش
۳۶. چۈخا يامان، آزا ياخشى دەمېش
(ناغارات)

۳۷. توتوملوشام، دار آياغىنا گەتمىش
۳۸. سېرا- سېرا دارلاردان آسىلىمىشام
۳۹. كۈراوغلويلا، قاچاق نېنى ايتىرىمىش

(ناغارات)

٤٠. آتالار سۆزۈنۈ ترس آنلامىشام
 ٤١. پىسلەميشم، تۇرپاڭدا قويلامىشام
 ٤٢. ساتقىنلارين سۆزلىرىنە آلدانىشام

(ناغارات)

٤٣. تۆرك اینانجىن چىويرميشم، پۇزموشام
 ٤٤. خالق قۇلتۇغونا قارپۇزلار وئرمىشم
 ٤٥. بىلگىلىرىن آغزىنا كىلىد وورموشام

(ناغارات)

٤٦. من مىلتىن گۆجون اونۇقموشام
 ٤٧. دۇستلوق اىپىن اوزگەيلە باغلامىشام
 ٤٨. تۆرك تۇرپاگىن اوزگەلە بوراخمىشام

(ناغارات)

٤٩. بىليم دئىير ياخشى آدام اۇلموشام
 ٥٠. آنادان من خلچ تۆركو اۇلموشام
 ٥١. اونا گۇرە بۇركومو يان قۆيموشام

(ناغارات)

وارىق

سۆزلوک

٣٧

خلج تۆركەسى / آذربایجان تۆركەسى / تۈركىيە تۆركەسى

-A-

Xələc Türkçəsi	Türkiye Türkçesi	آذربایجان تۆركەسى
Adam	kişiiinsan	آدام، شخص
Ādet	gelenek Ar. ‘ādat .ādet	رسم، عادت، دب
Ağz	ağız	آغىز
Ākçar	ark	آرخ
allan-	aldanmak	آلدانماق
al-	almak	آلماق
Artuḱ	çok.artık	آرتىق، چوخ
Āt	isim.ad	آد
ayna-	anlamak	آنلاماق

-B-

Bél	bel	بىتل
Bereket	bereket	بركت

Beyin		bugün	بۈگۈن، بويۇن
Bİ		bir	بىر
Bilim	Ali Asgar bilim Camrası'nın mahlası	، على اصغر جمراضي نين تخلصو	بىلەم، عىلى اصغر جمراضى نىن
Bil-	bilmek		بىلەمك
Bilmezek	hiç bir Şey anlamışan kişi	هنج بير شئ يېلمەن آدام	بىلەمەن آدام
Bilgili	bilici,bilen bilgilileriñ 'bilicilerin'		بىلەن، بىليجى
Boş	baş		باش
Börk	börk		بۇرك
bul-	bulmak		تايماق

مقالات

C.

çal-	(kapı) çalmak; vurmak.	(قاپى) چالماق، وورماق
Çamur	çamur	چومور، پالجىق
Çapula	karpuzkelek	قارپىز، كىك
çay	akarsuçay	چاى
çevir-	çevirmek	چىۋىرمىك
çolka-	ahmak yerine koymak. aptal	آخماق، سەفەن بىزىنە قويماق
çögür	Orta İran'da Şahseven ve Halaçların kopuza benzer çalgı åleti	اورتا ایران دا بغدادى شاهسەۋىن و خلچىلرىن قۇپۇزا بىزەن چالغۇ آلتى

ياز ۱۳۹۲
سايى ۱۷۲

۳۸

D.

dar	dar	دار
dar hadaç	dar ağacı Az. Tü. dar .ayağına aparmağ 'asmak ipe götürmek'	دار آغاجى، آذ. توڭىچەسىنده دار آياغىنَا آپارماق، آسماق، دara چىكمىك
	dar hadaç'ýy darağacına	دار آغاچىنا
dostluç	arkadaşlık,dostluk	دوستلوق، بولداشلىق
düşmen	düşman	دۆشمان

E.

el	el	ال
----	----	----

	<i>el kaçak ka komak</i> باڭماڭغا باشلاماڭ، قاچماغا ال لۇڭقاڭماڭغا باشلاماڭ، قاچماغا ال بەفراڭ گذاشتىن	قاچماغا باشلاماڭ، قاچماغا ال قويماق
--	---	--

-E-

<i>én-</i>	<i>inmek</i>	انىمك
<i>eŞik</i>	<i>kapı</i>	قابى
<i>éyze</i>	<i>ayrı. · yabancı. özge</i>	ياد، اوزىگە

-G-

<i>göl</i>	<i>göl.</i>	گۈل
<i>gul</i>	<i>çicek. gül</i>	گۈل

-H-

<i>haç-</i>	<i>açmak</i>	آچماق
	<i>haçu</i> 'aç' (1. Tip emir kipi) <i>eŞki haçu men eŞikçe</i> <i>ķalmuŞam.</i>	
<i>hadak</i>	<i>ayak</i>	أياق
	<i>hadak ast</i> 'éyayak altına	
<i>hasul-</i>	<i>asılmak</i>	آسilmاق
<i>havuç</i>	<i>avuç.</i>	أوووج
<i>havul</i>	<i>güzel. iyi</i>	ياخشى
<i>hat-</i>	<i>atmak. salmak</i>	آتماق، سالماق
<i>hay</i>	<i>söylemek E. T. ayt-</i>	دېمک، سۈيىلەمك، اسىكى تۆركىچە دە آيت-
<i>haz</i>	<i>az</i>	از
	<i>haz</i> 'éyazına	آزىزنا
<i>haztur-</i>	<i>kandırmak. azdırırmak</i>	آزىزىرماق، قاندىزىرماق، آلداتماق
<i>hōt</i>	<i>ateş</i>	اوۇد
<i>holun-</i>	<i>geri dönmek</i>	قايتىماق

-H-

<i>halk</i>	<i>insanlar</i>	خالق
-------------	-----------------	------

han bilmek	sakın	ساقین
heleç	Halaç	خلج

-I-

iç	iç	ايج
ilm	bilim, ilim	علم
	ilim ,ilim adı ile <i>ilm Ātu'la</i> adına	علم آدى ايله
inen	inanç.	ابنائج
ip	bağ, ip	ايب
irāda	irâde	ايراده

مقالم

-K-

kāl	çocuk	اوشاق
kirak- Şişe	uyuşturucu , (ikileme) esrar	کراک- شیشه (اویوشدوروجو، موخذیر ماده)
kiŞi	KİŞİ, کاری	قادین، ارواد
kofr	küfür	کوفر
kolla-	(< gorla-) mezara gömmek	قویلاماق
kol	kilit Farsça <i>kofī</i>	کیلید
koma	fazla , çok,hayli	چوخ
koma koma	pek , deste deste,küne küme çok (ikileme)	دسته- دسته
koroğlu	Köroğlu (destan)	کوراوجلو (دستان)
köl	göl	گول

یاز ۱۳۹۲
سایی ۱۷۶

۴۰

ك -K-

kaçağ	kaçak	قاچاق
kaflan	kaplan	قافلان
ķaldık	kalan	قالان
	<i>kaldığınıñ dak</i> (her ne) kalan (varsa)	
ķalk-	kalkmak	قالخماق
ķalktur-	kalkdirmak	قالالدیرماق، قالالخديرمات

kąncık	küçük köpek.köpek yavrusu enik	تولا، ائنیک
karabağ	Azerbaycan'da .Karabağ (bugün Ermeni işgalinde) bir bölge.	قاراباغ آذربایجان دا (بوگون اژرمى ايشغالىندى) بىر بۇلگە
kılıç	kılıç	قىلىنج
ko-	bırakmak.koymak	قوپىماق، بوراخماق
koltuk	koltuk (altı)	قولنوق
korku	korku	قورخو
	ķ. +da korķuda men öz yurdumu salmuŞam.	
kurru-	kurumak	قوروماق
kurrut-	kurutmak	قورۇماق

-M-

٤١

makul	fazla, çok	چوخ
	türk Halkına maķul yapma yapmuŞam.	تۈرك خلقىمه چوغلو قارا ياخىمىشام
men	ben	من
millet	millet	مېلت

-N-

nebi	Azerbaycan'da .Kaçak Nebi bir destan adı.	قاجاق نبى، آذربایجان دا بىر دستان آدى
nene	anne.ana	آنا، ننه

-O-

ol-	olmak	اوٹاق
-----	-------	-------

-Ö-

ölke	ülke	أولكە
------	------	-------

öz	kendi	اوْز
----	-------	------

-P-

penah	siğınma Fa. panāh	سیغینما، فا. پناه
pis	pis	پیس
pisle-	kirletmek. pislemek	پیسلەمک، کېرلەمک
puşuk	Kedi puşuk vara kedi gibi	پیشیک پوشوک وارا پیشیک وارى
puz-	bözmak	پۇزماق

مقالات

-R-

resim	, görenek, gelegenek	رسم، عادت
-------	----------------------	-----------

-S-

sal-	bırakmak, salmak	ساملاق، بوراخماق
sar-	maskara etmek. sar-	مسخره ائتمک
sat-	satmak	ساماق
saz	saz	ساز
sığken	fare. sığcan	سیچان
söz	söz	سۆز

یاز ۱۳۹۲
سابی ۱۷۲

۴۲

-Ş-

Şal	kuşak. Şal	شاڭ
Şeytan	Şeytan	شیطان
Şér	Aslan Şér ertim aslan idim	شیر، آسلان، شترارتىم: آسلان ايدىم

-T-

tağ	dağ	داغ
tarı	Tanrı	تانرى
taş	taş	داش
taşkar	kapı dışarı	ائشىك، چۈل

tata	ata,baba	آتا
təmi	demin.Şimdi	ایندی
terk	bırakma,terk	ترک
tersə	ters,eğri	ترسہ
təz-	kaçmak	قاچماق
tiken	diken	تیکان
til	dil	دل
toldar-	doldurmak	دولدورماق
turpač	toprak	تۇپاڭ
tutul-	tutul-,yakalan-	توتول
tülkü	tilki	تۈلکۈ
türk	Türk	تۈركى
türkistan	Sinkiang (Uygur Özerk Cumhuriyeti)	تۈركىستان (بۈگۈن چىن مملكتىنده موختار ایالت اولان سىن كىانگ)

-U-

وارىق

۴۳

unakore	ona göre	اونا گۈرە
unuðað	(< oñu E. T. taqı) oñu da	(اسكى تۈركىجەدە اونو تاقى) اونو دا
unut-	unutmak	اونوغاق

-V-

vâ-	kuşanmak E. T. bağlamak	baglamak
bâ-		اسكى تۈركىجەدە: با-
var-	gitmek,varmak	گىتمىك
vâra	gibi	وارى، كىمى
varlık	varlık	وارىق
	vârlıkuñumvarlığım	
vet-	vermek	ۋېرمىك
veten	vatan	وطن
vur-	vurmak	ورماق

-Y-

yaðluð	Baþ örtüsü	باش قادىنلارين يابىليق، اوپتوگو
--------	------------	---------------------------------

مقالات

yak-	yakmak	ياخماق، ياندیرماق
yan	yan	يان
yapma	yalan,töhmet	يالان، تؤهمت
	yapma yapmıŞam töhmet yalan söylemiŞim.etmiŞim	يابها يابميشام، قارا ياخميشام، تؤهمت وورموشام
yengi	yeni	يئنى، تزه
yer'ey	yerine	يېرىنە، عوضىنە
yigit	mert, er.yiğit	ايگىد، مرد
yırkı	koyun kuzu sürüsü	قويون- قوزو سۇرۇسو
yitir-	elden vermek,yitmek	ايتنىمك، الدن وئرمك
yokla-	yok etmek	يوخا چىخارماق، محو انتمىك
yurt	yurt	يورىد

پاورقى‌ها:

1. بو متىنин ترجمەسىنده بعضًا اوخوجولاريمىزى چۈخ دا ايلكىلندىرىمەين پراقاڭلار تاخىص اولۇ.

2 .G. Doerfer: 1992'den naklen: A. Von le Coq, Türkische Manichaica aus Chotscho, APAW 1911, Nr. 6, 26

3 .Krş. özellikle: Gerhard Doerfer, "Eine sonderbare Stelle bei Mahmûd el-Kâşyârî ", CAJ 31, (1987) , 199-208; a. y .

4 .G. Doerfer, Khalaj Materials, Bloomington 1971

5 .Doerfer, Gerhard / Semih Tezcan. Wörterbuch des Chaladsch (Dialekt von Harrab) , Budapest 1980

6 .Doerfer, G. Lexik uns Sprachgeographie des Chaladsch, Wiesbaden 1987 .

7 .Doerfer, G. Grammatik des Chaladsch, Wiesbaden 1988

8 .Doerfer, Gerhard / Semih Tezcan. Folklore-Texte der Chaladsch, Harrassowitz Verlag, Turkologica, Bd. 19, Wiesbaden 1994

9 .Cavad Hey'et, Torkî-ye Xalac, Varlıq, Persian and Turkish Journal, 70-4, Teheran, 1988 (Kasım-Aralık) , 12-24 .

10 .Arabgol'un verdiği bir bilgi, Saadet Çağatay'in Türk Lehçeleri Ömekleri'nde yer alan kısım ile ayndır. Saadet Çağatay, Türk Lehçeleri Önekleri, II, Yaşayan Ağız ve Lehçeler, Ankara 1972, 256-259 .

11 .Doerfer, bu yazındaki transkripsiyonun net olmadığını ve İran'daki araştırmacılar tarafından arap imlasındaki o / ö / u / ü vokallerini ve yine i / i / é / ğ / q / ġ harflerini ayırt eden yeni bir sistem geliştirildiği halde, burada bundan istifade edilmediğini belirtir. Bkz. Varlık, 71-5, 1989 Şubat-Mart, 16-17 .

12 .Gerhard Doerfer, "Acht Chaladsch Sprichwörter", Prof. Dr. Muhammet Ergine Armağan, Türk Kültürü Araştırmaları, Yıl: XXVIII / 1-2, 1990, Ankara 1992, s. 63-69.

13 .جمراسى بىين خاج جە يازدىغى شعر و فولكلورىك يازىلارى يلا ايلكىلى چالىشمالارىنى بو اينتىزت صفحەسىنده تاپىماق مۇمكۇندور: <http://jamrasi.blogfa.com/archive>

14 .بورادا پروفوسور سلطان طلوع ترانسکرپسىون متنىدە ايشلتىدىكى بعضى خۆصوصىتلەرن دانىشمىشىدىر كى متخصص اولالىان اوخوجولارى چۈخ ايلكىلندىرىمەدىكى (أچون اصل متنىدە تاخىص اندىلدى). عىنليلە آشاغىدا وزىللىر. (صرفى)

Dikkati çeken bir özellik de Camrasî, Halaç Türkçesi'ni daha önceki yazılarından farklı olarak anlaşılır kılmak için durum eklerinden önce kesme işaretini kullanmaktadır. Örneğin; laşkar'ça 'dişardı', 1. Biz de bunu burada değiştirmeden aldık. Ulamalarda da yine kesme işaretini göstermiştir. Örneğin; sér'ertim, ķaflan'artum. Aynca Camrasî bu yeni imla düzenlemesinde iyelik sonrası datif için -éy ; (ع) iyelik sonrası akuzatif için - iñ (اشكىن) işaretini kullanmıştır. Genitif için de akuzatif ile aynı işaretti kullanmıştır. Örneğin: yer'ey 'yerine'18; iškiň 'kapisını',18; bilgileriň 'bilginlerin', 45 .

‘kapısını’, 18; bilgileriň ‘bilginlerin’, 45 .

Bir başka dikkati çeken özellik; Camrası Arap-Fars alfabesinde akuzatif eki i’yi ötreli y ile (دوکستانی) göstermiştir .

Metnin transkripsiyonunda çok az değişikliğe gidiyor. Örneğin, Azerbaycan Türkçesindeki açık olan ters a, işaretti, ‘e’ ile gösterildi. Kapalı e – é, uzun i – ī, ğ – ğ, q – ķ, x – ī, ny – ñ Halaçça metinde dikkat edilmesi gereken hususlardan biri de kelime başındaki ğ’ların aynı Farsçada ve Azerbaycan Türkçesinde olduğu gibi k ile yazılmıştır. Ancak datif +ka ekinin okuyuşunda bu söyleyiş geçerli değildir. Metinde yuvarlak a’lar ‘o’ olarak gösterilmiştir, örneğin: boş ‘baş’ .

15 .nene’de <nene+de ‘anneden’ Sondaki ek ablatif ekidir. Halaçada lokatif eki (bulumma) +çA eki iledir.

16 .Fleec türkü ‘Halaç Türkü’

17 .haçu < haç-u ‘aç’ Halaçça 1. tip emir kipi. Sondaki ünlü kalıplılmış gerundium ekidir .

18 .taşkar’ça < taşkar+ça ‘dişarında’

19 .el kaçak’ķa koy- ‘kaçmağa başla-’ Halaçada bir deyimdir. Farsça: pā be fārār gozašte-am; Horasan Türkçesi gaçmağa ayağ göymek

20 .iççä < iç+i+çä Kelimedede orta hece ünlü düşmesi .

21 .beyin < böyün < *bo gün. ö > e yuvarlak ünlünün düzleşme olayı Horasan Türkçesi’nin bir etkisi olmalıdır: öz > ez v. b. Aynı şekilde ü > i ses olayında da düzleşme görülür .

22 .yer’ey < yer+in+ge ‘yerine’ krş. 18: Krş.: -éy: yér’ey, el’ey, haz’ey, artuk’ey, ast’

23 .vâmuşam < vâ-muş-am ‘bağlamışım, bağladım’ E. T. bā- ‘bağı -

24 .kişi vara ‘kadın gibi’

25 .Yani; erkeklik ve savaşmak ruhunu elden verib yerine kadınlar gibi başıma eşarp örttüğüm. (M. Razzaqı’nın notu)

26 .Türkistanı ‘Uygur Özerk Cumhuriyeti, Sinkiang’

27 .Halaçça bir deyim. ‘Korkudan kendini eşekden yere salmak’

28 .ları yer’ey < Tañrı yer+in ‘Tann yerine’; eşkiŋ< eşik+in’(şeytan) kapısını’ Kelimedede orta hece ünlüsi düşmüştür .

29 .türkiŋ < türki+n ‘Türkçe’yi ’

30 .hadak ast’ey ‘ ayak altına’

31 .çögür ‘Orta İran’da Şahsevenlerin ve Halaçların kopoza benzer çalqı aleti’

32 .resüm ‘gelenek, görenek’ Arapça rasm

33 .salmuşam ‘bırakmışım, atmışım’

34 .ätula < ät+u +la ‘adı ile, adına’ İyelik eki düz ve geniş ünlünden sonra +U iledir. +IA instrumental ekidir. Krş. tili ‘dili’, 21 .

35 .kofrda ‘kafirden’

36 .penah < Farsça panāh

37 .taş- turpač ‘taş-toprak’ (ıkileme)

38 .ăkkar ‘ark’

39 .toldarmuşam < tol-dar-muš-+am Ettirgen çatı-dAr burada uyuma girmemiştir .

40 .çolğamuşam < colamak ve sarmak bir anlamı Halaçada yanı: saptırmak birini ahmak saymak .’ (Camrası’nın notu)

41 .kirak ve şise ‘kokainden yapılan modern ve sən’ati narkotik və uyuşturucu maddə. Ing. crack; Uyuşturucu maddə. Ing. opium ‘afyon’ (Camrası’nın notu)

42 .kancıuk: ‘köpek yavrusu, enik’

43 .kalkturmüşam< kal-k-tur-muš-am ‘kaldırmışım, yok etmişim’

44 .koma ‘çok, fazla; küme’

45 .Köroğlu ve Azerbaycan’da meşhur Kaçak Nebi destanına telmih yapılmaktadır .

46 .kollamışam < korlamışam ‘toprağa gömmüşüm’ Farsça gur ‘mezar’

47 .ħan bilmek (Cemrası bəy qanızız insanları, millətinə, elinə, dilinə xəyanət edib milli kültürünü beş quruşa satan insanları qəsd edərək belə adamları “ħan bilməzək” adlandırır. Cemrasının başka bir şərində də işlənmiş. Biz onu” satqın” da deyə bilərik.” (M. Razzaqı’nın notu)

48 .koltuk’ey ‘ (onların) koltuğuna, koltuk altlarına .’

49 .koltuğunun altına qarız vermek ‘birini bir işi görməyə təşviq və təhrik etmək üçün onu boş-boşuna öymek və tərişmək’ Bu hallarda məmələn o şəxs özünü çox böyük zənənə edər və bu psikoloji vəziyyət onun fiziki durumuna da təsir edər və köksünү şisirib qollarını bədənindən aralı tutar. Sənki qollarıyla qarız götürmüş. Bu halda deyərlər filanının qoltuğuna

qarız veriblər. Burada Cəmərəsi deyir qojtuglarının altına yalan tərif, təməjdər, öymələr
vermişəm. çapula Farsça: döruğ, kələk (M. Razzaq)⁵⁰nın notus⁵¹ası.
50 .bilgilleriñ < bil+gin+ler+in> ‘bilginlerinin’. Qənləyici benzəşme -al->-il-
51 .kolun < qofl u l > ‘kilidini’ Fa’ ja ‘kilid’
52 .Bilim’, Şair ‘Ali Asgar Cəmərəsi’nın mahlası
53 .börkü yan qoymaq “börkü ayrı qoymaq, iftخار ederek oturmaq. Kəsmalarda heç bir
kimsədən qorxusu olmayan və özünü hamidən sərhəd bilən insan doğrudan da kəsə börkünü
ayı qoyub oturardı. Monim atamın amisi hamisə bəlsə börk qoyer. İndi demək dır” andı (almı)
aşiq başı uca durmaq.” (Mustafa Razzaq¹)

مقالات

باز ١٣٩٣
سایی ١٧٢

مراسم تقدیر از ترک‌شناس و خلیج‌شناس شهریور اولین پروفسور سمیح تیزجان

۴۷

ربابه تقی‌زاده نژاد^۱

مراسم تقدیر از پروفسور سمیح تیزجانیکی از مهم‌ترین صاحب‌نظران زبان‌های ترکی غغرایی ایران در ۲۹ بهمن ۱۳۹۲ در دانشگاه بیلکنست آنکارا برگزار شد. سمیح تیزجان در اوایل سال ۱۹۶۸ در طی پروژه‌ای به رهبری پروفسور گرهارد دورفیر تورکولوگ (ترک‌شناس) شهریور آلمانی در قالب اولین گروه مطالعاتی به خلیجستان واقع در استان‌های قم و مرکزی اعزام گردید. تیزجان بیش از ۳۰ سال از عمر خود را صرف مطالعه ترکی خلیجی، ترکی خراسانی و سایر لهجه‌های ترکی در ایران نموده است. پروفسور طلعت حالمان اولین وزیر فرهنگ جمهوری ترکیه که در این مراسم سخنرانی نمود، با تأکید بر اهمیت کشف ترکی خلیجی در تورکولوژی عنوان کرد: «کشف این لهجه باعث شد شرق‌شناسان و تورکولوگ‌ها به بسیاری از سوالات و مجهولات ترکی باستان دست پابند و در حقیقت این لهجه ترکی حلقه واسطه بین ترکی باستان و ترکی میانه شد.»

پروفسور حالمان همچنین عنوان داشت که تیزجان جزو پنج متخصص بزرتر زبان‌های ترکی اویغوری و ترکی جغتائی در جهان است. وی ادامه داد: «پروفسور تیزجان نسلط ویرژهای به سایر لهجه‌های ترکی ایران، آذربایجان و آسیای میانه دارد و به همراه

۱. دانشجوی کارشناسی ارشد زبان و ادبیات ترکی دانشگاه بیلکنست آنکارا

یازد

۱۷۲

۴۸

همسر نوران ترجان از مهم‌ترین اولیاء چلبی‌شناسان جهان محسوب می‌شوند.»
نوران ترجان نیز با اشاره به علاقه همسرش به مطالعه لهجه‌ها و فرهنگ‌های ترکی عنوان داشت که در سال‌های اولیه کشف ترکی خلجی‌سمیح ترجان آنقدر غرق در این زبان شده‌بود که دخترشان در آلمان بعد از زبان مادری اش لهجه ترکی خلجی را آموخت!
در این مراسم علی دوغراماجن، مالک و عضو هیأت امنای دانشگاه بیلکنت؛ پروفیسور محمت کوتلماش، رئیس گروه زبان و ادبیات ترکی دانشگاه آبانت؛ عزت بایسال و پروفیسور حاملان هدایایی از طرف دانشگاه بیلکنت و دانشگاه آ.ع. بایسال به پروفیسور ترجان اعطای کردند.

به مناسبت گرامیداشت دهه‌ها فعالیت علمی و تحقیقاتی پروفیسور ترجان انسیستیوی علوم اجتماعی دانشگاه آ.ع. بایسال ویژه‌نامه‌ای با عنوان YARMAKAN (ارمنیان) را منتشر نموده و به ایشان تقدیم نمود. در این مجموعه مقالات به زندگانی و آثار ترجان پرداخته شده است. همچنین مقالاتی از سوی دانشجویان و همکاران وی در مورد شخصیت علمی ایشان و مباحث مختلف تورکولوژی در این ویژه‌نامه گنجانده شده است.

توضیح:

- پروفیسور سمیح ترجان مسئول پژوهش تورفان دانشگاه برنزبرگ آلمان و استاد مدعو

از راست: علی ذوق‌راغبی، سعیده نژجان، نوران نژجان، طلحت حملان

وایق

۴۹

دانشگاه بیلکن است ترکیه است. از وی نزدیک به صد اثر تاکنون منتشر شده است و آثار بسیاری نیز در دست انتشار است. وی به اکثر لهجه های ترکی معاصر، میانه و کهن و زبان های مغولی، لاتین، انگلیسی، آلمانی، فارسی، سخنیانی، تخاری و عربی آشنایی دارد.

- پروفسور طلحت حملان، شاعر، مترجم و بروکرات ترک هم اکنون رئیس دانشکده اقتصاد و علوم انسانی دانشگاه بیلکن است. وی اولین وزیر فرهنگ جمهوری ترکیه، استاد دانشگاه های کلمبیا، پرینستون، پنسیلوانیا و نیویورک و ریاست گروه زبان ها و ادبیات های خاورمیانه در دانشگاه نیویورک آمریکا را نیز در سوابق خود دارد.

- اولیاء چلبی سیاحی که در قرن هفدهم میلادی می زیسته در سیاحتی ۴۰ ساله بیش از ۴۰ کشور کنونی جهان به سیاحت پرداخت و مشاهدات خود را در ۱۰ جلد و بیش از ۶ هزار صفحه کتابت نمود. این اثر که به ترکی عثمانی کتابت شده است یکی از بی نظیرترین سیاحت نامه های عصر خویش است که اطلاعات ذی قیمتی در مورد تاریخ فرهنگی، اجتماعی و سیاسی این مناطق به دست می دهد. این اثر در سال ۲۰۱۳ از طرف یونسکو در لیست میراث جهانی ثبت گردید.

- لهجه ترکی خلنجی در حدود ۶۰ روستای خلجستان و شهرهای فراهمان، آشتیان، اراك و تفرش تکلم می شود اما به شدت در معرض خطر نابودی است.

داستان یک کشف!

پای صحبت پروفسور دکتر سمیح زیلان
درباره چگونگی کشف زبان ترکی خلجنی
آیدین سرداری نیا

وقتی که به اطلس زبان‌های در خطر سازمان جهانی یونسکو نگاه می‌کنیم می‌بینیم که در نتیجه خدمات تحقیقات زبانشناسان، فهرستی کمی و کیفی از زبان‌های در خطر انقراض جهان تهیه و تنظیم شده است. در این اطلس از لحاظ کمی می‌توان به تعداد زبان‌های در خطر هر منطقه و کشور دسترسی داشت، از لحاظ کیفی نیز هر زبان ثبت شده در این فهرست به یکی از پنج مرحله شدت خطر در حال انقراض متعلق می‌باشد که این پنج مرحله به ترتیب از ضعیف به شدید عبارتند از: آسیب‌پذیر، قطعاً در خطر، شدیداً در خطر، در خطر محض و منقرض. وقتی در این اطلس به کشور ایران نگاه می‌کنیم می‌بینیم که ۲۵ زبان در خطر به ثبت رسیده است که یکی از آن‌ها زبان خاجی است. این زبان درگروه زبان‌های ترکی جای گرفته، تعداد متکلمانش ۴۲۱۰۰ نفر و وضعیت بحرانی‌اش آسیب‌پذیر ثبت شده است.

با این زبان آشنا بودم، حتی با چند نفر محدود ترک‌زبان خلاج که در راستای انتلای زبان مادریشان تلاش می‌کردند نیز در ارتباط بوده و می‌دانستم که جریان کشف این شاخه‌ی شکفت از زبان ترکی در دانشگاهی در آستانه داستانی جالب و مهیج دارد. متأسفانه با وجود گذشت چندین سال از این کشف بزرگ هنوز تمامی آثار زبانشناس تورکولوگ و

حتی به جو از گفتار ایرانشناس برجسته آلمانی جناب‌گرها رد دُورفر در ایران ترجمه و منتشر نشده است و ماتنها با چند مقاله‌ای که عملت در مجله‌ای واژه‌ی منتشر شده بود ایشان را می‌شناسیم، جناب دُورفر متخصصانه در قید حیات نیستند و من برآن شالم تا با دانشجو و دستیار ایشان، زبانشناس برجسته تورکولوگ جناب پروفسور سمیح ترجاز که کشف زبان ترکی خالج از طرفی نیز مدیون ایشان بودند **جه گفتگو بخش نهم**
 این گفتگو که در واقع ثبت گوشاهی از تاریخ شفاهی ایران زمین است بدون زحمات و هماهنگی‌های دوست عزیز و دلسوژم زبانشناس و تورکولوگ گرانقدر سرکار خالص ریابه تقسیزاده نیز میسر نمی‌شد. با آرزوی روزی که تمامی کودکان جهان به زبان مادری خود خواندن و نوشتن بیاموزند و شاهد نبود هیچ زبانی در اطلاس زبان‌های تحت انقرض باشیم شما را به خواندن این گفتگو دعوت می‌نمایم.

آیدین سرواری نیا

وازیق

۵۱

در سال ۱۹۴۳ در شهر مرسين ترکیه متولد شدم. پس از پایان تحصیلات متوجه در دانشگاه آنکارا شروع به تحصیل زبان و ادبیات ترکی نمودم. پس از طی مقاطع لیسانس و فوق لیسانس و گذراندن دروس دوره‌ی دکترا در سال ۱۹۶۴ با دریافت بورسیه‌ی انجمان اورال-آنای آلمان جهت آماده‌سازی پایان‌نامه‌ی دکترا به آلمان اعزام شدم. در ابتدا به مدت یک سال در دانشگاه هامبورگ تحت نظر دانشمند تورکولوژیست مشهور آن زمان پروفسور آنه ماری وون گایبن^۱ تحصیل نموده، سپس به دلیل بازنیستگی ایشان به دانشگاه گفتگویی رفتم. در این دانشگاه نیز عالم بزرگ تورکولوژی و آنائیست مشهور پروفسور گرها رد دُورفر تشریف داشتند. پروفسور گرها رد دُورفر در زمینه‌ی ایران‌شناسی اثر حجیم و ارزشمند چهار جلدی «عناصر مغولی و ترکی در فارسی نوین» و آثار مختلف دیگری را به یادگار گذاشته‌اند. در سال ۱۹۷۵ نزد ایشان شروع به تحصیل دکترا نمودم.

از راست: پروفسور دُورفر، پروفسور ترجان - ۱۹۷۶

در پاییز سال ۱۹۶۷

پس از اهمام تعطیلاتم در ترکیه و بازگشتم به آلمان، استاد دؤرفر با هیجانی بسیار مژده‌ی کشف زبان تازه‌ای را به من دادند. داستان از این قرار بود که در آن زمان جهت تکمیل پژوهش Current Trends in Linguistics آمریکا که در زمینه‌ی زبان‌های

راپورودانیستیقا

اقلیت در کشورهای مختلف جهان

بود از اساتید مربوطه درخواست همکاری به عمل می‌آوردند، که از پروفسور دؤرفر نیز مقاله‌ای با موضوع زبان‌های ترکی در ایران و افغانستان درخواست می‌شود. در آن زمان کم بودند تعداد اساتیدی که در این زمینه تحقیق می‌کردند و نیز رایج بودن تنها زبان‌هایی همچون ترکی آذربایجانی، ترکمنی و قشقایی در ایران مشهود بود و

باز
سایی
۱۳۹۲
۱۷۲

۵۲

سمیح ترجان با یک روستایی خلچ

افشار نوشت و از ایشان نسخه‌ای از این کتاب را درخواست می‌مایند که ایشان هم این کتاب را اگر اشتباه نکنم از کتابخانه‌ی مجلس ایران تهیه کرده و نسخه‌ای از آن را برایشان می‌فرستند. این کتاب باب آشنایی با زبان ترکی خلچی را برای استاد دؤرفر فراهم می‌موده بود.

در آن زمان درباره‌ی این زبان اطلاعات بسیار کمی موجود بود، اما در کتابی که از محمد مقدم در سال ۱۹۴۰ منتشر شده بود ماتریال‌های فراوان جدیدی در این مورد وجود داشت. مقدم که با هدف جمع‌آوری و ثبت لهجه‌ها و گویش‌های ایرانی به آن مناطق رفت‌بود و آمریکا که هر کتابی را از هر حدود هفت‌صد کلمه را به عنوان گونه جمع‌آوری کرده و نقطه جهان که باشد تهیه می‌موده معادل ترکی دویست تای آن‌ها را نیز به ثبت رسانده و در اختیار محقق قرار می‌دهند. بود. حتی در کتاب مقدم با ثبت گویشی از زبان ترکی نامه‌ای از طرف پروفسور دؤرفر در منطقه ساوه نیز مواجه می‌شویم. قبل نیز دانشمند و یا دانشگاه گوتینگن به ایرج روس‌تبار مینورسکی یک بار در سال ۱۹۰۶ و بار دیگر در

سال ۱۹۱۷ به طور تصادفی از چند روسای خلچ دیدن نموده و مقدار اندکی ماتریال جمع‌آوری نموده بود، اما این دو یا سه صفحه برای نشان دادن مهم بودن این زبان کافی بود. با کثار هم قرار گرفتن مقالات مینورسکی و کتاب محمد مقدم اهمیت زیاد ترکی خلچی تماشی شد. ثبت نمودن صدای «ها» و «هی» در اوول کلمات توسط مقدم نکته بسیار جالبی بود که دارای اهمیت فراوانی در توقیع این زبان را باشد که استاد دوپر نیز به دلیل واقع بودن بر این مسئله فوراً به اهمیت قضیه پی برده و مقاله‌ای با عنوان «کشف دوباره‌ی شاخه‌ای از زبان ترکی در ایران مرکزی» نوشتند. این کشف استاد تاثیر زیادی بر زندگی من گذاشت و این چنین بود که تحقیقات سی‌ساله‌ی اینجانب در زمینه ترکی خلچی شروع شد.

استاد دوپر بنا به دعوت یکی از دانشگاه‌های آمریکا قرار بود به آنجا برود و غی‌توانست برنامه‌خود را تغییر دهد، از طرفی من هم اصرار داشتم که این کار تحقیقی هرچه سریع‌تر باید آغاز شود، پس استاد دوپر برنامه‌ریزی جهت شروع این کار را به من سپرده و خود به آمریکا رفتند. من هم با دو تن از دوستان دانشجوی آلمانی دوره‌ی دکترا به نام‌های هارتوبیک شاینهارت که اکنون احتمالاً بازنشسته شده‌اند و لُفرام هِشِه که چند سال پیش فوت کرده‌اند تصمیم بر مسافت به ایران و تحقیق درباره‌ی این زبان گرفتیم. مسلماً پیش از هر چیزی احتیاج به کمک مادی داشتیم و چون این موضوع بسیار تازگی داشت و معلوم نبود در نهایت چه نتیجه‌ای خواهد داشت پیدا کردن حامی مالی برایمان راحت نبود، چراکه با سوالاتی همچون این که - آیا این زبان هنوز هم در حال استفاده می‌باشد؟ یا کاملاً از بین رفته است؟ آیا امروز کسی که به زبان ترکی خلچی صحبت کند پیدا می‌شود؟ - مواجه می‌شدیم.

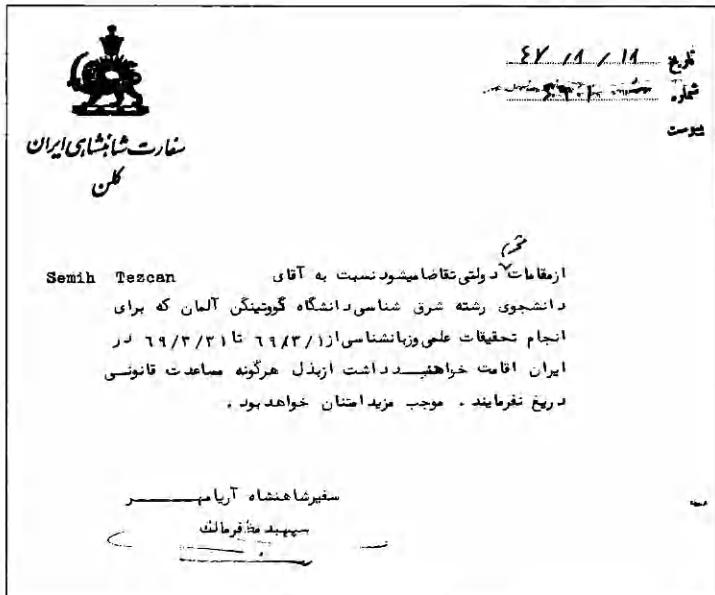
۵۳

چراکه بین سال‌های ۱۹۴۰ و ۱۹۶۸ فاصله‌ای حدوداً سی‌ساله وجود داشت. از طرفی هم آن زمان نوشتن نامه‌ای به ایران و پرسیدن این سوال که آیا هنوز هم این زبان در آن منطقه در حال استفاده می‌باشد یا خیر، کار راحت و آسانی نبود چراکه حامی پژوهش‌های علمی دانشگاه بود مراجعته کرده و از آنجا پنج‌هزار مارک کمک مالی گرفتیم، انجمن اورال-آلنای نیز چندهزار مارک در اختیارمان گذاشت که خود من بورسیه آجبا بودم و انجمنی بود علمی و دارای نشریه‌ای علمی که از اوایل قرن بیستم شروع به کار کرده بود، همچنین کارخانه‌ی فیلیپس نیز یک دستگاه ضبط صوت به ما داد که با آن می‌شد نوار کاست - که پدیده‌ای نو بود - ضبط کرد.

مدیر گروه ایرانشناسی دانشگاه‌مان پروفسور والتر هیننس که استاد تاریخ مشهوری بود و در عین حال دستی هم در علم فیلولوژی (ریخت‌شناسی) داشت و زمانی که شاه ایران به آلمان می‌آمد متوجه وی می‌شد، برایمان از سفيرکبیر ایران در بن - آن موقع پایتخت آلمان غربی شهر بن و سفير ایران ژنرال نظامی سابق بود - نامه‌ای گرفتند با این مضمون که گروهی محقق از طرف دانشگاه جهت پژوهش در زمینه زبان‌های ایرانی به ایران می‌آیند، تقاضای هرگونه همکاری با ایشان را دارم.

ما هم که از سیاست‌های نژادپرستانه‌ی حکومت پهلوی‌ها خبردار بودیم حرفی از

تقریبی و زبان ترکی به میان نیاورده و از واژگانی همچون ایرانشناسی در توضیح قصد و نیتمن استفاده می‌کردیم، چرا که می‌دانستیم اگر هدفمان را تحقیق جهت کشف شاخه‌ای شناخته نشده از زبان ترکی بیان کنیم به احتمال قوی با ممانعت موافق خواهیم شد.

پیاز
سایی ۱۷۲

۵۴

اواخر ماه مارس پیود و در حالی که هوا خیلی سرد بود به راه افتادیم، از اروپا به راحتی گذشتیم و وارد ترکیه شدیم. جهت ورود به ایران بایستی از وزارت فرهنگ ترکیه مجوز می‌گرفتیم که با کمک سفارت آستان موفق به این کار شدیم. به راه افتاده و در شرق آناتولی در حالی که راه باز بود در دو طرف جاده‌ی برفی حدود دو مترونیم را مشاهده می‌کردیم، از مرز گور بولاق (بازرگان) وارد ایران شدیم. دیدن ایران و آذربایجان مرا هیجان‌زده می‌کرد. یک شب را در تبریز مانده و سپس به تهران رفتیم.

پس از خروج از تهران حدود صد یا صد و پیست کیلومتر به سمت جنوب حرکت کرده و به کمک نقشه از راه اصلی خارج شده و به طرف خلیستان راهی شدیم. در آن زمان راههای اصلی در ایران خوب بود ولی از جاده‌ی اصلی که خارج می‌شدیم حتی یک وجب راه آسفالت نبود. راههای بین روستاهای خیلی باریک بود و ماشین فولکس استیشنی که در اختیارمان گذاشته بودند باز عربگل گیر کرده و به کمک روستائیان با تراکتور، گاو و یا خود روستائیان از گل درآمد. اول از همه به خراب رفتیم. در آنجا با فرد بسیار خوبی به نام مسیب عربگل که معاون بخشدار بود آشنا شدیم. در ابتدا به دلیل شغل دولتی اش کمی با احتیاط با ایشان برخورد کردیم ولی جناب عربگل که خودشان هم خلچ بودند کمک بسیاری به ما جهت جمع آوری اطلاعات کردند. ایشان با وجود این که پنج شش سال بیشتر در مکتبخانه درس نخوانده بودند ولی از هوش و استعداد زیادی برخوردار بودند؛ در زمان اندکی به هدف

یک روستایی خلچ (عکس از سمیح ترجان)

و نیت ما واقف شده و در پیشبرد تحقیقات ما از هیچ کمکی دریغ نکردند. همان طور که گفتم ایشان با وجود سواد کم بسیار باهوش و بالاستعداد بودند به طوری که پس از آشنایی با مابه قادری به خلچ بودنشان افتخار می‌کردند که بعد از بازگشت ما از ایران شروع به سروden شعر به زبان ترکی خلچی نیز نمودند.

واریق

۵۵

و اما شیوهی کار ما این چنین بود که هر روز به چند روستای خلچ رفته و آمار جمعیت‌شان را می‌نوشتیم. دوم این که از قبل یک لیست عبارت از چهل پنجاه کلمه تهیه کرده و آن را در هر روستا از اهالی می‌برسیدیم و جواب روستائیان که متراوف کلمه پرسیده شده بود را در مقابلش می‌نوشتیم؛ و اگر در روستایی کسانی را پیدا می‌کردیم که می‌توانست برایمان قصه، ضرب‌المثل، شعر و... بگوید با آن‌ها مصاحبه‌ای می‌کردیم. زبانی هم که به وسیله‌ی آن با روستائیان ارتباط برقرار می‌کردیم بعض‌فارسی شکسته‌بستان و گاهی اوقات ترکی آذربایجانی بود که از سواد تقریباً کلوژیمان استفاده کرده و به هر طریقی با اهالی ارتباط برقرار می‌نمودیم. در بسیاری روستاهای از ما استقبال خوبی می‌شد، کدخداها به ما جا برای خواب و استراحت می‌دادند، حتی بعض‌مشاهده‌می‌شد که اتاق کرسی‌دار را به ما داده و خودشان به اتاقی بدون کرسی می‌رفتند. چند شب رانیز در ماشین خوابیدیم. طبیعتاً در همه روستاهای با گشاده‌رویی از ما استقبال نکرده و حتی در بعضی روستاهای به محض دیدن دوستان آلمانی ام آن‌ها را جاسوس آمریکا یا شوروی پنداشته و ما را سوال پیچ می‌کردند، در یک روستا هم کخداده ژاندارمری خبر داد و مأموری آمد ببیند چه خبر است که در چنین شرایطی نامه‌ی سفیرکبیر ایران را نشان می‌دادیم.

در سفر اولمان به خلچستان که حدود سه هفته به طول انجامید به ترتیب به این روستاهای را رفتیم: منصورآباد، موجان، سُرخ‌ده، خرآب، مزرعه نو (که به آن مرزنه‌نو می‌گفتد)، گردیان، خوراک آباد، هزارآباد، فیض آباد، نوده، ینگیجه، خلت آباد، تلخاب، واشقان، حسن آباد، سفیدآب، سربند، کاسه، یُن چنار، موسی آباد، سَقَرْجوق، زرنوشه، دارستان، محسن آباد، نادرآباد.

سمیح تزجان در میان روستاییان خلج

ونارج، سَلَفِچگان، قرهسو، باغیک، سفت، اسپیت، چاهک، مهرزمین، دِرمَنگ، داغان، احمدآباد، سفیدالله، موشکیه، سرِرود، بافقه وسوار، زیرگان، شاهکالو، کورکور، علیآباد، جلیلآباد، حسینآباد. ولی از چهل و هفت روستای فوق فقط از سی و چهار روستای اول را که نام بردم دیدم و نام بقیه‌ی را بنابه گفته‌ی مسیتب عربگل و دیگر روستاییان فقط ثبت کردیم. بعدها نیز وجود روستاهای دیگری را به دور از روستاهای متمرکز خلجستان و در نزدیکی قم دانسته و در مسافت

باز
سایی ۱۷۲

۵

یک روستای خلج (عکس از سمیح تزجان)

بعدی به آنجا نیز رفتیم.

در اثنای تحقیقاتیان شنیدیم که در بین قشقاوی‌ها خلجمی‌هایی نیز وجود دارند و بدین ترتیب پس از اقام سه هفته راهی دیار قشقاویان شدیم. از اصفهان و شیراز گذشته و به فیروزآباد رسیدیم. از شیراز که خارج می‌شدیم ظهر گذشته بود و ما در طول راه بر جک‌هایی نظامی به ترتیب و با فاصله مشخص می‌دیدیم. چندمان این بر جک‌ها به گونه‌ای بود که درست در جایی که نقطه‌ی دید بر جک کور می‌شد بر جک دیگری قرار گرفته بود. این بر جک‌ها به جهت مراقبت از منطقه‌ی قشقاویان بودند. سریازان نظامی را سر راهمان می‌دیدیم که با دیدن ما به طرفیان می‌آمدند ولی ما به راهمان ادامه دادیم.

زنان قشقاوی (عکس از سمیع تزجان)

در ورودی فیروزآباد پلیس ما را متوقف کرده و از ما درباره‌ی هویتمن پرس‌وجو کرد که ما هم توضیحات لازم را داده، اسناد و مدارکمان را نشان دادیم که قانع نشدم. ما را به باع متروک ناصرخان قشقاوی برده، نگهبانی را هم بدانجا گماشت و اجازه‌ی خروج از باع را نیز از ما گرفتند. قضیه از این قرار بود که ورود بیگانگان به آن منطقه به خصوص در ساعات بعد از ظهر به دلیل وجود خطر منوع بود، ما را نیز آنجا نگهداشتند تا شب را آنجا مانده و صبح برگردیم. شانس آن شب با ما می‌یار بود: یک پرشک فارغ‌التحصیل دانشگاه گوتینگن که افسر ذخیره در آنجا بود از وجود ما مطلع گشته و به سراغمان آمد، آن شب شام را در منزل ایشان خورد و مهمان ایشان و همسر آلمانی‌شان شدیم. فردا صبح در سایه‌ی ایشان که نظامی بودند به ما اجازه ماندن داده شد و حدود سی کیلومتر به سمت جنوب و میان قشقاوی‌ها رفتیم. در سی کیلومتری جنوب فیروزآباد آتشکده‌ای زیبا همراه با چشم‌های فوق العاده زیبا وجود داشت. فرصت را غنیمت شمرده و از چند نفری درباره‌ی خلجمی‌ها که میان قشقاوی‌ها

سمیح تزجان و همکار آلمانی اش در میان قشقایان (عکس از سمیح) تزجان

زندگی میکنند پرسیدیم، آن‌ها نیز جواب منفی داده و از وجود خلچهای در میان قشقایی‌ها اظهار بی‌اطلاعی کردند. بعداً در منابع مکتوب با ثبت وجود چند قبیله خلچ در میان قشقایی‌ها توسط محققین قبلی مواجه شدیم که دیگر نه به زبان ترکی خلچی بلکه به زبان ترکی قشقایی حرف می‌زندند. در واقع به جز منطقه خلچستان در مرکز ایران خلچهای دیگر جاهای زبان خود را فراموش کرده‌اند؛ مثلاً خلچهایی که در دیگر جاهای ایران زندگی می‌کردند و یا در مناطق آناتولی، افغانستان و حتی افغانستان شاهد وجود نام مکانها، روستاهای نام خانوادگی به ترکی خلچی هستیم ولی امروزه دیگر اثری از مکالمه آن‌ها به زبان ترکی خلچی وجود ندارد. باید بگوییم که خلچهای در تاریخ افغانستان نقش مهمی داشته‌اند و طایفه‌ی خیلی‌ها که به شمال هندوستان رفته و در آنجا تشکیل حکومت داده‌اند، حتی به عقیده ایران‌شناسان نام کرزای در افغانستان منسوب به خلچهای می‌باشد.

به هر حال ماجراهی نخستین سفر ما به خلچستان ایران این چنین بود که یکی از بزرگترین مشکل‌آممان در طول سفر استحمام بود! در روستاهای خزینه‌ها وجود داشت که دو سه باری مسیب عربیگل آتش را تخلیه کرده و دوباره آب تازه پر کرد و ما توانستیم حمام کنیم. دیگر مشکل بزرگمان هم باطری بود! آن زمان باطری‌ها مثل امروز نبود، خیلی گران بود و در عین حال خیلی سریع تمام می‌شدند.

بعد از تعمیر اتومبیل‌مان در فیروزآباد و خروج از آنجا دیگر به خلچستان نرفته و به تهران بازگشتم. در تهران رایزن فرهنگی وقت ترکیه حیدر دیری‌اوز^۱ که اکنون نیز در قید حیاتند مرا با علی تبریزی آشنا کرد. با آقای دیری‌اوز چندصد متی پیاده از سفارت ترکیه واقع در میدان استانبول تهران حرکت کرده و به ورودی پاساژ رسیدیم، ایشان با اشاره به تخت نظر بودن مغازه‌ی علی تبریزی صلاح را در نیامدن ایشان به داخل پاساژ دیدند ولی راه را به من نشان

در میان قشقاویان (عکس از سمیح ترجان)

دادند و من به تنایی به دیدن علی تبریزی در کتابفروشی-اش رفتم، ایشان از من استقبال گرمی کرد و چند کتاب نوشته‌خودشان را به من دادند که هنوز هم آن‌ها را دارم. با ایشان از علاقه‌ام به دیدن تبریز حرف زدم و این که در آنجا کسی را نمی‌شناسم، ایشان نیز نام کتابفروشی شمس را در تبریز برده و گفتند که سلامشان را نیز به آن‌ها برسانم.

واریق

۵۹

پاکت نامه‌ی ارسالی توسط بهروز دهقانی

به تهایی با اتوبوس به تبریز و به کتابفروشی شمس رفتم. در کتابفروشی شمس به من کلی کتاب ترکی دادند، حتی چند نمونه از کتاب‌های درسی ترکی چاپ شده در سال ۱۹۴۵. به احتمال زیاد افرادی که در کتابفروشی شمس ملاقات کرده بودم اطلاع‌رسانی کرده بودند و بهروز دهقانی به هتلی که در تبریز در آنجا اقامت می‌کردم آمد و مرا به منزلش برده، خواهرش هم در منزل بود که کاظم سعادتی و فرد دیگری که اسمش دقیقاً در خاطرم نیست گویا نامش احمد یا اسمی شبیه به آن داشت، هم آمدند و شام را دور هم خوردیم.

حدود یک سال از مرگ صمد بهرنگی می‌گذشت و بهروز دهقانی که با هماره‌ی افسانه‌های آذربایجان را جمع‌آوری و منتشر کرده بودند نمونه‌هایی از افسانه‌های جمع‌آوری شده را خواند و من نیز صدایش را ضبط کردم، همچنین نسخه‌ای از کتاب رائیز به من هدیه داد. روز بعد به مقام که کاظم سعادتی آنجا معلم بود رفتیم، آنجا هم بچه‌های کلاس بایاتی و تاپماجا و شعر خوانند و من هم صدایشان را ضبط کردم. بعدها دو نفر از بچه‌های همان کلاس به نامه‌های عزت و عبدالله برایم نامه‌هایی نوشته و در آن‌ها بایاتی، تاپماجا و شعر برایم فرستادند که هنوز هم آن‌ها را نگاه داشته‌ام.

راپورودانیستی

یاز
۱۳۹۳
سایی
۱۷۲

۶۰

پس اقام سفر سه یا چهار روزه‌ام به تبریز راهی تهران شدم و از طریق افغانستان ایران را ترک نمودیم. در کابل ماشینمان که در طول سفر فرسوده شده بود را فروختیم. در سفر افغانستان سری هم به مزار شریف زدم و در آنجا بستگان استادم طاهر چاغاتای^۱ را ملاقات کردم. از کابل با هواپیما به تاشکند پایتخت اوزبکستان، سپس به مسکو، از آنجا با ترن به برلین و در نهایت به گوتینگن رفتیم. در ترم بهار نتایج تحقیقاتیمان را در قالب درس و چندین مقاله ارائه نمودیم. سال بعد یعنی ۱۹۶۹ استاد دوپرف عزم خود را برای دویین سفر تحقیقاتیمان به ایران

۱. با توجه به این که پروفسور تزجان فرمودند این فردی که نامش را دقیقاً به یاد نمی‌آورند در ترکیه درس خوانده و از دوستان نزدیک آن جمع بود نام رحیم رئیس-نیا را به زبان آوردیم که استاد نیز با وجود عدم قطعیت، بالا بودن احتمال این اسم را فرمودند.

جزم نموده و برای دریافت کمک مالی هر چه بیشتر به چندین جا از جمله بنیاد تحقیقات علمی آلمان که دارای توان مالی بالایی است سر زد. به دلیل این که حالا دیگر من دانستیم این زبان غردد، در بیش از چهل و هشت روزتا و توسط بیش از چهل هزار نفر تکلم شده و زنده است، توانستیم برای دو میهن سفرمان پشتونهای بیشتری جذب کیم؛ مثلاً یک ماشین فولکس مینی بوس همراه با تجهیزات رفاهی بیشتر، دستگاه ضبط صوت مارک اوهر که دارای بالاترین کیفیت در نوع خود بود و نیز بودجه‌ای بالغ بر چهل هزار مارک یعنی حدوداً هشت برابر بودجه‌ی پیش دریافت کردیم. این بار دو نفر دوست آلمانی‌مان از همراهی با من امتناع نمودند، البته من هم به دلیل امتحان دکترا قصد مسافرت دوم را نداشتم ولی چون استاد دوئرف اشتیاق زیاد مرا دیدند از من خواهش کردند و من هم پذیرفتم.

در دانشگاه گوئینگن یک نفر دانشجوی دکترای تاریخ به نام پرویز رجبی بود که پایان نامه‌ی دکترای خود را در زمینه کریم خان زند می‌نوشت - ایشان با وجود اصالت آذربایجانی‌شان مقیم تهران بودند - هر چند رشته‌ی تحصیلی‌شان هیچ ارتباطی به موضوعات علم فیلولوژی و تورکولوژی نداشتند از ایشان خواهش کردیم که در این سفر ما را همراهی کنند که ایشان هم قبول کرده و مترجم گروه شدند. استاد دوئرف با هوایپما راهی ایران شدند؛ پرویز رجبی، همسرشان، دختر کوچکشان و من هم زمینی و با تومیلی که در اختیارمان گذاشته بودند به راه افتادیم. در تهران با خانواده‌ی پرویز رجبی هم آشنا شدیم به خصوص با شوهر خواهر ایشان آقا فیروز که خراسانی بودند و پس از متوجه شدن نیت ما از این سفر تحقیقی خبر از لهجه‌ی ترکی مختص خودشان در خراسان به ما دادند. از ایشان خواستم قصه‌ای عامیانه که در خاطرشن مانده برام بازگو کنند که ایشان هم به لهجه‌ی خاص خودشان آن را بازگو کردند و من هم صدایشان را ضبط کردم. بعداً که از ایران بازگشتم این جریان را با استاد دوئرف مطرح

واریقه

۶۱

زنان خلچ در حال شستشوی ظروف (عکس از سمیح تزان)

۱. Milan Adamovic'

۲. Fuat Bozkurt

کردم که هر چه صدای ضبط شده را می‌شنیدیم بیشتر اطمینان حاصل می‌کردیم که این لجه نه ترکی ترکمنی، نه آذربایجانی، نه ترکی خلجمی و نه هیچ کدام از شاخه‌های شناخته شده این زبان است، در حالی که حسینعلی رزم آرا در کتاب «فرهنگ جغرافیایی ایران» زبان این منطقه را ترکی می‌نامد و آن را از ترکی آذربایجانی جدا نمی‌کند. بعدها پروفوسر دُرفر به همراه آسیستانهای خود میلان آداموویچ^۱ و فوات بوzkurt^۲ به خراسان ایران سفر کرده و موفق به کشف زبان ترکی خراسانی شدند!

در مسافرت دوم این بار زمان بیشتری را در منطقه خلستان گذراندیم و با لیست کاملتری از کلماتی که در دست داشتیم موفق به کسب اطلاعات و ماتریال‌های بیشتری از جمله متون فولکلوریک شدیم که بعداً استاد دُرفر آن را به شکل یک اطلس زبانی درآوردند. خیلی راپورودانیستیقه جالب و هیجان برانگیز بود که در فاصله‌ی دو سفرمان مسیب عربگل نخستین شعر خود به ترکی خلجمی را سروده بود. در اثنای تحقیقاتیان گاهی اوقات با ترانه‌مانندهایی مواجه می‌شدیم که روس‌تاییان برایمان خوانند ولی بعداً متوجه شدیم این ترانه‌ها اصلاً آذربایجانیست و آن‌ها آن را اقتباس نموده‌اند.

زن خلجم در پای تنور (عکس از سمیح ترجان)

از خاطرات مسافرت دوممان به ایران ملاقاتی با آقای ایرج افشار در کتابخانه‌ای در تهران بود. در اینجا ایشان کپی میکروفیلم نسخه‌ای از لغتنامه‌ی سنگلاخ موجود در ایران را به‌مداد دادند. پس از بازگشتمان از ایران و اقام دوره‌ی دکترای اینجانب طی صحبت‌هایی که در مورد تحقیقاتیان می‌کردیم متوجه شدیم که آقای مسیب عربگل در راستای تکمیل تحقیقاتیان می‌تواند بسیار مفید واقع شوند. باز هم به بنیاد تحقیقات علمی آلمان مراجعه کرده و از طریق سفارت ایران در آلمان طی مکاتباتی از ایشان دعوت به عمل آمد تا به آلمان بیایند. ایشان نیز قبول کردند. آقای عربگل در سال ۱۹۷۰ به مدت چهار یا شش ماه به آلمان تشریف آوردند و بنیاد تحقیقات علمی آلمان نیز به ایشان حقوق ماهیانه می‌دادند. قبل از آمدن ایشان مایک فرهنگ لغات

فارسی به آنانی برای ایشان فرستاده و از ایشان خواسته بودیم که کلمات معادل خلجی آن‌ها را مقابل این لغات بنویسند. اما ایشان این روش را نپسندیده و با خود یک فرهنگ فارسی به فارسی آورده و شروع به یادداشت‌برداری و معادل‌نویسی بر روی آن کردند. من و ایشان از صبح تا عصر با ذوق و شوق فراوان باهم کار می‌کردیم، عصرها نیز ایشان بعد از فراقت از کار در دانشگاه در کنار سروden اشعار خلجی، و یادآوری و یادداشت‌برداری از ضرب المثل‌های خلجی، مشغول ترجمه‌ی «افسانه‌های آذربایجان» صمد بهرنگی و بهروز دهقانی که من به ایشان داده بودم می‌شدند. بعد از ظهر جمعه‌ها نیز به لبراتوار زبان رفته لغات تدوین یافته در طول هفت‌هایمان را به حالت صوتی ضبط می‌کردیم. نتیجه‌ی تمامی این تلاش‌های شبانه‌روزی ما تأثیف «فرهنگ لغات ترکی خلجی» شد. در طول اقامت ایشان در گوتینگن تلاش بر مکتوب کردن قسمت‌هایی از متون جمع‌آوری شده در طول سیاحاً قان را با کمک ایشان کردیم که متأسفانه فرصت نشد و ایشان نیز به ایران بازگشتند. ایشان که در طول همکاری با ما مراحل تحقیقاً مان را به صورت تجربی فراگرفته بودند پس از بازگشت به ایران نیز به روزتاها‌یی که موفق به رفتشان نشده بودیم به تنهایی رفتند و کاسته‌هایی پر کرده و برایمان فرستادند.

بعد از رفتن ایشان من به مدت یک سال و نیم نیز در گوتینگن به عنوان کارمند بنیاد تحقیقات علمی آلمان مشغول مکتوب کردن متون جمع‌آوری شده در طول مسافت‌هایمان به خلجمستان شدم که در نهایت جهت گذراندن دوره‌ی سربازی به ترکیه بازگشتم. بعد از مدتی پروفسور دئوفر برای مدت کوتاهی جهت تدریس به دانشگاه استانبول دعوت شدند. در این زمان من و پروفسور دئوفر در یک مصاحبه‌ی چهل دقیقه‌ای با تلویزیون ترکیه درباره‌ی تورکولوژی ایران صحبت کرده و اقلیت‌های زبانی ترکی شناخته شده و شناخته‌نشده‌ی موجود در ایران را بازگو کردیم. در این مصاحبه نتایج تحقیقات و مطالعات ما به صورت خلاصه و آماری تشریح شد و این که زبان ترکی یک زبان اقلیتی در ایران محسوب می‌شود در صورتی که آمار نشان می‌دهد در اکثریت است.

گهارد دئوفر اختصاص زبان ترکی خلجی به گروهی جداگانه و مستقل از دیگر گروه‌های زبان ترکی را ادعای کردند. تصویر کنید در زمان قدیم یک زبان واحد ترک وجود داشت که در حوالی میلاد مسیح یعنی حدود سال صفر میلادی اوّلین گروه از زبان ترکی جدا می‌شود که همان ترکی چواش، بلغار... است. جدایی ترکی خلجی به عنوان دوّمین گروه زبانی ترک مربوط به قرون چهار یا پنج میلادی است. بعد از قرن هفتم میلادی نیز شاخه‌ی گروه‌هایی همچون اوغوز و اویغور از این زبان جوانه می‌زنند. در «دیوان لغات‌الترک» محمود کاشغری از زبانی به نام آرگو سخن به میان آمده است که مختصاتش با زبان ترکی خلجی همخوانی دارد و این دو زبان، یعنی زبان ترکی آرگو که در زمان محمود کاشغری وجود داشته و ترکی خلجی که امروزه نیز وجود دارد در یک گروه زبانی جای می‌گیرند که آن را گروه آرگو- خلچ می‌نامیم. از طرفی هم نکته‌ی بسیار جالبی که در این میان وجود دارد، این است که محمود کاشغری از خلچها سخن به میان آورده است که مشخصات زبانشان بر خلاف آرگوها با ترکی خلجی امروزی مطابقت ندارد!

بئرله^۱ تۆه ماتالو

ناقل: تلخابلى صغرى خانوم، يازقولو: على اصغر جمراسى

بى وارادو بى يوقادو كۈنلرین بى كۈنۈچە بى آچ بئرە وارادو، اونىچچە كۈنده
حىشنه بولاتوقادو يېپىغە، بى كۈن آچلۇق اوナ كار ائىدە، تاقدا (قوش غىيەسىنە) آشدو بالوققا
يووغلاشدو، كۈزۈغە بى حيواندا، اچچىدە يا اۇ oglاغىدا اي بولۇر يېپىغە يانى، او سومسۇنو-
سومسۇنو^۲ كىلدە ائرده باقلار حارا سە آشدو بى باغغا كوردو بى نارون قوزۇ اوتلۇرو.

قوزوقا هايدو:

- حىشوم سە يېپىغەم.

قوزو هايدو:

- من بى بالا جونبۇل قوزوسسام منه يىمكىلە سن توغ او ماين يووا قونشو باغوجا
بى اچچە اوتلۇر اونو يېپە.

بئرە آشدو قونشو باغە كۈرددۇ بى قارا اچچە پان^۳ حاراسوچا كۈكا يىثىور، اچچە هايدو:

- بئرە بۇد نسە ائتۈرین.

بئرە هايدو:

- سخد آجام، كلمىشىم سە يېپىغەم.

اچچە هايدو:

۱- بئرە : قورد، جاناوار (فا. گرگ)

۲- سومسۇنو: سومسۇنە-سومسۇنە (فا. درحال گشت و گذار، با تفحص راه رفت)

۳- پان: سیرا، ردیف

- من بى تاغوراق^۱ حارقان اچيسم، منه يئمغلە سەن بى زاد اوماين يووا اوبي سە باغغا، اودا بى قون اوتلور اونو يېپه.

بئە هانقولدو آشدو او بى سە باغغا، كۈردو بى هورون قون ماو كۈلگەسېچە بورموش گوش ائتۇر.^۲ بئىن زاوقو اولدو تىشلىرين بى بىر اوستە چالدو ھايدو:

- كلمىشم سەن يېپىغم.
- قون ھايدو:

- منه يئمكلە سەن بى يېركە ئىرمىن يووا قونشۇ باغۇچا بى يئكە توه اوتلور اونو يېپه.

بئە واردو اوبي سە غونشوباغە ، كوردو بى ساروق توه كانا^۳ اىچە اوتلورو، توه بئىن كۈردو ھايدو:

- نەرق وارى يۇن بئە؟
- بئە ھايدو:
- سخد آچوقۇمشام كلمىشم سەن يېپىغم.
- توه ھايدو:

- منىم سوزۇم يوق آمما منىم اتىم شىرىن تاتلوقار تۈزۈ يوق، اگر جىشئۈرین منه يېپىغىن ھونك اوستومە واراق محمدخاندا بى هاز تۈز آلداق، اوچا منه يېپه.

بئە هاتلوقدو ھوندو تۆين اوستە كىدىلىر بالوق حاراسە. بىلا كىلمە كاللار ھارالوقچا اوينىئىدىلىر، كوردولر بئە ھوفمىش توه اوستە بنا ائتىدىلىر داد و قال ائتمىگە و بئىن توه اوستوچە تاشلاماققا.

بئە غورقۇدا، هاتلوقدو توه اوستوندە توشىدۇ يېركە ال قودو قاچاققا واردو نوروزكامارو اوستوچە يوردو اۋۇز-اۋۇز ھايدو:

وارىق

۶۵

واردىن كۈردىن باغچا اچچە
يېپىغىدين قالوقادو اككە قىچە
نىچچە غىدىن تاتو - تۈزۈ

واردىن كۈردىن باغچا قويون
يېپىغىدين قالوقادو بويون بويون
نىچچە غىدىن تاتو تۈزۈ

واردىن كۈردىن باغچا تۆه
يېپىغىدين قالوقادو اۋيدوسو سوه سوه
نىچچە غىدىن تاتو تۈزۈ

۱- تاغوراق: آرىق (ف). لاغر و مردى)
۲- گوش ائتۇر: گوشەيىر(ف). نىشخوار مىكىند)
۳- كانا: قانا (ف). رىدیف گودى باغ انگور)

Berelə Təvə Matalu

Hayqolu: Təlxabluq Soğra xanom

Yazqolu: Əli Əşgər Cəmrəsi

- Bi varadu bi yoqadu künlərin bi künucə bi aç bere varadu. u neçə künədeheşənə bolmatuğadu yepiğə^a mağul açoğmuşdu. açluğ nua kəretde taqda aşdu baloğu küzləde kəlde baloğğa yuvoğlaşdu kürəğə bi heyvanda^b əçcidə^c qozuda ya oğlağdaiy bolur yepiğə yana. bere somsonu – somsony kəlde erde baqlar harase. xız vurdur aşdu bi bağğa^d kürdu baqın panuça bi naron qozy otlur. qozuqa haydu:
- hişəm səne yepiğəm.
qozu haydu:
 - mən bi bala conbol qozusam məne yeməklə sən toğ omain yuva qonşu bağuşa bi əççi otlurunu yepi.
 - bere aşdu qonşu bağe kürdu pan harasuça bi qara əççi kuka yeyur. əççi berin kürdu haydu:
 - bod nəsə etoin bere?
u haydu:
 - səxd açam kəlmışəm səne yepiğəm.
Əççi haydu:
 - mən bi tağgorağ harqan əçcisəm məne yeməglə sən bi zad omain yuva ubise bağğa u da bi qon otlurunu yepi.
Bere hatğoldu aşdu u bise bağğa kürdu bi huron qon mav külgesiçə yurmuş gəvş etur. berin zavğu oldu tişlərin bi bir üstə yaldo haydu:
 - kəlmışəm səne yepiğəm.
qon haydu:
 - məne yeməglə sən heç yerkə erməin yuva qonşu bağuşa bi yekkə təvə otlurunu yepi.

- Bere vardu u bise qonşu baqe kürdu bi saroq təvə uda otlur. təvə berin kürdu haydu:
- nerəğ variyuin bere?
 - bere haydu:
 - səxt açığmuşam kəlmışəm səne yepiğəm.
- Təvə haydu:
- mənim süzüm yoğ amma mənim ətim şirin tatluqar tuzu yoğ, əgər hişurin mənə yepiğəin hunəkə üstumə varağ məmmədxanda bi haz tuz aldağ uça mənə yepeh. Bere hatqoldu hundu təvəin üste kəldilər baloğ harase, bala kələmə kallar haraloğça oynerətdilər kürdolər bere hunmuş təvə üste, boşladolar dad o qal etməkkə və berin təvə üstuçə taşlamağğa.
- Bere qorğuda hatqoldu təvə üstəndə tuşdu əl qodu qaçağğa vardu novroz kamara üstuçə yurdü üz-üze haydu:

Vardin kürdin baqça qozu
Yepiğədin qaloğadu əkkə küzu
neçce əğədin tatu-tuzu

Vardin kürdin baqça əçce
yepiğədin qaloğadu əkkə qiçə
neçce əğədin tatu-tuzu

Vardin kürdin baqça qoyun
Yepiğədin qaloğadu boyun-boyun
neçce əğədin tatu-tuzu

Vardin kürdin baqça təvə
Yepiğədin qaloğadu üydusu səvə-
neçce əğədin tatu-tuzu

واریق

قارینچا و سلیمان نبی(ع)

یک داستان کوتاه به زبان خلجی
علی اصغر جمراضی

بی کون حضرت سلیمان تئیز(دریا) قیراقیچا یورموشتو، کؤزو بی قارینچاقا ساتاشتی، قارینچا بی بوغدا داناسین اؤزوله تئیزکه طرف چکه رتی(چکه رارتی). حضرت سلیمان اونو(قارینچاین) کؤزلدی کؤردو: قارینچا داناین بی چتین لیک له (عذابلا) دریا قیراقی بینگردی. اودم بی قورباغا سوو ایچینده باشین تاشقار هیدی و آغزین هاچتی و قارینچا اونین آغزی کیرمیش اوچاغ قورباغا سوو ایچئ کیردی. بو اولای دا(اتفاق دا) سلیمان نبین آغزو هاچوق قالمیش حیسابو فیکیرکه باتنی. بیده(ناگهان) او قورباغا باشین سوودا تاشقارهیدی و آغزین هاچتی، قارینچا آغزیندا تاشقار هوندو. آمما بوغدا داناسی اوندولا یوقاتتی. حضرت سلیمان او قارینچاین قیقیرمیش حضورئ و بو اولایین (ایشین) سبیین اوندا سوروشتو. قارینچا هایدو:

« ای آلاه یوللاموشو، بو تئیزین تهی چه بی بوش تاش وارار وبی قورت او تاش ایچی چه یاشئ یورو(تیرریلیک ائتهیور). آلاه اونو اودا یارامیش و او اوردا تاشقار هونه بیلمز و من مأمورام اونین روزوسین یئتیوه گم ائتریریگم .

تاری بو قورباغاین مأمور ائتمیش تا منی سوو ایچجه او قورت یانئ یئتیوه

گه. بو قورباغا منى قورت ياشاغولو تاش يانى يئتير و آغزىن او تۈپلوكىن ائشكى تىرە مىش و من اونىن آغزىندا ھونمۇش اۋۇزمۇ او قورتقا يېتگىرىم (يئتىرە رم) و داناين اونىن يانىچا سالام ، اوچاغلان ھولۇنۇم دوباراشدا او قورباغا كى منى كۆزلۈرۈ اونىن آغزى كىرەم و او يىنده سوو اىچچە ھىزمىش منى تىنizدە تاشقار كلىر. اوچا آغزىن ھاچمۇش من اونىن آغزۇندا تاشقار ھونم». .

سليمان نبى قارىنچاقا ھايدو: «او وقت كى بوغدا دانايسىن قورت قا يېتىن اوندا بى زاد ائشىتىهين.

قارىنچا ھايدو: هئى او ھايىر» اي آللاد كى منوم روزومۇ بو تاش ھاراسىچا اونۇمۇرین رحمتىيەن مۇمكىن بىندرلەرلىقى چە ياددا ھىمە«.

وارىق

مورچه و سلیمان نبی(ع)

ترجمه فارسی

روزی حضرت سلیمان(ع) در کنار دریا نشسته بود، نگاهش به مورچه ای افتاد که دانه گندمی را با خود به طرف دریا حمل می کرد.

سلیمان(ع) همچنان به او نگاه می کرد که دید او نزدیک آب رسید. در همان لحظه قورباغه ای سرش را از آب دریا بیرون آورد و دهانش را گشود. مورچه به داخل دهان او وارد شد و قورباغه به درون آب رفت.

سلیمان مدتی در این مورد به فکر فرو رفت و شگفت زده فکر می کرد. ناگاه دید آن قورباغه سرش را از آب بیرون آورد و دهانش را گشود. آن مورچه از دهان او بیرون آمد، ولی دانه‌ی گندم را همراه خود نداشت. سلیمان(ع) آن مورچه را طلبید و سرگذشت او را پرسید.

مورچه گفت: «ای پیامبر خدا در قعر این دریا سنگی تو خالی وجود دارد و کرمی در درون آن زندگی می کند. خداوند آن را در آنجا آفرید او نمی تواند از آنجا خارج شود و من روزی او را حمل می کنم.

خداوند این قورباغه را مامور کرده مرا درون آب دریا به سوی آن کرم حمل کرده و چبرد. این قورباغه مرا به کنار سوراخی که در آن سنگ است می برد و دهانش

را به درگاه آن سوراخ می گذارد.

من از دهان او بیرون آمده و خود را به آن کرم می رسانم و دانه گندم را نزد او می گذارم و سپس باز می گردم و به دهان همان قورباغه که در انتظار من است وارد می شوم او در میان آب شنا کرده مرا به بیرون آب دریا می آورد و دهانش را باز می کند و من از دهان او خارج می شوم.»

سلیمان به مورچه گفت:

«وقتی که دانه گندم را برای آن کرم می برم آیا سخنی از او شنیده ای؟»

مورچه گفت آری او می گوید:

«ای خدایی که رزق و روزی مرا درون این سنگ در قعر این دریا فراموش نمی کنی رحمت را نسبت به بندگان با ایمان فراموش نکن.»

واریق

پهلوی بیرکی
عبدالله واشقانی

بى كين على اصغر (كربلاشى حاجى اوغلى) سىغىردا كىللەمىش، سوباباشى چا قوشىلەمىش سىغىرلارو جالار گىلەد سوو اىچىيلەر، اككى مأمور چشمە-باشى چا تۇرمىشامىش، على اصغرىن پهلوى بيركى باشى چا داقامىش، بيدانا مأمورلاردا تا كئر على اصغرىن بيرك باشىچا يۇق، اوزانور سەمن سىغىرلار بويىندا هيپىر و وورو على اصغر باشىندا يۇ اونون باشى سىنور، مأمور ووردوقدا سۈپىنا ھايپەزتى كلاھ پهلوى قۇمادىقان؟ على اصغر باشىندا بناشايور قان كىلمەكە، فاطما رسول اودامىش چاپار بى موشت يارىپىچ گولى كىلتىر قۇبۇر على اصغر باشى ياراسى اىستىنه و قانى بىندكە كىلىر. على اصغر باشى سىنوق وارور ھوكە، كىسىسى زەرا تا اونون باشىن قاللۇق كئر خابار آلور:

- نەتنى ئۆمىش؟
- هر ھايپەز:
- هئى بۇ كىلدى- واردى.

خالە زەرا اوزانور تۇغاچو كىتر ھېنېر كوجا، مأمورلارو على غلامھيسنلەر ھساري

ائشیکی چه توتار و هاتار تۇغاج آلتىنا تا بۇشارور وورور.
میرزا حسین کىسسى ھساردا ھىنير و مامولارو خاله زهرا ئىنده آلور و قۇماز
تاقى وورىقا.

پەلەوي بىركى قۇماق اىجبارىمېش
ھەرىم قۇماسا كۇتك يېرىمىش
امما اوغا خالە زهرا كىچ اۇلور
دولت مأمورىن كوچاچا توغاچلامىش
ھەرى باش سىماقىن تىيىشىن آلىش.

وارىق

ایران
مسيتب عريگل

بالام دوشمن يسل چشكيمش وطن که

سعیدوم، موحسنونم حربه قاپالدیز
 فارا دونقه وزبیزی آلميش کمين که
 ایران تورپاقى دوشمنلر يئرى داڭ
 حمیدوم، احمدوم سنگر توئالدىز
 بولىت تا گۈرلە مقە تولى ياقماز
 وطن سۇمه گىلىسى يورتى هرى داڭ
 نە ئى سىتى اگر بى كون قوش امسە
 خلچ شئى بالامجان تۈلكو توفماز
 بئيون قوش اولمىش ارتى كوكچە طران
 تاوشقان هئىمە كىدە پىرە يىسە
 ساج هي رگنئيرمىش، تىشىم تئكىلىمىش
 تاوشقان اولمىش ارتى يېرچە اسلام
 بلام جان، هاي بلام جان، هاي بلام جان
 اوغول بئجرمىشىم، بئلىم ايلمىش

واريق

٧٥

نسم جان هنفله مه، کــز ياشى تئكمه
بــزوی جئمقله مه غــم توخمى هــگــمه
تا بــز وارهق و بــزــدى واــلــار وار
ايــران يالــخــى گــرــك دــوــشــمنــلــرــه زــار
مــومــاــي تــا گــرــلــه مــكــى هــيلــكــو اــولــماــز
خلــجــ شــنــرــى بالــامــجاــنــ، تــولــكــو توــقــمــاز
ســنــوــى ســيــتــويــ اــمــنــ، دــيــوــدــه آــلــورــ باــجــ
فيــلــ آــغــزــيــدــه تــئــكــرــ ســوــقــســورــمــســه عــاجــ
اــگــرــ دــوــشــمــنــ يــوــوارــقاــ كــهــكــشــانــاــنــاــنــ
فــلــكــ وــئــرــيــگــهــ (ارــقاــ) عــرــقــهــ نــيمــهــ زــانــاــ
أــونــوــبــىــ هــوــقــچــهــ، يــوــلــدــوــزــقــهــ تــيــکــمــ منــ
اــگــرــ يــشــلــ اــولــيــقاــ طــاــقــامــ اــيــچــچــهــ
اــگــرــ ســوــولــهــ قــارــيــشــتــىــ وــارــدــيــ چــايــئــكــهــ
تــيــفــنــگــ وــومــ چــاقــماــ بــســســرــ يــكــ الــوــمــهــ
قطــارــوــمــ يــكــ تــئــزــيــلــوــپــ هــىــكــلــوــمــهــ
مــنــ وــســنــ وــارــيــمــيــزــ بــىــ عــهــدــ وــپــيــمانــ
بــئــيــ وــونــ اــيرــانــيــمــ يــيــزــقاــ عــرــصــهــ تــنــگــرــ

اککى تىيلَن يازقى عبدالله واشقانى

ياز ١٣٩٢
سايى ١٧٢

٧٦

آب سوْف و رعد چاغينا
گرسنه آچا و سير توْقا
رونده واران و آيندە يۈل چا
دوندە چاپان و خوابىدە اوچا
برف قار و آيد قىيش لارچا
تگرگ تولى و بارد تاق لارچا
برگ يارياق و ريزد پايىزچا
ي� بوزلاك و بندى قوس لارچا
مغز مين و يابسى باش لارچا
نىقىنىق هۇزۇي و گفتەاش پوچا
ھيزم چىلك و يابسى مزراچا
گوسفند يىلغى و چىرد تاق لارچا
روباھ تولكى و مرغ ھسارچا
شغال چەغغال و جوجه ننه يانى چا
بۇ آجىي و بىزغالە قارنى چا
ميش قۇن و بىرەاش هارتى چا

پیر قاررى و راھش يۇقۇشا
 آب سوۇو و آبكى سوۇلۇقا
 ابر بولىت و باران ياقىشا
 رفت واردى و بىر يۇوا
 پشم يون و او را مىخورد شاشا
 رو يىز و زىز آسرا
 بالا يۇققار و رفتىش يۇقۇشا
 گىرگ ېئرى و جايىش بايپرا
 جنگ مەشە يۇ دعىوا قاپىشا
 شب كىچە يۇ سياھ قارا
 سفید ھىرين و رىنگ بۇداقا
 رىز خىددى و كوتاه كولا
 غذا يېيلى و پخته بىشمىشا
 كوه تې و سرازىر شدە آشمىشا
 سىنگ تاش و صخرە كامارا
 موش سىچقان و درە دارا
 متىر مەئىر و وجىب قارىشا
 انگور ھىزىم و رسد باغلارجا

حبە گىللە يۇ بىندە قوشاجا
 نفس ھسىل و تشنە سوْسوزا
 شكم قارين و گرسنه آچىشما
 چۈپان قۇنچى و نانش تۇرباچا
 جوجە جىوک و جايىش لۇواچا
 چىسب يايىش و چىسبىدە يايىشمىشا
 پىنە كوتا و كوتاه كولا
 خر اشكە و عرعر هانگىراما
 گاو سىغىر و مع مع مازلاما
 زلال سوروق و خمرە ماواكا
 گل آلود بولغانق و آبراه ورگا
 پشت هارت و برنىڭدە ھۇلىنما
 خىراش چىز و زخم يارا
 جو آripا و گىندم بىوقدا
 لگن لانجىن و نانسگ نووولا
 بازو قىۇل و نىزن وورما
 خورد يئىدى و ناخور تۈقىنما
 خاشاك پوش و خاشاك قىلما
 خوك تۇنگوز و جنگ قاپىشما
 راست تۇقىرى و فرىب آلاتما
 كېك كاكلىك و جۇخدىقۇشا
 كبوتر كىنكرچىك و گىجىش كوشما

حیدربابایا سلام

شهریارین حیدربابایا سلام شعریندن خلچجه یه ترجمه

عبدالله واشقانی

باز ۱۳۹۳
سایی ۱۷۲

۷۸

حیدربابا، چاغینلار چاغيندوقدا

سئيل لر، سوؤلار سسى قاتلاندوقدا

قىزلار اونا صف چنكلر واقدوقدا

سلام اولتا شۇكتىزىكە، ايلنىزكە

منىم تە بى آتوم يكئىتە تىلىزىكە

حیدربابا، كاكلىكلارون، اوچدوقدا

بوتاق دىيىندە تۇوشاق تىرىر چاپدوقدا

باڭچالارون گوللانور ھاچىلدوقدا

بىزدە تە بى مومكىن اوقا، ياد ائى

ھاچىلمايان يئركلى شاد ائى

آيىد ىلى سىوانلارو بىغدوقدا

نوروز گولى، قار دىيىندە چىرىردوقدا

ھيرىن بولىتلار كدىلىكلىرىن سىغدوقدا

بىزدە تە بى ياد شايغان ساغ اولتا

دردلرمىزى قۇنى بىدىپەتە تاق اولتا

تۆلکو ماتالى

مصطفى رزاقى

واشق

٧٩

کتابین آدى: تۆلکو ماتالى (ثعلبىەنин خلچ جە ترجمەسى)، على اصغر جمراسى، تهران، تکدرخت يايىن ائى، ١٣٩٢ (٢٠١٣) بو كىتاب دۇكتور حسین محمدزادەنин فارسجا موقىمەسى ايلە باشلانىر.

اوندان سۇنرا على اصغر جمراسى اۇزو بىر صحيفە يارىملىق گۆجلو و اوستادانە خلچ جە موقىمە يازىدىر، بو موقىمە منجە مىرىن خلچ جەنин گۈزىل نۆمونەسىدیر. همىن موقىمەنин فارسجا ترجمەسى ده اونتون آردىنجا يازىلىمىشىدیر. سۇنرا، ثعلبىە كىتابىنин مؤلۇقى محمدباقىر خلخالىنин حاقيىندا فارسجا بىلگىلر و تېرىلىر. اوندان سۇنرا دا، كىتابىن اىكى دفتردىن بىرىنجى دفترى «خلچ تىلى گرامرى» آدى ئىتىندا باشلانىر.

بورادا مؤلۇقى يېغجام اولاراق اونلولىرىن (صائىتلەرن) باشلايىر، اكلرى (شكىلچىلىرى) اىضا حالا لايىر، ايسىملىرى شرح ائىدىر، صىفتىلەرن سۆز آچىر، فعل لىرى آچىقلابىر، نهاىتىدە خلچ دىلىنин فخر ائدىلەن اۋزلىيگى يعنى امر فعل لىرىنىن تىپلىرىنە گىلىپ چىخىر و ١٢ تىپ امر فعلى تانىتىرىرىر و بونونلا دا پروفوسور دورفريين يازدىغى ١٠ تىپ خلچ امر فعلىنىه اىكى تىپ داها كشف ائدىلەمىش سايلىرى.

ايكىنچى دفترده تۆلکو ناغىلىنى خلچ تۆركىجە سىينە ترجمەسىدە ئىتمىشىدیر. ثعلبىەنин اصلى آذربایجان تۆركىجە سىينە شعر فۇرمۇندا يازىلىدىغى اۆچۈن، جمراسى ٥ بو ترجمە سىينى شعرە چىۋىررگ وئىرر.

باز
١٣٩٢
سايى
١٧٢

٨٠

ناغيلين موضوعسو بير تولكونون اوو داليسينجا گىتمەسىدىر، او عايىلەسىنى آجلىقدان قورتارماق اوچون سفره چىخىر، ايلك دفعە بير خۇرۇز توپور، خۇرۇز حىلە ايلە تولكونون ئىندىن قاچىر، سۇنرا، تولكۇ بير تۇيوق توپور، اوئون حىلەسىنىن آلدامايىب، تۇيوقو يېتىرىز، اۆزۈ دۇياندان سۇنرا عايىلەسى يادىنا دوشور، بورادا تولكۇ آلاھىدان كۆمك اىستەبىر.

بىر نورانى شخص گلىر تولكونون يوخوسونا دئىير؛ دور گىشت فيلان داغىن دالىندا بىر قورد وار، او قورد ايلە يۇلداش اول، اوئون يۇلداشلىغىنidan سنە ختىر گلر، تولكۇ قورد ايلە يۇلداش اولور، قوردلا بىرلىكىدە بىر قويروغا يىتىشىرلر، تولكۇ ذاكوتى ايلە بىلىر كى، قويروق بىر تلهنىن اوستوندەدیر، قوردا دئىير:

- من اۇرۇجام سىز بويورون!

قورد تلهىيە دۆشىندن سۇنرا تولكۇ قويروغو گۇتوروپ، عايىلەسىنى آپارىر، محمدباقر خلخالى بىو ناغيلين موناسىب يېزلىرىنده اخلاقى نىتىجەلر چىخارىب، حكمتلى اۋىودلار وئىر.

جمراسى بىو داستانى خىچ تۆركجهسىنە چئويرىمكىلە هم بىو دىلىن ياشاماسىنىن ياردىمچىي اولوب، هم ده بىو دىلىن مدرن فۇرمۇنۇ اپىلى سۆزور، منجە بىو كىتابىن اساس بۇلۇمو تولكۇ ناغيليندان عىبارت اولسا دا، بلکە ده بىر صفحە يارىملىق موقۇمىتلىك كىتابىن ان پارلاق يېرىدىر، بورادا اىكى مزىت وار.

1- بىر نىڭدىرىن، شعر دئىيل.

2- بىو موقۇمىتلىك كىمسەدن تقلید ائتمەمىشدى، اساس متنىدە جمراسى بىر ترجمەچى كىمى چالىشمىشسا، بورادا او بىر يازىچى و مؤلۇف كىمى اۆزۈنۈ گۆستەرمىشدىر.

ایجازه وثیرن بو موقدىمهنى بىرلىكده اۇخويات:

«بئىن خلجلر قوم شەرىنىن خلجىستان بولگەسىچە و فراھان و آشتىان شەھىرى محاللارى چا كو بالوقارچا آمېش بالوقچا ياشتىورلار و خلچ لهجهسى تۆركو دانوشۇيورلار. خلچ لر خىلى قىdim و تەيرىلەغىنگە صاحىب آزار. آمما تەمكە تا هەنج كىمسە، خلچ فرهنگى حقىچە كىكاش اتىدىك و بو باراچا ملزمە يازمادقق. موندا سارى خالقىن يازىمىدادق اينن لرى و باوارلارى كون بە كون يادلاردا ھوموش يىتىيور و بئىن دە وارماققا اوغراسىيور.

يىغىنالىق عامللىرى ھاييمىشارلار: «بى ملتىن وارلوقو فرهنگ و كولتۇر سرمابالارى نىن ياشاتۇماسىن والوغ آر». بو كتابى يازقولو «على اصغر جمراضى» نىچە واقتار فرهنگى سرمابالارى، يانى «خالق اينن لرىن يىغىش تىرمەسى و يازماقى اوغرامىش، و اوللارى خلچ تىلچە كىلگىلى كالاروموزقا امامت وئىيور. بو وارلوقلارىن بى سى «قارشوبالوققا سلام» كتابىرى كى ۱۳۸۶ چاپ اوبلوش. اكىيمىجي اثر «شاھزادا صنوبلە گول پېرىزات داستانى» اوچومجوسو دق «چۈگۈر سىسى كتابىرى» كى بو تىزلىك لە چاپ اولور. »

«آمما اليزچە كى كتاب كى اونا «تۆلکو ماتالى» ياروباه نامە آتى قوموشاق، بىدىك شاعر ميرزا محمدباقر خلخالى ين «تەلەپە» آتلۇغ كتابىرى، كى بىز بو كتابى خلچ تۆركوسى چوپىرىمىشك. بو كتاب نىچە يول تېرىز و استانبول چاچاپ اولغۇش.

بو چوپىرىمە دە بىزىم آماجمۇز بول ار كى، ھم بو يئىكە و بىدىك شاعىرى خالقомуزقا بىلتىرىگە، ھم دق خلچ تۆركو ادبىياتىن دونيا تىلچىلرى و تۆركولكلارقا آيناتىقاق، چون كو باواروم وار خلچ تىلى اوغوز تۆركوسو تىلینىدە ساواى بى مستقىل تۆرك تىلى رى كى بو تىلين «تىل بىلگەسى» يانى بعضى ايلىشكىلرى (شىكىللىرى و امر فعلى) تەيرىلەخ بىلگىلر و معلوماتلار تىلچىلرگە وئرىيور.

اوەمودوم وار حىرتلىخ خلچ تىلين ھىشەگىلى لر بۇ شعرلارده خوشلانى قالار و اگر بۇ يازمالارچا كۆزلىرى اشتباھ كلمە توقۇندو بىزى باغيشلىگە لر چون كو، خلچ تىللىيماسى حالا بى كلمە كالقا بنزئىيور و او زامانقا تا كى بۇ كلمە كال بودومدىك، بو ھازماalar و اشتباھلار خلچ تىللىيماز قوللاروندا بوش ووروبىلىر. »

مؤلۇفه آرتىق باشارىلار آزىزلايىرقىق.

وارلىق

کتابشناسی خلچ

آیدین سرداری‌نیا

پاز
۱۳۹۲
سایی
۱۷۲

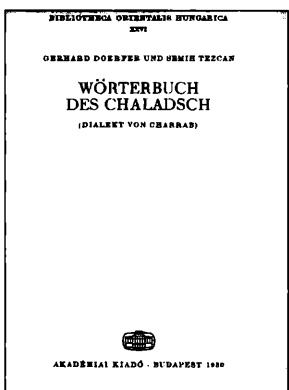
۸۲

اگر سال ۱۳۶۷ هجری شمسی (۱۹۷۸ م) را مبدأ تاریخ خلچ پژوهی به طور جدی و رسمی بدانیم، در طول حدود نیم قرن از شروع این پدیده کتاب‌هایی در کشورها و به زبان‌های مختلف تألیف و منتشر شده است. پر واضح است که اگر خواسته شود تا قدم‌هایی محکم در این زمینه برداشته شود لازمه‌اش شناخت گذشته که همانا چرا غ راه آینده است می‌باشد. مثلاً به شخصه زمانی که به گردآوری اطلاعات و نوشتن این مقاله می‌پرداختم به روشی دریافتم که اگر قرار باشد فعالیت‌هایی نیرومند در زمینه خلچ پژوهی در ایران رخ دهد به محققان خلچ‌زیان مسلط به زبان آلمانی نیاز واقر وجود دارد تا نخست آثار پایه‌ای منتشر شده به زبان آلمانی را ترجمه و منتشر نمایند، چرا که اولین و اساسی‌ترین آثار در این زمینه به این زبان منتشر شده‌اند و تاکنون بعد از گذشت حدود نیم قرن هنوز در ایران ترجمه و منتشر نشده‌اند. جهت تسريع در امر خلچ پژوهی سعی بر آن داشتم تا فهرستی کامل از کتب منتشر شده و همچنین آثار آماده‌ی چاپ ولي منتشر نشده مختلف در این زمینه را جمیع آوری نموده و به معرفی هر چند کوتاهی از آن‌ها پردازم در این کتابشناسی باید به چند نکته توجه داشت از جمله این که کتاب‌های معرفی شده در این مقاله در کشورهای آلمان، آمریکا و ایران؛ و به زبان‌های آلمانی، انگلیسی، ترکی و فارسی منتشر شده‌اند. نیز ممکن است با وجود پس‌وجو و تحقیقات اینجانب، از وجود کتاب یا کتاب‌هایی بی‌اطلاع مانده باشم، که در این صورت از مطلعین گرامی خواهشمندم معرفی‌نامه‌های خود را به صورت مقاله نوشه و جهت انتشار در همین نشریه به آدرس ایمیل مجله ارسال نمایند تا در شماره‌های آتی منتشر شود.

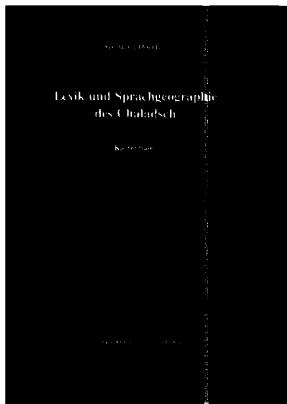
۱. مقدمه
۲. گزارش از سفر تحقیقی ما
۳. پراکنده‌گی و ترکیب قومی خلنج
۴. پراکنده‌گی خلنج
۵. ترکیب خلنج با دیگر گروه‌های زبانی
۶. کتابشناسی و اختصارات
۷. کارمایه‌ی سه گویش
۸. مقدمه
۹. کارمایه‌ی تلخاب
۱۰. کارمایه‌ی منصور آباد و خَلت آباد
۱۱. کارمایه‌ی مقدم
۱۲. آواشناسی: صامتات‌ها
۱۳. صامتات‌های خالص
۱۴. نیمه مصوت‌ها و پدیده‌های مشابه
۱۵. آواشناسی: مصوت‌ها
۱۶. کیفیت مصوت‌ها
۱۷. کمیت مصوت‌ها
۱۸. صد و پانزدهم مجموعه اورالیک و آلتائیک^۱
۱۹. مصوت‌های بلند‌تغییریافته
۲۰. خلاصه
۲۱. برشی از ویژگی‌های اصلی تحولات زمانی
۲۲. مقایسه با ترکی آذربایجانی
۲۳. تأثیر ایران
۲۴. مصوت‌های بلند
۲۵. یکنواختی /k/
۲۶. ترکی باستان
۲۷. ترکی باستان
۲۸. پروتوترکی
۲۹. ترکی باستان
۳۰. خلنج
۳۱. پروتوترکی
۳۲. وولفرام هِشله^۲
۳۳. سمیح تِرْجان^۳
۳۴. این کتاب در سال ۱۹۷۱، در آلمان به ایران می‌باشد که در واقع گزارش شده است و اولین کتاب منتشرشده پس از سفرهای تحقیقاتی اساتید دانشگاه گوتینگن آلمان به ایران می‌باشد که در واقع گزارش کار و مژده‌ایست به عالم زبانشناسی به ویژه زبانشناسی ترکی. ترجمه فهرست مندرجات این کتاب انگلیسی زبان بدین شرح است:
۳۵. پیش‌گفتار
۳۶. بررسی خلنج
۳۷. محتوای نوارهای کاست

۱. Uralic and Altaic series
 ۲. Wolfram Hesche
 ۳. Hartwig Schenckhardt
 ۴. Semih Tezcan
 ۵. Arghu

<p style="text-align: center;">در خلچی</p> <p>۱.۱۴. اهمیت زبان‌های ترکی مختلف</p> <p>۲.۱۴. کلمات دخیل پروتو بلغار در مغولی</p> <p>۳.۱۴. سه مشکل غیرقابل حل</p> <p>۴.۱۴. ۱. ملبداسیزم و روتاسیزم^۵</p> <p>۵.۱۴. d- و -د- در بلغاری قدیم</p> <p>۶.۱۴. وجود و و بسته در بلغاری قدیم</p> <p>۷.۱۴. چهار مشکل در کل حل نشدنی</p> <p>۸.۱۴. مصوت مرگب /ia/</p> <p>۹.۱۴. مصوت های بلند پراکنده در بسیاری از زبان‌های ترکی</p> <p>۱۰.۱۴. آخرین صدای بدون تأکید^۶ در پروتو ترکی</p> <p>۱۱.۱۴. مصوت‌ها در هجاهای بسته غیر آغازی</p> <p>۱۲.۱۴. نشانه‌های بصری</p> <p>۱۳.۱۴. مقدمه فرهنگ لغت</p> <p>۱۴.۱۴. فرهنگ لغت</p> <p>۱۵. تصاویر</p> <p>۱۶. نقشه</p>	<p>۱۳. تحقیقات سابق، «استثناء»</p> <p>۱۳. کلمات دوسیالی در الکاشغری</p> <p>۱۳. فهرست کلمات تک‌هنجایی در الکاشغری در مقایسه با ترکمنی و ...</p> <p>۱۳. اطلاعات آماری</p> <p>۱۳. عنصر بصری در نوشтар الکاشغری</p> <p>۱۳. کمیت مصوت در قاراخانی</p> <p>۱۳. کمیت مصوت در یاقوتی</p> <p>۱۳. مصوت‌های بلند پراکنده در بسیاری از غربی (آناتولی)</p> <p>۱۳. کمیت مصوت در خلچی و پروتو ترکی</p> <p>۱۳. خلچی، راه حل کمیت پروتو ترکی</p> <p>۱۳. کمیت «متوسط» در خلچی</p> <p>۱۳. تقابل /a/ ... /ā/ ... /ă/ ...</p> <p>۱۳. مقدار متوسط در یک کلمه دخیل فارسی</p> <p>۱۳. مشکل و پروتو ترکی</p> <p>۱۳. ویژگی ترکیبی^۷ مصوت‌های طولانی ترکی</p> <p>۱۳. ویژگی ترکیبی مصوت‌های طولانی کاشغری</p> <p>۱۳. ترکمن و ... بدون تغییر پس از /a/ پروتو ترکی</p> <p>۱۳. کمیت مصوت در هجاهای غیر اولیه تلاش برای بازسازی کمیت پروتو ترکی</p> <p>۱۳. تلاش‌های پیشین توضیح پذیری</p> <p>۱۳. بُن‌های تک‌هنجایی پایان یافته با مصوت</p> <p>۱۳. خلاصه</p> <p>۱۳. مفهومیت پروتو ترکی در چوواشی</p> <p>۱۴. فرهنگ لغت ریشه‌شناختی^۸ کلمات ترکی</p>
 Wörterbuch des Chaladsch (Dialekt von Charrab), Gerhard Doerfer und Semih Tezcan	۱۳۶ سایی ۱۷۲
<p>عنوان این کتاب آلمانی «فرهنگ لغات خلچی (گویش خراب)» است که توسط گرها رد دُرفرا و سمیح ترجان تألیف شده است.</p> <p>۱. The Diphthongal Character</p> <p>۲. Etymological Dictionary</p> <p>۳. Lambdacism</p> <p>۴. Rhotacism</p> <p>۵. Unstressed auslaut: به معنای آخرین صدای یک کلمه یا سیلاب auslaut</p>	<p>۱۳. مفهومیت کمیت پروتو ترکی در چوواشی</p> <p>۱۴. فرهنگ لغت ریشه‌شناختی^۸ کلمات ترکی</p>

ت»، «لهجه»، «یادداشت‌هایی بر کمیت»
بخش هشتم: یادداشت‌های مؤلفان
بخش نهم: اختصارات، کتابشناسی

Lexik und Sprachgeographie des Chaladsch, Gerhard Doerfer

عنوان کتاب را می‌توان «دایره لغات و جغرافیای زبانی خلچ» ترجمه کرد. این کتاب آلمانی دو جلد است، یک جلد *Textband* (نوار متن) ۳۲۰ صفحه و دیگری *Kartenband* (نوار کارت شده) ۲۱۳ صفحه. هر دو جلد کتاب در سال ۱۹۷۷ توسط انتشارات Otto Harrassowitz در ویسbaden^۱ آلمان چاپ و منتشر شده است.

در جلد اول (*Textband*) کتاب با سرفصل‌های ذیل مواجهیم: «مرزهای کار»، «کتابشناسی خلچ، حروف اختصاری»، «منابع»، «نگاه کلی»، «منابع اطلاعات»، «تنوع گویش»، «فهرست کلمات منظم معنایی»، «طبقه‌بندی گویش»، «در باب تاریخ خلچ»، «راهنمای کارت‌ها»، «اطلس زبانی با افسانه‌ها»

در جلد دوم (*Kartenband*) نیز با سرفصل‌هایی این چنین مواجهیم: «خلاصه گرامر و گویش‌شناسی»، «طبقات خلچ: جریان سیال زبانی»، «تاریخچه خلچ»، «راهنمای کارت‌نوشته‌ها»، «اطلس زبانی با افسانه‌ها»

این کتاب ۲۳۱ صفحه‌ای که در سال ۱۹۸۰ توسط انتشارات آکادمیا کیادو^۲ در بوداپست پایخت مجارستان منتشر شده است در واقع جلد بیست و ششم از مجموعه *Bibliotheca orientalis Hungarica* می‌باشد. ۷۶ صفحه اول کتاب شامل نه بخش از مباحث مختلف مقدمه‌ای می‌باشد که گونه‌هایی چند از آنان را این چنین می‌توان نام برد:

بخش اول، دلیل تألیف کتاب: «رده‌بندی مطمئن در ثبت زبان»، آواشناسی کلمه و جمله، «زمینه تحقیق ریخت‌شناسی»، «تعدادی قواعد مبتدی»، «اهداف سفرهای تحقیقاتی»، «تاریخ علمی خلچ پژوهی»، «شیوه مادر ثبت زبان»

بخش دوم، لغت‌نامه: «اصول لغت‌نامه»، «نوشتار عربگل»، «یادآوری نهایی»

بخش سوم، استیل زبان عربگل در گویش خرآب: «نکات منفی گویش خرآبی»، «نقاط ضعف منبع اطلاع‌رسانی عربگل»، «نقاط قوت منبع اطلاع‌رسانی عربگل»

بخش چهارم، درباره انتخاب منابع لغت‌نامه‌ای: «انواع منابع»، «اسامی گیاهان»، «انتقاداتی بر انتخاب ما»، «تنوع»

بخش پنجم، در باب ریشه‌شناسی: «فقط ریشه‌ها ریشه‌شناسی شده‌اند»، «اصلاحات ریشه‌شناسی قدیمی»، «لایه‌های دامنه لغات خلچی»، «لایه‌های ترکی»، «لایه‌های ایرانی»، «جمع‌بندی»

بخش ششم، نتیجه تألیف لغت‌نامه: «محدود کردن دایره لغات»، «ترتیب الفبا در لغت‌نامه»، «ترتیب قیود در کلمات»، «اصلاح انواع»، «معادلهای فارسی»

بخش هفتم، نوشتر در خلچی: «کلمات»، «تعدادی از انواع صامت‌ها»، «صدایها: کمیت»، «تتا / ئ و...»، «ای / ئ»، «ا / ئ»

سال ۱۹۹۶ توسط انتشارات Harrassowitz در ویسبادن آلمان چاپ و منتشر شده است. این کتاب در اصل جلد ۱۹ مجموعه تئرکولوگیکا می‌باشد و ۳۹۸ صفحه می‌باشد. صفحه اول این کتاب مزین به عکس مسیب عربگل می‌باشد که ب وجود ایشان تألیف این کتاب میسر نیشد.

در فهرست کتاب داستان‌ها، حکایات، روایات، نغمه‌ها، ترانه‌ها، اشعار، لطایف، افسانه‌ها، جشن‌ها، تمیلات، ضرب‌المثل‌ها، بازی‌ها، چیستان‌ها و داستان‌های سحر و جادو از روزتاوهای همچون خلت‌آباد، واشقان، حسن‌آباد، سفیداب، محسن‌آباد، سعد‌آباد، سقرچوق، نادرآباد، مزرعه نو، خرآب، منصورآباد، قره سو می‌بینیم.

خلج‌هایادگار‌ترک‌های باستان

(بررسی سیر مهاجرت اقوام خلنج

از ترکستان تا خلجم‌ستان و فراهان،

علی‌اصغر‌جمراسی (فراهانی)

تلاش مؤلف کتاب بر این بوده

است که با ارائه مفودن شمایی جامع و کلی

از تاریخ ترکان نقش و جایگاه ترکان خلنج را در

این میان بررسی و مشخص کند، که با این

توصیف این کتاب اثری است قابل توجه

و ارزشمند. این کتاب در سال ۱۳۸۵ توسط

تنقید و تاثیتیم

Grammatik des Chaladsch, Gerhard Doerfer

«دستور زبان خلنج» نام کتابی است

Otto آلمانی که در سال ۱۹۸۸ توسط انتشارات

Harrassowitz در ویسبادن آلمان چاپ و منتشر

شده است. این کتاب ۲۰۸ صفحه‌ای حاوی ۱۰

سرفصل بسیار کلی است: ۱. راهنمای، کتابشناسی،

تکنیک‌ها ۲. آواشناسی ۴. صامت‌نگاری ۵. اسماء

۶. فعل ۷. نحو ۸. جمع‌بندي ۹. نتیجه‌گیری ۱.

یاز
۱۳۹۲
سایی
۱۷۲

۸۶

فهرست پسوندها.

Folklore-Texte der Chaladsch, Gerhard Doerfer und Semih Tezcan

«متون فولکلور خلنج» نام کتاب

است اثر گرها رد دُرفر و سمیع تزجان که در

انتشارات پیام پویا با تیراز ۱۰۰۰ نسخه چاپ و منتشر شده است. این کتاب شامل یازده فصل کلی است که هر کدام دارای بخش‌های مختلفی می‌باشند. عنوان فصول یازده‌گانه این کتاب بدین شرح است:

- فصل اول: مقاهیم لغوی، اصطلاحی، مکانی و نژادی خلنجها
- فصل دوم: آغاز امپراطوری گوگترک‌ها و موقعیت خلنجها
- فصل سوم: تشکیل امپراطوری اویغورها و منازعات اقوام خلنج

- فصل چهارم: بررسی اوضاع اقوام خلنج در عصر دولت قراخانیان
- فصل پنجم: آغاز مهاجرت اقوام خلنج و اوغوز به منطقه جبال ایران
- فصل ششم: فتوحات خلنج‌های شرقی
- فصل هفتم: مأواه‌النهر در آغاز پیدایش مغول
- فصل هشتم: خلنجها و دولت غوریان
- فصل نهم: حکومت خلنج‌ها در شبے قاره هندوستان
- فصل دهم: شمایی از تاریخ ادبیات و نگارش تهیه و تنظیم شده است:

- کفتار اول روزنه‌ای است؛ جهت آشنایی زبان ترکی
- کفتار دوم در واقع پیشواز نگارش ترکی خلنجی. گفتار دوم در واقع پیشواز محققین و تؤرکولوگه‌ای گرامی با الفباء و آیین بر جای مانده از خلنجها
- این منظمه است، با عنوان «تاتالار سُزو» این کتاب همچنین علاوه بر بخش ضمائم که حاوی مطالب خواندنی و ارزشمندی است دارای بخشی با عنوان «نقشه‌های ترکستان و ایران پیش از قرن دهم» می‌باشد.

قارشوبالوققا سلام

- على اصغر جمراسي (بيليم)
- این اثر در واقع کتاب شعر است ولی با اين وجود داراي مطالبي مستند و ارزشمند بيشتر جنبه پند و اندرز دارد آمده است.
- درباره تاريخ و زبان ترکي به ويژه ترکي خلنجی است. اين کتاب که چاپ اولش در سال ۱۳۸۶ با عنوان «بياتيلر» می‌باشد. گفتار ششم تحت

از زبان ترکی آذربایجانی به ترکی خلجمی، این اثر نیز که همچون دیگر کتاب شعر جناب جمراسی با دو الفبا به رشته تحریر درآمده و همان جنبه آموزشی فوق الذکر در این اثر نیز حفظ شده است. در این کتاب علاوه بر فصلی جداگانه برای گرامر ترکی خلجمی دارای مقدمه‌ای ارزشمند حاوی اطلاعات گرانقدیری به قلم جناب آقای دکتر حسین محمدزاده صدیق است که نقطه قوتی برای اثر محسوب می‌گردد.

عنوان «ترننوملار» شامل چند قطعه ترانه ترکی خلجمی برای اهل دل تدوین گردیده و سرانجام گفتار پایانی کتاب نیز شامل مجموعه لغات و واژه‌های ترکی خلجمی است به همراه معانی فارسی آن‌ها به منظور کمک به خوانندگان محتمم تدوین شده است.^۱

«قارشو بالوققا سلام» نظریه‌ای است بر «حیدری‌بابایا سلام» که قارشو یا دونا بنا به گفته شاعر به خلجمی به معنای قصر، ایوان و کاخ نام کوهی است که در ابتدای رودی روستای تلخاب - زادگاه شاعر - واقع در سمت غربی قرار گرفته است.^۲

از دیگر مشخصات این کتاب تحریر کلیه اشعار و متون خلجمی آن به دو القبای عربی و لاتین است. این مشخصه نقطه قوتی است بر این کتاب که در واقع با قید تلفظ‌های آوانگارانه (fonetik) مختص زبان ترکی جنبه آموزشی بیشتری به اثر داده است.

خلج‌هادر آینه تاریخ

(خلج‌لر تاریخ آیناسیچا)

عبدالله‌واشقانی فراهانی

در این کتاب که چاپ اوّل آن در سال ۱۳۹۰ توسعه انتشارات وانیا در تهران چاپ و منتشر شده سعی بر این شده است که در حد توان نویسنده کتب و منابع تاریخی مختلفی مورد مطالعه قرار گرفته و در هر کدام مطلبی هر چند کوتاه و مختصر درباره خلجمی وجود داشته باشد در یک جا جمع شده و به کتابی مفید در این باره تبدیل شود. علاوه بر شرح مباحث تاریخی از جمله نکات جالب توجه این کتاب معرفی شعرایی همچون حمدالله واشقانی، محمد برانی، رحمت الله

تولکوماتالی

(از «تعلیبه»ی محمد باقر خلخلی)

علی اصغر جمراسی (بیلیم)

این اثر، که چاپ اوّلش در سال ۱۳۹۲ توسعه انتشارات تکررخت در تهران چاپ و منتشر شده است ترجمه‌ای است منظوم از مثنوی مشهور «تعلیبه»ی محمد باقر خلخلی

۱. جمراسی، علی اصغر. «قارشو بالوققا سلام». چاپ دوم، ۱۳۸۸. ص. ۳-۲.

۲. همان. ص. ۳.

تنقید و تأثیتیم

این کتاب حجیم ۴۸۵ صفحه‌ای در واقع اولین کتاب در زمینه گرامر این زبان است که در ایران و به زبان فارسی نوشته شده است. در زمینه گرامرنویسی خلج پیش از این اثری به زبان آلمانی در آلمان توسط محققین دانشگاه گوتینگن منتشر شده بود. این کتاب از نه گفتار (بخش) تشکیل شده است که گفتار اول در واقع شامل بحث‌های مقدماتی از جمله «روایت پیدایش کلمه خلچ»، «زبان خلچی و منشأ آن»، «ویژگی‌های زبان خلچی»... می‌باشد. گفتارهای دوم تا ششم نیز صرفاً به گرامر و دستور زبان ترکی خلچی پرداخته است.

گفتار هفتم کتاب به مباحث بسیار جالبی در حاشیه مبحث دستور زبان پرداخته است که از آن جمله می‌توان به ارائه گونه‌های شعر و نثری اشاره کرد که با هدف مشخص غودن تقاویت لهجه روساتهای مختلف منطقه خلjestan ارائه شده است. مؤلف کتاب نام شش روستای خلjestan را به عنوان مراکز شش لهجه مختلف خلچ ذکر کرده است: واشقان، تلخاب،

سفیدآب، سقرچوق، ورسان، ونارج؛ و با ارائه اشعاری از شاعران مختلف گونه‌هایی به عینه از تفاوت لهجه آن‌ها سخن به میان آورده است. شاعرانی همچون: خود مؤلف، اسدالله واشقانی، چاپ اول این کتاب در سال ۱۳۹۱ توسط ابراهیم واشقانی، زهرا واشقانی به لهجه واشقانی، انتشارات وانيا در تهران چاپ و منتشر شده است. علی‌اصغر جمراضی به لهجه روستای خلچاب از

واشقانی، اسماعیل قائم مقامی فر است که اشعاری به خلچی از آن‌ها در این کتاب ارائه شده است. همچنین ثبت و ضبط ۷۹ ضرب المثل خلچی همراه با صورت آوانگارانه (فوئتیک) آن‌ها با الفبای لاتین و نیز شرح و توضیح معنی و کاربرد آن‌ها به فارسی از دیگر نکات بسیار جالب و قابل توجه این کتاب ارزشمند است.

سرفصل‌های این کتاب بدین شرح است:
• حکایات پیدایش واژه خلچ

• اتحاد طوایف خلچ با امیر ناصرالدین سبکنگین

• مهاجرت اقوام خلچ و ترک به ایران

• جهرود کهن

• حدود ولایات خلچ

• آغاز حکمرانی مسلمانان در هند

• سلاطین سلسله ممالیک (مملوک)

• سلسله سلاطین خلچیان در هند

• سلسله سلاطین مسلمان در مالوہ

• قبیله غلزانی

• خلjestan قم

• پراکندگی جمعیت خلچ‌ها

• روساتها و نقاطی که به نام خلچ منسوبند

• تصاحب بلوك قونقري فارس توسط خلچ‌ها

• گزیده سخنرانی پروفسور محمدتقی زهتابی

• رجال تاریخی اخراج

• افتخارآفرینان خلچ

• شعرا و نویسندهای خلچ

• شعر خلچی و ترک

• منابع

مبانی دستور زبان خلچی

(خلچ تیلی بیلکی سی قوراقی)

عبدالله واشقانی فراهانی

توابع فراهان (فرمهین) استان مرکزی، مسیب عربگل به لهجه خرآب (بهارستان) از توابع آشتیان استان مرکزی، نصرالله نیکزاد به لهجه روستای سقرجوق از توابع آشتیان استان مرکزی، آقای جعفری به لهجه روستای ورسان از توابع آشتیان استان مرکزی، محمد حسنی به لهجه روستای سفیدآب از توابع تفرش استان مرکزی، محمد رضا جعفری به لهجه ونارچ از توابع نوبل لوشتو استان قم. در گفتار هفتم

١٦ ضرب امثال خلجمی نیز ارائه شده است. «ماهان یاروم» در پیشگفتار اثر، اهالی بومی گفتار هشتم کتاب شامل بخش «آ» از این روستانام این کوه را در زندگی روزمره خود کتاب در حال تألیف «فرهنگ فارسی-خلجمی» «مایان دار» خطاب می‌کنند.

این کتاب که به جز شعر بلند «ماهان می‌باشد. گفتار نهم و آخر کتاب در واقع بخش «یاروم» حاوی اشعار کوتاه دیگری نیز به زبان آذربایجانی و مردم‌شناسانه کتاب است که ترکی خلجمی می‌باشد بعد از دیگر آثار جناب حاوی تصاویری از وسائل مورد استفاده مردم واشقانی فراهانی، به ویژه «مبانی دستور زبان خلجمستان همراه با نام محلی و توضیحات موارد خلجمی» ایشان منتشر شده و شاعر کوشیده است تا متن اشعار را کاملاً صحیح، دقیق و بر اساس دستور زبان تألیفی خودشان به رشته تحریر درآورند تا مونه بارز و روشنی برای خلق دیگر آثار ادبی و نوشتاری به این زبان باشد.

یاز ۱۳۹۲
سالی ۱۷۲

٩٠

ماهان یاروم

عبدالله واشقانی فراهانی

این اثر که چاپ اول آن به سال ۱۳۹۲ باشد. توسط انتشارات وانیا در تهران چاپ و منتشر شده کتاب شعری است شامل اشعار جناب ترجمه‌ی فارسی و فهرست راهنمای شعر بلند آقای واشقانی فراهانی که همه‌ی آنها به زبان ترکی خلجمی سروده شده است. بلندترین منظومه‌ی «ماهان یاروم» شاهد درج ترجمه‌ی فارسی اش می‌باشیم و این نکته به جنبه‌ی در واقع نظریه‌ای است به شاهکار جهان ادب آموزشی این کتاب سنگینی بیشتری می‌بخشد. «حیدربابا سلام» استاد شهریار همان طور که همچنین فهرست راهنمای این کتاب دارای نکات کوه حیدربابا واقع در جوار روستای خشکناب جالب توجه بسیاری است که اطلاعات فراوان زبانی، فرهنگی، جغرافیایی و... در اختیار خواننده شیرین سخن می‌باشد الهم بخش استاد شهریار قرار می‌دهد.

بوده است، «ماهان» نیز نام کوهی است واقع در جنوب شرقی آبادی واشقان که زادگاه شاعر «ماهان یاروم» می‌باشد. بنا به گفته‌ی شاعر

واشقان در گذر تاریخ

(از توابع بخش فراهان شهرستان تفرش)

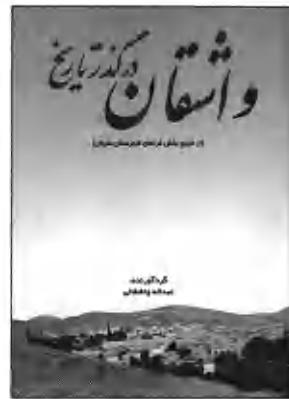
عبدالله واشقانی فراهانی

تحقیقین دانشگاه گوتینگن پس از بازگشت به آلمان طی جلساتی به این نتیجه می‌رسید که جهت تبدیل مواد خام جمع آوری شده‌ی

- جشن کوسه گلدي (ناقلي)
- سال‌های قحطی
- مکتب‌داران
- مشاهیر و اساتيد
- خط (خوشنويسی)
- پراكندگی جمعیت
- امکانات عمومي (رفاهي)
- روزتاهای همسایه
- فهرست منابع
- تصاویر پيوستي

ديوان اشعار مسيب عريگل

نام مسيب عريگل (۱۳۸۱-۱۳۱۰) هش) برای هر خلچ پژوهی نامی آشناست. فردی که پس از آشنایی با محققین دانشگاه گوتینگن آلمان که برای تحقیق در زمینه‌ی زبان ترکی خلجی به ایران آمده بودند پی به اهمیت قضیه برده به خلچ بودن خود افتخار کرد و از هیچ کمکی به آن‌ها دریغ نکرد؛ و با وجود تحصیلات مکتبخانه‌ای طبع شعری خود را در زمینه‌ی زبان مادری اش آزمود و نام خود را به عنوان اوپلین شاعر ترک‌زبان خلچ ثبت کرد.

چاپ اول اين كتاب در سال ۱۳۸۵ توسيط مؤلف با تيراز ۳۰۰۰ نسخه منتشر شده

است. سعي مؤلف كتاب بر اين بوده است که اطلاعات جامعی را در زمینه‌های مختلف از جمله تاریخ، جغرافیا، فرهنگ، هنر، اقتصاد، مشاغل، امکانات، جمعیت و دیگر مختصات یکی از روزتاهای خلjestan را که زادگاه مؤلف كتاب می‌باشد ارائه دهد. در اين كتاب می‌خوانيم:

- مقدمه
- شجره‌نامه‌ی نگارنده
- موقعیت جغرافیایی
- وجه تسمیه‌ی و قدامت واشقان
- آب و هوا
- در وصف واشقان
- واشقان در گذر تاریخ
- مساحت
- مزارع
- کشاورزی
- دامداری
- قنات‌ها
- کوه‌ها
- کهن‌ترین درخت
- صنایع دستی
- مساجد
- حمام
- آسیاب‌ها
- بخش سادات

تحقیقاتان در منطقه‌ی خلجستان ایران به مواد آکادمیک، به کمک فردی دلسوز، مسئول و متعهد که خود نیز خلچ باشد نیازمندند؛ و این فرد کسی نمی‌توانست باشد به جز مسیب عربگل! شرح مفصل کارها و خدمات ایشان چه در خلجستان و چه در آستان در مصاحبه‌ای که با پروفسور دکتر سمیح ترجان

به فراهان و از جنوب به اراک.»
با این توصیف و نیز با نگاهی به نقشه‌ی خلجستان درمی‌یابیم که این روستا

یکی از آبادی‌های این منطقه است و به احتمال بسیار قوی دهی خلچ زبان است، ولی با مطالعه‌ی این کتاب به خلاف این ذهنیت رسیده و متوجه می‌شویم که نقوسانی گویشی از فارسی می‌باشد و ارتباطی که با زبان ترکی دارد بودند. چاپ اول «دیوان اشعار مسیب عربگل» به سال ۱۳۹۲ توسط انتشارات علوم اسلامی در شهر اراک منتشر و در اختیار خوانندگان علاقه‌مند قرار گرفته است. این کتاب ۱۶۴ صفحه‌ای شامل دو بخش اشعار فارسی و ترکی خلچی می‌باشد که یک نمونه از اشعار ترکی خلچی این کتاب در بخش شعر و نثر همین شماره از مجله ارائه شده است.

در صفحه‌ی ۱۸ کتاب درباره‌ی «جغرافیای طبیعی ۵۵» می‌خوانیم: «نقوسان از روستاهای اراک در ۴۹ درجه و ۵۳ دقیقه طول جغرافیایی و ۳۴ درجه و ۴۴ دقیقه عرض جغرافیایی قرار دارد. از شمال محدود است به دهستان رودبار از مشرق به تفرش از مغرب به فراهان و از جنوب به اراک.»

با این توصیف و نیز با نگاهی به نقشه‌ی خلجستان درمی‌یابیم که این روستا یکی از آبادی‌های این منطقه است و به احتمال بسیار قوی دهی خلچ زبان است، ولی با مطالعه‌ی این کتاب به خلاف این ذهنیت رسیده و متوجه می‌شویم که نقوسانی گویشی از فارسی می‌باشد و ارتباطی که با زبان ترکی دارد بودند. چاپ اول «دیوان اشعار مسیب عربگل» تأثیری است که از این زبان گرفته است. همان طور که مؤلف در صفحه‌ی ۲۱ کتاب می‌نویسد: «در لغتنامه‌ی دهخدا به نقل از فرنگ جغرافیایی ایران تعداد روستاهای رودبار تفرش ۴۲ قریه ذکر شده است. گفتنی است که مردم رودبار تفرش به ترکی سخن می‌گویند. تفرشی‌ها (ترخوارانی‌ها) و نقوسانی‌ها و دیگر مردم بخش‌های شهرستان تفرش، بر اثر تماس با مردم رودبار با گویش ترکی آنان آشنایی دارند و بی‌شک بر اثر این آشنایی، گویش ترخوارانی‌ها و نقوسانی‌ها و دیگر مردم روستاهای تفرش از تأثیر گویش آنان برکنار نمانده است.»

نکته‌ی بسیار جالب توجه دیگر مقاله‌ایست با عنوان «از تبریز تا نقوسان (نگاهی به کتاب «گویش نقوسان تفرش» اثر ولی الله درودیان)» از آقایان حسین جعفری و رحیم تبریزی که درباره این کتاب در شماره ۲۱ «کتاب ماه ادبیات» به تاریخ دی ماه ۱۳۸۷ منتشر شده است. نویسنده‌ان این مقاله با مطالعه‌ی کتاب فوق حداقل در سه مورد مشابه و مراودت بین گویش‌های تبریز و نقوسان را بدین شرح

گویش نقوسان تفرش

ولی‌الله‌درودیان

متوجه شده‌اند:

(الف) اشتراک و هم‌شکلی در تلفظ کلماتی با دستور زبان ترکی خلجی تألیف شده است که در گویش نقوسان هست و مردم تبریز که شامل مباحثه زیر است: همین اسم، صفت، عدد فعل و صرف فعل امر که مهم‌ترین بخش زبان ترکی خلجی می‌باشد.

تلفظ می‌کند.

(ب) کلماتی که آن‌ها را با اندک تفاوتی تلفظ می‌کنند و تلفظ آن‌ها به هم نزدیک‌تر است تا به تلفظ زبان معیار.

(ج) کلماتی که از زبان ترکی وارد گویش نقوسان شده‌است.^۱

حاجی تولکۆماتالى

عبدالله شایق

ترجمه‌ی علی‌اصغر جمراضی

این اثر ۷۴ صفحه‌ای که نام اصلی‌اش «تولکو حجه گندير» می‌باشد اثر شاعر نامدار آذربایجان عبدالله شایق است که توسط جناب علی‌اصغر جمراضی از زبان ترکی آذربایجانی به ترکی خلجی ترجمه شده است که در واقع بعد از «تولکو ماتالى» این دو میان اثر ترجمه از ترکی آذربایجانی جناب جمراضی می‌باشد. این کتاب هم همانند «تولکو ماتالى» دارای دو بخش آشنایی با دستور زبان ترکی خلجی و خود منظومه است.

وارپق

۹۳

حسرت گۆلۈ

علی‌اصغر جمراضی

این کتاب شامل سه داستان طنزگونه در قالب شعر است: داستان اول «قیل کۆپوسو» (پیل حراماط)، داستان دوم «قۇنچىسىز سىبورى» (گلھی بی‌چوبان)، و داستان سوم «بالوقوموز» (روستای ما) می‌باشد که در ۱۱۳ صفحه سروده شده است.

نویسنده‌گان این مقاله همچنین قبول زحمت نموده و با کشیدن جدول‌هایی این وجهه اشتراکات و مشابهات را به نحو احسن مورد بررسی و مطابقت قرار داده‌اند. نویسنده‌گان، مقاله‌ی خود را این چنین به پایان می‌رسانند:

«یادداشت حاضر را با این سوال مهم به پایان می‌برم که با وجود بعد مسافت میان آذربایجان و نقوسان و تفاوت جغرافیا و زبان... راز این همه اشتراک و همانندی در چیست؟»^۲

هم‌اکنون با پژوهش‌های موجود می‌توان جواب این سوال را به راحتی داد. کتاب فوق، با وجود این که گویش نقوسان تفرش گویشی از فارسی می‌باشد ولی باز هم می‌تواند برای خلنجپزوهان مفید باشد. چاپ اول این کتاب ۱۷۴ صفحه‌ای در سال ۱۳۸۷ توسط انتشارات آیدین تبریز چاپ و منتشر شده است.

شاهزاده صنوبر و گل پریزاد

ترجمه‌ی علی‌اصغر جمراضی

این اثر که از ترکی اویغوری به ترکی خلجی برگردانده شده است همانند داستان‌های «اصلی و کرم» و یا «آشیق غریب ایله شاه‌চنم»

بخش دوم: آثار منتشر نشده

خلج تیلى گرامنی

(آشنایی با دستور زبان ترکی خلجی)

علی‌اصغر جمراضی

۱. جعفری، حسین و تبریزی، رحیم، «از تبریز تا نقوسان». کتاب ماه ادبیات. شماره‌ی ۲۱-پیاپی ۱۳۵. دی ۱۳۸۷. ص ۰۵-۰۶.

۲. پیشین. ص ۶۰.

دیوان صبا
عبدالله واشقانی فراهانی

جناب واشقانی فراهانیکه در شعر صبا
تخلص می‌کنند در این کتاب خود اشعار ترکی
خلجی‌شان را یکجا جمع کرده و با عنوان «دیوان
صبا» آماده نشر نموده‌اند. این دیوان به انضمام
ترجمه‌ی «حیدری‌بابای سلام» استاد شهریار به ترکی
خلجی است، و نیز بخش دیگری از کتاب شامل
داستان‌های کوتاه و عامیانه‌ی خلجی است که
توضیط نگارنده جمع‌آوری شده است. این کتاب
تعدادی دویتی به زبان ترکی خلجی است
که توسط جناب جمراسی سروده و در ۲۲۴
صفحه تدوین شده است.

حاوی روایت و اشعار است. از نکات قابل
توجه کتاب این است که خواننده برای اولین
بار با نثری ساده و قابل فهم به ترکی خلجی
آشنا می‌گردد. این کتاب ۱۷۵ صفحه‌ای برای
اخذ مجوز توسط انتشارات تکرخ تحویل
وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی شده است.

چؤگورسسى علی اصغر جمراسى

این کتاب حاوی ۷۶ قطعه شعر و
۲۸۵ صفحه‌ای همچون دیگر آثار جناب واشقانی
قرار است توسط انتشارات وانیا چاپ و منتشر
گردد.

نقل کلام
عبدالله واشقانی فراهانی

این کتاب دارای دو بخش است:
بخش اول مدرسشناسی خلجی است که مبحث
اتیمولوژیک (ریشه‌شناسانه) درباره‌ی کلمات
این زبان مورد بحث می‌باشد. بخش دوم که
«سیمای واشقان» است در واقع شناسنامه‌ی
زادگاه نگارنده (یا روستای واشقان) می‌باشد
که این بخش خود دارای دو قسمت جداگانه
است: قسمت اول اطلاعات عمومی مختلف
درباره‌ی واشقان و قسمت دوم فهرست
گیاه محلی با اسمی ترکی خلجی. این کتاب
۵۳۰ صفحه‌ای نیز توسط انتشارات وانیا چاپ و
منتشر خواهد شد.

فرهنگ لغات خلجی-فارسی علی اصغر جمراسی

این کتاب حاوی ۲۴۰۰۰ لغت و
اصطلاح جدید و قدیم خلجی است که در
۹۰۰ صفحه تأییف و تدوین گردیده است. این
اثر دارای تلفظهای آوانگارانه (فونتیک) با
الفبای لاتین می‌باشد.

خداحافظ خلجی (خلجی دانیشاق و یازاق) علی اصغر جمراسی

این کتاب در واقع آموزش مکالمه
و نگارش ترکی خلجی است که حاوی ۱۵
درس می‌باشد و در هر درس سه مکالمه‌ی
ساده‌ی خلجی بر اساس دستور زبان آن درس
تدوین شده است. این کتاب ۴۰۰ صفحه‌ای
برای علاقه‌مندان فراگیری ترکی خلجی در
دو نسخه‌ی فارسی-خلجی و انگلیسی-خلجی
تدوین شده است.

آبونه فورمو

آبونه اولماق ایسته ين عزيز وطنداشلاردان ايلليك آبونه پولونو (٣٠٠٠ تۆمن) آشاغيدا قىيد ائدilen

حسابا ياتيرىب، بانك قبضىنى بو فورم ايله ياناشى وارلىغىن دفترىنە گۈندىرمە لرى خواهىش اولۇنور:

حساب نۇمرەسى ٢١٦٣ (دكتر جواد هيئت)، بانك ملى، شعبه داريوش، تهران، خيابان بهار

..... آد و سۇي آد

..... آدرس.

..... تلفن نۇمرەسى..... پۇست كۈدو

وارلىق - مجله فرهنگى، ادبى، هنرى به زبان تركى و فارسى

تهران، شهرک غرب، فاز ٢، خيابان هرمزان، برج ٩، طبقه ٣

شماره امتياز: ٨٥٣٨

صاحب امتياز و مدير مسئول: دكتر جواد هيئت

ويرايشگران اين شماره: عليرضا صرافى و آيدىن سردارى نيا

VARLIQ - Quarterly Journal in Turkish and Persian

Chief Editor: Dr. Javad Hey'at

Assistant Editor for This Issue: A. Sarrafi, A. Sardari nia

E-mail: aidinsardarynia@gmail.com

٥٠٠ تۆمن